पत्रप्रारंभः

भा॰ष॰
१

ॐनमः ॥ पुराणारण्येनसिंहैकनामसिंहोविराजते ॥ यन्नादतःपलायंतेमहाकल्मषकुंजराः ॥१॥ विसर्गसंभवज्जी
वान्स्वमर्यादासुसंस्थितान् ॥ विभुःपात्यखिलैरूपैरित्येवंपंचमेस्थितं ॥२॥ अध्यायैकोनविंशत्याषष्ठेपोषण
मुच्यते ॥ अतिलंघितमर्यादभक्तरक्षलक्षणं ॥३॥ अजामिलोमनुष्येषुमहापापोपथावितः विश्वरूपादिघातीव
त्तथादेवेषुवासवः ॥४॥ अजामिलस्यभक्तत्वंविष्णुदूतैर्निरूपितं ॥ संकेतभगवन्नामपुत्रस्नेहानुषंगजं ॥ इंद्रोपिभगवद्भ
क्तःसख्येनोपेंद्रसेवकः ॥ तदधीनसुरैश्वर्यंशत्रुनिर्जयजीवितः ॥६॥ तत्रादौत्रिभिरध्यायैरजामिलकथोच्यते ॥ विष्णुदू
तकथाषड्भिरिंद्रदोषोपकल्पनतः ॥७॥ इंद्रस्यैवतुदोषाप्त्यैचत्वार्याख्यानंततोऽष्टभिः ॥ द्वाभ्यांचमरुदाख्यानमेवंप्रकरणक्रमः

राजोवाच ॥ निवृत्तिमार्गःकथितआदौभगवतायथा ॥ क्रमयोगोपलब्धेनब्रह्मणायदसंसृतिः ॥१॥
प्रवृत्तिलक्षणश्चैवत्रैगुण्यविषयोमुने ॥ योऽसावलीनप्रकृतेर्गुणसर्गःपुनःपुनः ॥२॥ ॥

॥ तत्रादौप्रथमेविष्णोर्दूतैःपातकिमोचने ॥ तत्पापख्यापनायोक्तंयाम्यैर्धर्मादिलक्षणं ॥९॥ अथषष्ठस्कंधो
व्याख्यायते ॥ पूर्वोक्तानुवादपूर्वकंनिरंतरोक्तनरकपरिहारोपायंपृच्छतिनिवृत्तिमार्गइतिषड्भिः ॥ आदौद्विती
यस्कंधेवैश्वानरंयातीत्यादिना ॥ भगवतात्वयायथायथावत्यत्रयेनमार्गेणक्रमेणयोगोऽर्चिरादिमार्गेण
तेनोपलब्धोब्रह्मणातेनसहासंसृतिर्मोक्षोभवति ॥ ब्रह्मणासहतेसर्वेसंप्राप्तेप्रतिसंचरे ॥ परस्यांतेकृता
त्मानःप्रविशंतिपरंपदमितिवचनात् ॥१॥ त्रैगुण्यंस्वर्गादिसुखंनदेवविषयःप्राप्यंयस्यनत्तीनाप्रकृतिर्य
स्यतस्यपुंसःपुनःपुनर्गुणसर्गःभोगार्थदेहारंभरूपोमार्गःसचकथितःतृतीयेदक्षिणेनयथाऽर्यमणःपितृलोकंव्र

राम॰
१

भा·ष· अत्रचोदयति॥द्वाभ्यां॥दृष्टंराजदंडादिश्रुतंनरकपातादितभ्यामात्मनःपापमहितंजानन्नपिभूयःप्रायश्चित्तानं
२ तरंकरोतिअथोअतःकारणात्द्वादशाब्दादिकंप्रायश्चित्तं॥तेनसमूलस्यदोषस्यानिवर्त्तेः निवर्त्तोवापुन
श्चपापप्ररोहायोगादितिभावः॥९॥ किंच॥क्वचित्कदाचिदभद्रात्पापान्निवर्त्तते॥क्वचित्तदेवपुनराचरति॥
यथाकुंजरःस्नातोऽपिरजोभिरात्मानंमलिनीकरोतितथा॥यायस्यपुनर्दुर्निवारत्वेननरकयातस्यावश्यं
भावित्वात्प्रायश्चित्तंव्यर्थमिति॥१०॥परिहरति॥कर्मणेति॥कृच्छ्रादिप्रायश्चित्तेनकर्मणाः पापस्यनिर्हारो

2

राजोवाच॥दृष्टश्रुताभ्यांयत्पापंजानन्नप्यात्मनोऽहितं॥करोतिभूयोविवशःप्रायश्चित्तमथो
कथं॥९॥क्वचिन्निवर्त्ततेऽभद्रात्क्वचिच्चरतितत्पुनः॥प्रायश्चित्तमथोऽपार्थंमन्येकुंजरशौचव
त्॥१०॥बादरायणिरुवाच॥कर्मणाकर्मनिर्हारोनह्यात्यंतिकइष्यते॥अविद्वदधिकारित्वात्प्रा
यश्चित्तंविमर्शनं॥११॥नाऽश्नतःपथ्यमेवाऽन्नंव्याधयोऽभिभवंतिहि॥एवंनियमकृद्राजन्शनैःक्षे
मायकल्पते॥१२॥ ॥

नाशःआत्यंतिकःसमूलोनहीष्यते॥अविद्वानधिकारीयस्मिन्तस्यभावस्तत्वंतस्मात्॥अतोऽविद्यायाना
शाभावेऽपितस्मिन्पापेतत्संस्कारेणपापांतरस्यपुनःपुनःप्ररोहोभवत्येव॥किंतर्हिमुख्यंप्रायश्चि
त्तंतदाह॥प्रायश्चित्तंतुविमर्शनंज्ञानं॥११॥तत्तुनित्यमप्रमत्तःशनैर्लभतेनान्यइतिसदृष्टांतमाहनेति राम·
पथ्यमेवान्नमश्नतःपुरुषानयथाव्याधयोनबाधंते॥तथानियमादिकर्त्ताक्षेमायतत्त्वज्ञानायसमर्थोभवति॥१२॥ २

अनुवर्णिताः निरंतराध्याये। व्याख्यातश्चतुर्थस्यादौ यतः यस्मिन्॥३॥४॥ द्वीपादीन् भागतो लक्षणतो मानतश्च धरामंडलसं
स्थानं ज्योतिषां विवराणां। च इदं संस्थानं विभुर्यथाऽसृजत्तथा व्याख्यातमित्यर्थः॥५॥ नानाउग्रा यातना येषु तान् नरकान्
यथा येनोपायेन नरो यायात् न गच्छेत् तत्तन्मे अधुना व्याख्यातुमर्हसि॥६॥ तत्र तावन्महाघकृतं प्रायश्चित्तं विना नरकादु
र्निवार इत्याह न चेदिति द्वाभ्यां॥ मनउक्तिपाणिभिर्मनोवाक्कायैः कृतस्यांहसस्तैरेव इहैवापचितिं प्रायश्चित्तं न कु

अधर्मलक्षणा नानानरकाश्चाऽनुवर्णिताः॥ मन्वंतरश्च व्याख्यात आद्यः स्वायंभुवो यतः॥३॥ प्रियव्रतोत्तान
पदोर्वंशस्तच्चरितानि च द्वीपवर्षसमुद्राद्रिनद्युद्यानवनस्पतीन्॥४॥ धरामंडलसंस्थानं भागलक्षणमान
तः॥ ज्योतिषां विवराणां च यथेदमसृजद्विभुः॥५॥ अधुनेह महाभाग यथैव नरकान्नरः॥ नानोग्रयातनान्ने
यात्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि॥६॥ श्रीशुक उवाच॥ न चेदिहैवाऽपचितिं यथांऽहसः कृतस्य कुर्यान्मनउक्तिपाणिभिः॥
ध्रुवं स वै प्रेत्य नरकानुपैति ये कीर्तिता मे भवतस्तिग्मयातनाः॥७॥ तस्मात्पुरैवाऽश्विह पापनिष्कृतौ यतेत
मृत्योरविपद्यतात्मना॥ दोषस्य दृष्ट्वा गुरुलाघवं यथा भिषक् चिकित्सेत रुजां निदानवित्॥८॥

र्याच्चेत्तर्हि
पुरुषः प्रेत्य मृत्वा नरकान् ध्रुवमुपैति। मे मया ये भवतः कीर्तिताः॥ तिग्मा दारुणा यातना येषु तान्॥७॥ यस्मादेवं त
स्मात्पापस्य निष्कृतौ प्रायश्चित्ते यतेत। कदा मृत्योः पुरैव तत्रापि अविपद्यता अम्रियमाणेनाऽत्मना देहेन यद्वा अ
विपत्तं विपत्तिरहितो यावत् यतात्मना संयतेन मनसा। तत्रापि आशु॥ अन्यथा अतीव चिरकालेन तु द्विगुणां व्र
तमर्हतीति द्विगुणापत्तेः तत्र च पापस्य महत्त्वमल्पत्वं चाऽवेक्ष्य तदनुरूपं प्रायश्चित्तं यत्नेन रुजां रोगाणां निदानवि
द्वैद्यवत् ॥८॥

भा·ष·
३

भक्तिः स्वल्पाऽपि पुनात्येवेत्याह ॥ स कदिति ॥ तस्य गुणेषु रागमात्रमस्ति न तु त्रा[illegible]नं यस्य तन्मनः । तावतैव च वी
र्याणि कृतं प्रायश्चित्तं ये ॥ १९ ॥ इममर्थमितिहासेनोपपादयति । अत्र चेति मेमत्तः ॥ २० ॥ कान्यकुब्जे पुरे दा
स्याः पतित्वात्ता अजामिलः ॥ २१ ॥ बंदीग्रहणं अन्तेष्ववृत्तनकैतवैर्वंचनादिभिश्च वृत्तिं जीविकां बिभ्रत् ॥

3

सकृन्मनः कृष्णपदारविंदयोर्निवेशितं तद्गुणरागि यैरिह ॥ न ते यमं पाशभृतश्च तद्भटान्स्वप्ने
पि पश्यंति हि चीर्णनिष्कृताः ॥ १९ ॥ अत्र चोदाहरंतीममितिहासं पुरातनं ॥ दूतानां विष्णुयमयोः संवा
दस्तं निबोध मे ॥ २० ॥ कान्यकुब्जे द्विजः कश्चिद्दासीपतिरजामिलः ॥ नाम्ना नष्टसदाचारो दास्याः संस
र्गदूषितः ॥ २१ ॥ बंद्यक्षकैतवैश्चौर्यैर्गर्हितां वृत्तिमास्थितः ॥ बिभ्रत्कुटुंबमशुचिर्यातयामास देहिनः ॥
२२ ॥ एवं निवसतस्तस्य लालयानस्य तत्सुतान् ॥ कालोत्यगान्महान्राजन्नष्टाशीत्याऽयुषः समाः ॥ २३ ॥
तस्य प्रवयसः पुत्रा दश तेषां तु योऽवमः ॥ बालो नारायणो नाम्ना पित्रोश्च दयितो भृशं ॥ २४ ॥ स बद्धहृ
दयस्तस्मिन्नर्भके कलभाषिणि ॥ निरीक्षमाणस्तल्लीलां मुमुदे जरठो भृशं ॥ २५ ॥ भुंजानः प्रपिबन्
खादन्बालकस्नेहयंत्रि[illegible]तः ॥ भोजयन्पाययन्मूढो न वेदागतमंतकं ॥ २६ ॥ स एवं वर्तमानोऽज्ञो मृत्यु
काल उपस्थिते ॥ मतिं चकार तनये बाले नारायणाह्वये ॥ २७ ॥

पुष्णन्यातयामास पीडयामास ॥ २२ ॥ आयुषः
संबंधी महान्कालोऽत्यगात्सक्रियानित्यपेक्षायामाह अष्टाशीत्या संख्यया युक्ताः समाः संवत्सराः ॥ २३ ॥
प्रवयसः वृद्धस्य ॥ २४ ॥ बद्धं हृदयं येन जरठो वृद्धः ॥ २५ ॥ तत्त्वतदुपलालनादिः श्रीनारायणनामोपचारमाहा

राम·
३

त्स्पेनन्तभक्तिरेवास्मादितिसिद्धांतोपयोगित्वेनापि ह्रस्वं

एतदेवविशदयति॥द्वाभ्यां॥तपसेति॥ऐकाग्र्येणमनसश्चेंद्रियाणांचैकाग्र्यंपरमंतपइतिस्मृतेः ब्रह्मचर्येणाष्टांगेन
तदुक्तंस्मरणंकीर्तनंकेलिःप्रेक्षणंगुह्यभाषणं॥संकल्पोऽध्यवसायश्चक्रियानिर्वृत्तिरेवच॥एतन्मैथुनमष्टांगं
प्रवदंतिमनीषिणः॥विपरीतंब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणमिति॥शमोमनसोनियमनं॥दमोबाह्येंद्रियाणां॥त्यागोदा
नं यमोऽहिंसादिःनियमोजपादिः॥१३॥१४॥अस्यातिदुष्करत्वात्सुखमेवान्यत्प्रायश्चित्तमाह॥केचिदित्यपनेनैवंभू

तपसाब्रह्मचर्येणशमेनचदमेनच॥त्यागेनसत्यशौचाभ्यांयमेननियमेनच॥१३॥देहवाग्बुद्धिजंधीराध
र्मज्ञाःश्रद्धयान्विताः॥क्षिपंत्यघंमहदपिवेणुगुल्ममिवाऽनलः॥१४॥केचित्केवलयाभक्त्यावासुदेवपरा
यणाः॥अघंधुन्वंतिकार्त्स्न्येननीहारमिवभास्करः॥१५॥नतथाह्यघवान्राजन्पूयेततपआदिभिः॥
यथाकृष्णार्पितप्राणस्तत्पूरुषनिषेवया॥१६॥सध्रीचीनोह्ययंल्लोकेपंथाःक्षेमोकुतोभयः॥सुशीलाःसाधवो
यत्रनारायणपरायणाः॥१७॥प्रायश्चित्तानिचीर्णानिनारायणपराङ्मुखं॥ननिःपुनंतिराजेंद्रसुराकुंभमिवापगाः
॥१८॥

ताभक्तिप्रधानाविरलाइतिदर्शयतिकेवलयातपआदिनिरपेक्षया॥वासुदेवपरायणाः॥इतिनाधिकारिविशेषणमेतत्
किंत्वन्येषामश्रद्धयातत्राप्रवृत्तेरर्थान्निष्ठेवपर्यवसानादनुवादमात्रं॥१५॥तत्वज्ञानमार्गादपिश्रेष्ठमित्याह न
तथापूयेतशुध्येत॥तत्पुरुषनिषेवयाकृष्णेऽर्पिताःप्राणायेन॥१६॥तत्रहेतुःसध्रीचीनःसमीचीनः॥अयंयथा
भक्तिमार्गःअतःक्षेमःक्षेमत्वेहेतुः॥नकुतश्चिन्निविघ्नादेर्भयंयस्मिन्तदेवाह॥सुशीलाःकृपालवःसाधवोनिष्कामा
यत्रधर्मेनिश्चयातोनज्ञानमार्गइवासहायतानिमित्तंभयंनापिकर्ममार्गवन्मत्सरादियुक्तेभ्योभयमितिभावः॥भ
क्तेरन्यनिरपेक्षत्वमुक्तं॥१७॥कृच्छ्रादीनितुभक्तिंविनानशोधयंतीत्याह॥प्रायश्चित्तानीतिमहतामप्यशोधकत्वे

भा॰ष॰ ४ अहोदंड्यादंड्यादिज्ञानमप्यास्ते चेत्तह्यस्मद्विया धर्मराजस्य किंकरा इत्यनन्तं वदन्तीति विस्मयेन प्रह
स्यताः प्रत्यूचुः । मेघस्येव निर्ह्रादो घोषो यस्याः तया ॥३७॥ तत्वं स्वरूपं लक्षणं प्रमाणं ॥३८॥ कथंस्वित्केन प्रका
रेण । स्थानं विषयः । कारिणः कर्मिणः । नृणामिति नराणामेव न पश्वादयः । तेष्वपि कतिचिदेवेत्यर्थः ॥३९॥ वेद
प्रणिहितो विहितो धर्मः वेदप्रमाणक इत्यर्थः । अनेन यो वेदप्रमाणकः स धर्मः यो धर्मः स वेदप्रमाणक
इति स्वरूपप्रमाणे चोक्ते यथाहुर्जैमिनिः । चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति । व्याख्यातं च भट्टैः । इयमेकेन

श्रीशुक उवाच ॥ इत्युक्ते यमदूतैस्ते वासुदेवोक्तकारिणः ॥ तान्प्रत्यूचुः प्रहस्येदं मेघनिर्ह्राद
यागिरा ॥३७॥ विष्णुदूता ऊचुः ॥ यूयं वै धर्मराजस्य यदि निर्देशकारिणः । ब्रूत धर्मस्य नस्तत्त्वं य
च्चाधर्मस्य लक्षणं ॥३८॥ कथंस्विद्ध्रियते दंडः किं वाऽस्य स्थानमीप्सितं ॥ दंड्याः किं कारिणः सर्वे
आहोस्वित्कतिचिन्नृणां ॥३९॥ यमदूता ऊचुः ॥ वेदप्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्ययः ॥ वेदो
नारायणः साक्षात्स्वयंभूरिति शुश्रुम ॥४०॥ येन स्वधाम्न्यमी भावा रजःसत्त्वतमोमयाः । गु
णनामक्रियारूपैर्विभाव्यंते यथातथं ॥४१॥

सूत्रेणाक्रान्त्पर्याभ्यां निरूप्यत इति ॥ अपरस्याप्यधर्म
स्य स्वरूपं लक्षणं च दंडस्थानकथनायाहुः । तद्विपर्ययः । यो वेदनिषिद्धः सोऽधर्मः निषेधश्च तस्मिन्प्र
माणमित्यर्थः । वेदस्य प्रामाण्ये हेतुः । वेदो नारायणाद्भूतः । स एव साक्षादित्युपचारः स्वयंभूरिति च नि
श्वासमात्रेण स्वयमेव भवतीति । तथा च श्रुतिः । अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेद इति ॥४०॥ राम॰ ४
कोऽसौ नारायणस्तत्राहुः । येन स्वधाम्नि स्वस्वरूपे अमी भावाः प्राणिनः गुणाः शान्तत्वादयः नामानि ब्र
ह्मण इत्यादीनि क्रियाश्चाध्ययनाद्याः रूपाणि वर्णाश्रमादयः ते विभाव्यन्ते विविच्यन्ते । यथातथं यथावत्

वक्राणितुंडानिमुखानियेषां ॥ ऊर्ध्वानिरोमाणियेषांतान् ॥ २८ ॥ प्लावितेनप्लुतत्वंनीतेन ॥ २९ ॥ हरिकीर्त्तनंनिशम्यायत
नयतस्तत्रभर्त्तुर्नाम ॥ ३० ॥ पुरःसराभृत्याः ॥ ३२ ॥ अस्यनयनंनिषेधथ ॥ ३३ ॥ नवयंयुष्मान्नतानीमहइतिनकोपःकार्यः ॥ य

सपाशहस्तांस्त्रीनदृष्ट्वापुरुषानभृशदारुणान् ॥ वक्रतुंडानूर्ध्वरोम्णआत्मानंनेतुमागतान् ॥ २८ ॥ दूरेक्री
डनकासक्तंपुत्रंनारायणाह्वयं ॥ प्लावितेनस्वरेणोच्चैराजुहावाकुलेंद्रियः ॥ २९ ॥ निशम्यम्रियमाणस्य
र्त्तनंभ ३ ब्रुवतोहरिकीर्त्तिंनाममहाराजपार्षदाःसहसाऽपतन् ॥ ३० ॥ विकर्षतोऽन्तर्हृदयाद्दासीपतिमजामिलं
यमप्रेष्यान्विष्णुदूतावारयामासुरोजसा ॥ ३१ ॥ ऊचुर्निषेधितास्तांस्तेवैवस्वतपुरःसराः ॥ केयूयंप्र
तिषेद्धारोधर्मराजस्यशासनं ॥ ३२ ॥ कस्यवाकुतआयाताःकस्मादस्यनिषेधथ ॥ किंदेवाउपदेवावा
प यूयंकिंसिद्धसत्तमाः ॥ ३३ ॥ सर्वेपद्मपलाशाक्षाःपीतकौशेयवाससः ॥ किरीटिनःकुंडलिनोलसत्पु
ष्करमालिनः ॥ ३४ ॥ सर्वेचनूत्नवयसःसर्वेचारुचतुर्भुजाः ॥ धनुर्निषंगासिगदाशंखचक्रांबुजश्रियः
॥ ३५ ॥ दिशोवितिमिरालोकाःकुर्वंतःस्वेनरोचिषा ॥ किमर्थंधर्मपालस्यकिंकरान्नोनिषेधथ ॥ ३६ ॥

तोऽलौकिकाद्भुतरूपायूयमित्याहुःसर्वइतिसार्द्धाभ्यां लसंत्यःपुष्करमालाःसंतियेषां ॥ ३४ ॥ नूत्नंनवंव
योयेषां ॥ निषंगइषुधिःधनुर्निषंगादिभिःश्रीःशोभायेषांते ॥ ३५ ॥ विगतंतिमिरंआलोकश्चान्यस्यप्रकाशो
यासुतथाभूतादिशःकुर्वंतः ॥ भवतामेतदनुचितमित्याहुःकिमर्थमिति ॥ ३६ ॥ ॥

मा

भा॰ ष॰ ५ अयंचधर्माधर्मज्ञानेप्रकारोयेषांधर्मराजस्तुमनसैवसर्वंपश्यतीत्याह ॥ पुरेसंयमिन्यांस्थितएवदेवोय
मःदेहेस्थितोंऽतर्यामीवा ॥ जीवस्यपूर्वरूपंधर्माधर्मादियुक्तंविशेषेणपश्यति ॥ अनुअनंतरमपूर्वरूपंमीमां
सतेयद्यस्यानुरूपंतत्तद्विचारयतीत्यसौभगवानजः ॥ ४८ ॥ जीवस्तुईश्वरेणउपस्थापितंवर्त्तमानदेहंपश्यतिन
तुपूर्वमपरंचेत्याह ॥ यथेति ॥ अज्ञः अविद्योपाधिर्जीवस्तुव्यक्तमेवप्राचीनकर्माभियुक्तंवर्त्तमानमेवदे
हाद्युपास्ते अहमितिमन्यते पूर्वमपरंवानवेद अत्रहेतुः ॥ नष्टाजन्मनास्मृतिर्यस्य ॥ अत्रदृष्टांतः ॥ तमसानि

5

मनसैवपुरेदेवःपूर्वरूपंविपश्यति ॥ अनुमीमांसतेऽपूर्वंमनसाभगवानजः ॥ ४८ ॥ यथाज्ञस्त
मसायुक्तउपास्तेव्यक्तमेवहिं नवेदपूर्वमपरंनष्टजन्मस्मृतिस्तथा ॥ ४९ ॥ पंचभिःकुरुतेस्वा
र्थान्पंचवेदाऽथपंचभिः ॥ एकस्तुषोडशेनत्रीन्स्वयंसप्तदशोऽश्नुते ॥ ५० ॥ तदेतत्षोडशकलं
लिंगंशक्तित्रयंमहत् ॥ धत्तेऽनुसंसृतिंपुंसिहर्षशोकभयार्तिदां ॥ ५१ ॥ देह्यज्ञोऽजितषड्वर्गो
नेच्छन्कर्माणिकार्यते ॥ कोशकारइवात्मानंकर्मणाऽऽच्छाद्यमुह्यति ॥ ५२ ॥

द्रयायुक्तोयथास्व
प्नेभिव्यक्तमेवदेहाद्युपास्तेनतुजाग्रद्देहादिपूर्वंस्वप्नादिगतंवातद्वदित्यर्थः ॥ ४९ ॥ एवंभूतस्यजीवस्यसं
सारंप्रपंचयति ॥ पंचभिःश्लोकैः पंचभिःकर्मेंद्रियैःस्वार्थाननुपादानादीन्पंचशब्दादीन्वेदपंचभिर्ज्ञाने
द्रियैः षोडशेनमनसासहसप्तदशः षोडशोपाध्यंतर्गतोऽपिस्वयंत्वेकएवसर्वेंद्रियविषयप्रतिसंधा
नात् ॥ त्रीन्ज्ञानकर्मेंद्रियमनोविषयानाप्नोति ॥ ५० ॥ तदेतल्लिंगशरीरंशक्तित्रयंगुणत्रयकार्यंमहत्अ
नादिपुंसिजीवेअनुसंसृतिंधत्ते ॥ ५१ ॥ नेच्छन्अनिच्छन्नपिअनेनैवकर्माणिकार्यते ॥ कोशकारः राम॰ ५
कीटविशेषः ॥ मुह्यतिनिर्गमोपायंनजानाति ॥ ५२ ॥

तथाऽप्यधर्मोऽनेन कृत इति कुतो ज्ञायते तत्राह । सूर्य इति । अहनी अहश्च रात्रिश्च कं उदकं कुः पृथ्वी देहस्य जीव
स्य यथाह । आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च । अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये धर्मश्च जाना
ति नरस्य वृत्तमिति ॥४२॥ स्थानमाह । एतैर्निमित्तभूतैर्विज्ञातः । दंडमाह । सर्व इति ॥४३॥ विपरीतानि अभद्रा
णि अयिकर्मिणां संभवन्ति । यतस्तेषां गुणासंयोगोऽस्ति । यदि कश्चिदकर्ता स्यात् तर्हि तस्याभद्राणि न स्युः । न त्वेत
दस्तीत्याह । न हि देहवानकर्मकृदस्तीति । अतः सर्वे कर्मिणः कर्मिणां च पापस्य वश्यप्रभावित्वात्ते सर्वे दं
डमर्हन्तीत्यर्थः ॥४४॥ कथंचित्तु ध्रियन्ते दंड इत्यपस्यान्तरं येनेति । धर्मो वेति द्वयं तः अधर्मानुसारेण दंडो धर्मानुसा

सूर्योऽग्निः खं मरुद्गावः सोमः संध्याऽहनी दिशः । कं कुः कालो धर्म इति ह्येते देहस्य साक्षिणः ॥४२॥
एतैरधर्मोऽभिज्ञातः स्थानं दंडस्य युज्यते । सर्वे कर्मानुरोधेन दंडमर्हन्ति कारिणः ॥४३॥ संभवन्ति हि
भद्राणि विपरीतानि चानघाः । कारिणां गुणसंगोऽस्ति देहवान्नह्यकर्मकृत् ॥४४॥ येन यावान्यथा
धर्मोऽधर्मो वेह समीहितः । स एव तत्फलं भुंक्ते तथा तावदमुत्र वै ॥४५॥ यथेह देवप्रवरास्त्रैविध्यमुप
लभ्यते । भूतेषु गुणवैचित्र्यात्तथाऽन्यत्राऽनुमीयते ॥४६॥ वर्तमानोऽन्ययोः कालो गुणाभिज्ञापको
यथा । एवं जन्माऽन्ययोरेतद्धर्माधर्मनिदर्शनं ॥४७॥

रेण सुखं वादित्यर्थः ॥४५॥ न केवलं सूर्यादय एव
ज्ञायकाः किंत्वर्थापत्तिरपीत्याह । यथेति । इह देवप्रवराः इह जन्मनि शांत घोर मूढत्वे न वा सुखि दुःखि मिश्र
त्वेन वा धार्मिकत्वादिना वा त्रैविध्यं भूतेषु यथोपलभ्यते । तथान्यत्र जन्मान्तरेऽनुमीयते त्रैविध्यान्यथानुपप
त्या कल्प्यते ॥४६॥ वर्तमानजन्मना पूर्वापरजन्मधर्माधर्मज्ञानं भवतीति सदृष्टांतमाह । वर्तमानो वसंतादि
कालः । अन्ययोर्भूतभविष्ययोर्वसंतयोर्ये गुणाः पुष्पफलादयः तेषामभिज्ञापको यथा । एवमेतज्जन्म अन्ययो

विश्लेषेणाश्लथंतीनीवीयस्याः तयासह व्यपेतं स्वाचारात्भ्रष्टं ॥६०॥ कामोद्दीपकेनतदंगरागेणहरिद्रादिनालिप्तेन
६१ सत्वंधैर्यं श्रुतं ज्ञानंतद्वलेनस्तंभयन्नपिमदनेनकंपितंमनः समाधातुंनशशाकाभूत् ॥६२॥ तद्दर्शनमेवनिमित्तंय
स्यस्मरव्याजस्यग्रहस्यतेनग्रस्तः विचेतनोगतस्मृतिः ॥६३॥ यावतासमग्रेण ॥६४॥ लंभितांपरिणीतां ॥६५॥ अघयु

मत्तयाविश्लथन्नीव्याव्यपेतंनिरपत्रपं ॥ क्रीडंतमनुगायंतंहसंतमनयांऽतिके ॥६०॥ दृष्ट्वातांकामलि
प्तेनबाहुनापरिरंभितां ॥ जगामहृच्छयवशंसहसैवविमोहितः ॥६१॥ स्तंभयन्नात्मनाऽऽत्मानंयाव
त्सत्वंयथाश्रुतं ॥ नशशाकसमाधातुंमनोमदनवेपितं ॥६२॥ तन्निमित्तस्मरव्याजग्रहग्रस्तोविचेत
नः ॥ तामेवमनसाध्यायन्स्वधर्माद्विरराम ह ॥६३॥ तामेवतोषयामासपित्र्येणार्थेनयावता ॥ ग्राम्यै
र्मनोरमैःकामैःप्रसीदेतयथातथा ॥६४॥ विप्रांस्वभार्यामप्रौढांकुलेमहतिलंभितां ॥ विससर्जाचि
रात्पापःस्वैरिण्याऽपांगविद्धधीः ॥६५॥ यतस्ततश्चोपनिन्येन्यायतोऽन्यायतोधनं ॥ बभाराऽस्याःकु
टुंबिन्याःकुटुंबंमंदधीरयं ॥६६॥ यदसौशास्त्रमुल्लंघ्यस्वैरचार्यतिगर्हितः ॥ अवर्त्ततचिरंकालमघा
युरशुचिर्मलात् ॥६७॥ ततएनंदंडपाणेःसकाशंकृतकिल्बिषं ॥ नेष्यामोऽकृतनिर्वेशंयत्रदंडेनशुद्ध्य
ति ॥६८॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपारमहंस्यांसंहितायांषष्ठस्कंधेप्रथमोऽध्यायः ॥ बादरायणि
रुवाच ॥ एवंतेभगवद्दूतायमदूताभिभाषितं ॥ उपधार्याथतान्राजन्प्रत्याहुर्नयकोविदाः ॥१॥ वि
ष्णुदूताऊचुः ॥ अहोकष्टंधर्मदृशामधर्मःस्पृशतेसभां ॥ यत्राऽदंड्येष्वपापेषुदंडोयैर्ध्रियतेवृथा ॥२॥

पमायुयस्यमलमेवतद्वीपुंस्त्वादिकमंहीनिमलात् ॥६७॥ अकृतनिर्वेशं अकृतप्रायश्चित्तं ॥ अस्यैवचाहि
ताथेनेष्यामइत्याहुः यत्रेति ॥६८॥ षष्ठस्कंधेप्रथमोऽध्यायः ॥ इतीपैवैष्णवैर्ष्याम्नात्नामनमाहात्म्यमद्भुतं ॥ श्राव
यित्वाहंजोविष्णोर्लोकंनीतइतीर्यते ॥ नयकोविदाःन्यायनिपुणाः ॥१॥ धर्मदृशांसभामधर्मःस्पृशति ॥ तदाहुः

कार्यं तद्दत्पत्रानुभवं प्रमाणयंतिनहीति ॥ गुणैर्गुणाः कार्यरागादिभिः स्वाभाविकैः पूर्वकर्मसंस्कारोद्भूतैः ॥५३॥ कर्म
वशेन च तदनुरूपो देहो भवतीत्याहुः ॥ लब्ध्वेति ॥ अव्यक्तं अदृष्टं निमित्तं लब्ध्वा व्यक्ताव्यक्तं तदनुरूपं स्थूलं सूक्ष्मं
च शरीरं भवति ॥ यथा योनिर्मातृसदृशं ॥ यथा बीजं पितृसदृशं ॥ स्वभावो वासना शुक्रशोणिते तयोरेकत्वे
पि कर्मवासनया मातापितृसदृशो देहो भवतीत्यर्थः ॥५४॥ संसारचक्रमुपसंहरन्तो मुक्तिप्रकारमाहुः ॥ एषइ

नहि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ॥ कार्यते ह्यवशः कर्म गुणैः स्वाभाविकैर्बलात् ॥५३॥
लब्ध्वा निमित्तमव्यक्तं व्यक्ताव्यक्तं भवत्युत ॥ यथा योनिर्यथा बीजं स्वभावेन बलीयसा ॥५४॥ एष प्रकृ
तिसंगेन पुरुषस्य विपर्ययः ॥ आसीत्स एव नचिरादीशसंगाद्विलीयते ॥५५॥ अयं हि श्रुतसंपन्नः ।
शीलवृत्तगुणालयः ॥ धृतव्रतो मृदुर्दान्तः सत्यवान्मंत्रवित्शुचिः ॥५६॥ गुर्वग्न्यतिथिवृद्धानां शुश्रू
षुर्निरहंकृतः ॥ सर्वभूतसुहृत्साधुर्मितवागनसूयकः ॥५७॥ एकदाऽसौ वनं यातः पितृसंदेशकृ
त्द्विजः ॥ आदाय तत आवृत्तः फलपुष्पसमित्कुशान् ॥५८॥ ददर्श कामिनं कंचिच्छूद्रं सह भु
जिष्यया ॥ पीत्वा च मधु मैरेयं मदाघूर्णितनेत्रया ॥५९॥

ति ॥ ईशसंगात्परमेश्वरभजनात् ॥५५॥ तदेवं
सामान्यतो धर्मादिनिर्णयमुक्त्वा प्रस्तुतस्याजामिलस्याधर्मप्रपंचप्रपंतोदं अत्वमाहुः ॥ अयं हीति यावदध्याय
समाप्ति ॥ तत्र द्वाभ्यां मदाघूर्णितनेत्रया ॥ तत्पूर्ववृत्तानानुवादोऽन्यायातिरेकप्रदर्शनार्थः ॥ शीलं सुस्वभा
वः वृत्तं सदाचारः गुणाः क्षमादयः तेषामालयः ॥५६॥ निरहंकृतो निरहंकारः ॥५७॥ आवृत्तः वनात्परावृत्तः
॥५८॥ भुजिष्यया भोगस्त्रिया दास्या मैरेयं मधुपेष्टीसुरां पीत्वा मदेनाघूर्णिते भ्रांते नेत्रे यस्याः ॥५९॥

ननु कामकृतानां बहूनां महापातकानां सहस्रशः आवर्त्तितानां द्वादशाब्दादिकोटिभिरप्यनिवर्त्यानां कथमिदमेकमेव प्रा
यश्चित्तं स्यात् तत्राह । स्तेन इति द्वाभ्यां ॥ ९ सुनिष्कृतं अस्य प्रायश्चित्तमिदमेव तत्र हेतुः यतो नाम व्याहरणात् तद्विषया
नामोच्चारकपुरुषविषया मदीयोयं मयास्वतो रक्षणीय इति विष्णोर्मतिर्भवति ॥ १० अयमर्थमेवोपपादयति ॥ ने
ति द्वाभ्यां ॥ ब्रह्मवादिभिर्मन्वादिरुक्तैर्व्रतादिभिर्निष्कृतैः ॥ तथा न शुद्ध्यति ॥ उदाहृतैरुच्चरितैर्यथा नामपदैरित्यनेन न
मामीत्यादिक्रियायोगोपि नापेक्षित इति दर्शितं किंच ॥ नत्रामपदोच्चारणादुत्तमश्लोकस्य गुणानां चोपलम्भकं ज्ञापकं भ

स्तेनः सुरापो मित्रध्रुक् ब्रह्महा गुरुतल्पगः । स्त्रीराजपितृगोहन्ता ये च पातकिनोऽपरे ॥ ९ ॥ सर्वेषामप्यघव
तामिदमेव सुनिष्कृतं । नामव्याहरणं विष्णोर्यतस्तद्विषया मतिः ॥ १० ॥ न निष्कृतैरुदितैर्ब्रह्मवादिभिस्त
था विशुद्ध्यत्यघवान् व्रतादिभिः यथा हरेर्नामपदैरुदाहृतैस्तदुत्तमश्लोकगुणोपलम्भकं ॥ ११ ॥ नै
कान्तिकं तद्धि कृतेऽपि निष्कृते मनः पुनर्धावति चेदसत्पथे तत्कर्मनिर्हारमभीप्सतां हरेर्गुणानुवादः
खलु सत्वभावनः ॥ १२ ॥ अथैनं मापनयत कृताशेषाघनिष्कृतं । यदसौ भगवन्नाम म्रियमाणः समग्रहीत्
॥ १३ ॥

वति ॥ न तु कृच्छ्रचान्द्रायणादिवत् पापनिवृत्तिमात्रोपक्षीणमित्यर्थः ॥ ११ ॥ नैकान्तिकं नात्यन्तशोधकं तन्निष्कृतं यस्
स्मिन् कृतेपि असत्पथे पापमार्गे मनो धावति चेत् ॥ कर्मणां पापानां निर्हारं आत्यन्तिकं नाशमिच्छतां हरेर्गुणानुवा
द एव प्रायश्चित्तं यतोसौ खलु सत्वभावनः चित्तशोधकः ॥ १२ ॥ अथ तस्मादेनं मा अपमार्गेण नयत कृतमशेषा
णामघानां निष्कृतं येन यद्यस्मात् समग्रहीत् संपूर्णमुच्चारितवान् नामैकदेशेनाप्यलमिति भावः म्रियमा
ण इत्यनेन न पुनः पापान्तरासंभव उक्तः ॥ न तु तत्कालत्वमेव विवक्षितं तदानीं कृच्छ्रादिविधिवन्नामोच्चारणवि
धेरप्यसंभवात् न च विधिं विना काकतालीयनामोच्चारणं पापापहमिति प्रमाणमस्ति ॥ १३ ॥

पितरः पितृवत्पालकाः शास्तारः अनुशिक्षकाः वैषम्यमदंड्यदंडनं ॥२॥ एतत्प्रवर्तितमधर्ममन्योऽपि करिष्यतीति महत्कष्टमभूदि
त्याहुः ॥ यद्यदिति श्रेयान्श्रेष्ठः ॥४॥ विश्वसनं चान्यदपीत्याहुः यस्येति द्वाभ्यां निर्वृतो निश्चिंतः ॥५॥ विश्वासेन नितराम
र्पित आत्मा येन तं विश्रंभणीयः विश्वसनीयः सघृणश्चेत् ॥६॥ न चास्य पापिनो दंडे किमर्थमाक्रोशः क्रियत इति तत्राहुः
अयं हीति यद्यस्मात् विवशोपि हरेर्नाम व्याजहार उच्चारितवान् न केवलं प्रायश्चित्तमात्रं हरेर्नाम अपितु स्वस्त्ययनं
मोक्षसाधनमपि सकृदुच्चरितं येन हरिरित्यक्षरद्वयं बद्धः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रतीति स्मृतेः ॥७॥ ननु कर्मसा
द्गुण्यकरं हरेर्नामेति चेत्तत्राहुः ॥ यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु न्यूनं संपूर्णतां याति सद्यो वंदे तमच्युतम्
इत्यादिवचनात् स्यात्तत्र गुणत्वं वाचिकं तत्र हरेर्नामकथस्यात्तत्राहुः एतेनैवेति ॥ अघोनः अघवतः मघवच्छब्दवत्
रूपं यतः आदौ इति छेदः आदौ एतत् आभासमात्रं चतुरक्षरं यत्राजगाद एतेनैव केवलेन ॥ चतुरक्षरमित्यनेनाधिकं च

प्रजानां पितरो ये च शास्तारः साधवः समाः ॥ यदि स्यात्तेषु वैषम्यं कं यांति शरणं प्रजाः ॥३॥ यद्यदाचरति श्रेया
नितरस्तत्तदीहते ॥ स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥४॥ यस्यांऽके शिर आधाय लोकः स्वपिति निर्वृतः
स्वयं धर्ममधर्मं वा न हि वेद यथा पशुः ॥५॥ स कथं न्यर्पितात्मानं कृतमैत्रमचेतनं ॥ विश्रंभणीयो भूतानां सघृ
णो द्रोग्धुमर्हति ॥६॥ अयं हि कृतनिर्वेशो जन्मकोट्यंहसामपि ॥ यद्व्याजहार विवशो नाम स्वस्त्ययनं हरेः
॥७॥ एतेनैव ह्यघोनोस्य कृतं स्यादघनिष्कृतं ॥ यदा नारायणायेति जगाद चतुरक्षरं ॥८॥ ॥ ॥

दर्शितं ॥ कथं जगाद नारायण आयाहि आगच्छ इत्येवं विक्रोशरूपेण पुत्राह्वानेन अयं भावः कर्मांगत्वेपि हरिना
मः स्वातंत्र्येण दिवसपापप्रपदस्य त्वेन सर्वप्रायश्चित्तार्थत्वं युक्तमेव तथा हि ॥ अवशेनापि यन्नाम्नि कीर्तिते स
र्वपातकैः पुमान्विमुच्यते सद्यः सिंहत्रस्तैर्मृगैरिवेत्यादिभिः ॥ पुराणैतावत्सुहृत्स्वशो नाम्नः स्वातंत्र्यमवगम्यते
न चैतेऽर्थवादा इति शंकनीयं विधिशेषत्वाभावात् ॥ न च विध्यश्रवणादन्यशेषत्वं कल्पनीयाय दाग्नेयोऽष्टाक
पालो भवतीत्यादिवद् प्राप्तार्थत्वेन विधिकल्पनोपपन्नः मंत्रेषु च मर्ता अमर्त्यस्य ते भूरि नाम मनामहे विप्रा
सो जातवेदसः आस्य जानंतो नाम चिद्विवक्तन महस्ते विष्णो सुमतिं भजामहे इत्यादिषु नाम्नस्तपोदानादिसर्वधर्मा
धिकमवगम्यते ॥ उपपादितं च मंत्रार्थवादानामपि स्वार्थे प्रामाण्यं देवताऽधिकरणे ॥ तस्मान्न श्रीनारायण
मर्ताः मरणधर्माणो विप्रासो विप्रा वयं अमर्त्यस्य अमृतरूपस्य जातवेदसः अग्निरूपस्य ते नाम भूरि तपोदानादि सर्वधर्मेभ्योऽपि अधिकं मन्यामहे हे विष्णो ...
स्वविष्णोर्नाम विवक्तन कथं भवता वयं आसन्महे मक्कारेण ... भूरिनाम ... यद्यपि ... निश्चितं विवक्तन विवेचनं ... महिमानं सुमतिं यथा मतिं भजामहे ५
अथैतादे विचारः विरोधेऽप्येववादः स्यादुत्तु ... देवताधिकरणे ... अथवा अर्थवादत्वेऽपि ... प्रामाण्यं भवति ... अनि ... मस्य भेदे ... पुरंदरः ५

मर्मो हे तेन ... नामो ... श्रुतं ... तद्धि ... नामो ... अनेन फलता स्यात्

यद्व्याजहारहरे नामपानात् ... ... कृतं ... वदं ८

स्यादिति ... ... विप्रो ... ... कालोमृतरूपस्य ... २

किंचनैस्तपोदानादिभिस्तान्यघान्येवप्रूपंतेनश्यंति॥ अधर्माज्जातंमलिनंतुतस्यपापकर्तुर्हृदयं॥ यद्वा॥ तेषामघा
नांत्हृदयंस्थंतत्रूपंसंस्कारारव्यंनशुद्ध्यति। तदपीशांघ्रिसेवयाकीर्तनादिनाशुद्ध्यतीत्यर्थः॥ अयंभावः महांत्य
पिपापानिसकृदुच्चरितेनैवनाम्नानश्यंति। सकृत्प्रवर्तितेनदीपेनेवगाढध्वांतानितदावत्मानुयायांतरस्या
नुत्पत्तिःदीपधारणाद्भवतमोऽतरस्य। ततश्चवासनात्तपात्हृदयशुद्धिः॥ तदर्थमेवतत्रतत्रावृत्तिविधानंपा
पत्तयश्चभवतिस्मरतांतमहर्निशमित्यादिषुतदेवात्राप्युक्तं॥ गुणानुवादःखलुसत्वभावनःतदपीशांघ्रिसेव
येतिच॥ अतोऽस्यहरितान्नैवसर्वपापक्षयःवासनाक्षयस्तुमहापुरुषदर्शनादिभिरिति॥१६॥ तथापिपापंप्राय

8

नैस्तान्यघानिप्रूयंतेतपोदानजपादिभिः॥ नाधर्मजंतद्धृदयंतदपीशांघ्रिसेवया॥१६॥ अज्ञानादथ
वाज्ञानादुत्तमश्लोकनामयत्॥ संकीर्तितमघंपुंसोदहेद्येधोयथानलः॥१७॥ यथागदंवीर्यतममुप
युक्तंयदृच्छया॥ अजानतोऽप्यात्मगुणंकुर्यान्मंत्रोऽप्युदाहृतः॥१८॥

श्चित्तमिदमितिज्ञात्वानोच्चारि
तमितिचेत्तत्राहुः॥ अज्ञानादितिबालकेनापिप्रक्षिप्तोग्निर्यथाकाष्ठराशिंदहतितद्वत्॥१७॥ नचेदमपिप
र्षदनुपदिष्टंश्रद्धाहीनंवकथंप्रायश्चित्तंस्यात्॥ तत्राहुःयथेति॥ अगदमौषधंवीर्यवत्तममितिवक्तव्येवी
र्यतममित्युक्तं॥ यदृच्छयाश्रद्धादिहीनंउपयुक्तंभक्षितंपर्षन्मुखादजानतोऽपिस्वगुणमारोग्यंकुर्या
त्॥ मंत्रोऽपिनामात्मकस्तथास्वकार्यंकुर्यादेव॥ नहिवस्तुशक्तिःश्रद्धादिकमपेक्षतइत्यर्थः तदुक्तं॥
विष्णुधर्मेषु॥ हरिर्हरतिपापानिदुष्टचित्तैरपिस्मृतः॥ अनिच्छयाऽपिसंस्पृष्टोदहत्येवहिपावकइति॥१८॥

न चायं पुत्रनामाग्रहीत् । न तु भगवन्नाम । तत्राह । सांकेत्यं पुत्रादौ संकेतितं पारिहास्यं परिहासेन कृतं । स्तोभं गीता
लापपूरणार्थं कृतं । हेलनं किं विष्णुनेति सावज्ञमपि च वैकुंठनामोच्चारणं ॥१३॥ ननु नायं संकल्पपूर्वकं वैकुंठ
नामाग्रहीत् । किंतु पुत्रस्नेहपरवशः सन् तत्राह । पतित इति । अवशेनापि यो हरिरित्याह स यातनां नार्हतीति
पुमानित्यनेन नात्र वर्णाश्रमादिनियम इत्युक्तं । अवशत्वमेवाह पतितः प्रासादादिभ्यः । स्खलितो मार्गे । भग्नः

सांकेत्यं पारिहास्यं वा स्तोभं हेलनमेव वा । वैकुंठनामग्रहणमशेषाघहरं विदुः ॥१३॥ पति
तः स्खलितो भग्नः संदष्टस्तप्त आहतः । हरिरित्यवशेनाह पुमान्नार्हति यातनाः ॥१४॥ गु
रूणां च लघूनां च गुरूणि च लघूनि च । प्रायश्चित्तानि पापानां ज्ञात्वोक्तानि महर्षिभिः ॥१५॥

भग्नगात्रः । संदष्टः सर्पादिभिः । तप्तो ज्वरादिना । आहतो दंडादिना ॥१४॥ ननु महतः पापस्य महद्देवप्रायश्चित्तं यु
क्तं । न त्वल्पं नामग्रहणमात्रं । पापतारतम्येन कृच्छ्रादितारतम्यवत् । तत्राह द्वाभ्यां । गुरूणां पापानां गुरूणि प्रा
यश्चित्तानि लघूनां च लघूनीति तारतम्यं ज्ञात्वा मन्वादिभिरुक्तानि अतस्तत्र तथैव व्यवस्था । हरिनाम्नस्तु नेयं व्य
वस्थोक्ता विष्णोः स्मरणमात्रेण मुच्यते सर्वपातकैरिति वचनात् । न च सुराबिंदुपाने महापातकत्वस्मरणात्त्रा
णस्तत्प्रायश्चित्तस्य स्मरणस्य अयमतिभारः ॥१५॥

भा॰ष॰ ६ इदानींतस्यविमर्शपूर्वकंमोक्षक्रममाह॥ किमिदमित्यष्टभिः॥ सात्वात्मत्पत्तमिहजाग्रतेवदृष्टं॥२९॥ येमांव्यमोच
यन्तेचक्वगताः॥३०॥ यद्यप्यहमस्मिन्जन्मनिदुर्भगः॥ पापीयान्॥ अथापिजन्मांतरेनूनंपुण्यंवानित्याह॥ विबु

किमिदंस्वप्नआहोस्वित्साक्षाद्दृष्टमिहाऽद्भुतं॥ क्वयाताअद्यतेयेमांव्यकर्षन्पाशपाणयः॥२९॥ अ
थतेक्वगताःसिद्धाश्चत्वारश्चारुदर्शनाः॥ व्यमोचयन्नीयमानंबध्वापाशैरधोभुवः॥३०॥ अथापिमे
दुर्भगस्यविबुधोत्तमदर्शने॥ भवितव्यंमंगलेनयेनात्मामेप्रसीदति॥३१॥ अन्यथाम्रियमाणस्यनाऽ
शुचेर्वृषलीपतेः॥ वैकुंठनामग्रहणंजिह्वावक्तुमिहाऽर्हति॥३२॥ क्वचाहंकितवःपापोब्रह्मघ्नोनिर
पत्रपः॥ क्वचनारायणेत्येतत्भगवन्नाममंगलं॥३३॥ सोऽहंतथायतिष्यामियतचित्तेंद्रियानिलः॥ यथान
भूयआत्मानमंधेतमसिमज्जये॥३४॥ विमुच्यतमिमंबंधमविद्याकामकर्मजं॥ सर्वभूतसुहृच्छां
तोमैत्रःकरुणआत्मवान्॥३५॥ मोचयेग्रस्तमात्मानंयोषिन्मय्याऽत्ममायया॥ विक्रीडितोययैवा
हंक्रीडामृगइवाऽधमः॥३६॥ ममाहमितिदेहादौहित्वामिथ्यार्थधीर्मतिं॥ धास्येमनोभगवतिशुद्धं
तत्कीर्तनादिभिः॥३७॥ इतिजातसुनिर्वेदःक्षणसंगेनसाधुषु॥ गंगाद्वारमुपेयायमुक्तसर्वानुबंधनः॥३८

धोत्तमदर्शनमितिनिमित्तसप्तमी तेषांदर्शनार्थंपूर्वेणमंगलेनमहतापुण्येनभवितव्यं येनदर्शनेन॥३१॥ अन्य
थापूर्वपुण्यंविनाकथंभूतंवैकुंठनामगत्यातेवशीक्रियतेअनेनेतिग्रहणं॥३२ ब्रह्मघ्नःविप्रत्वनाशकः॥३
अमिथ्याभूतेऽर्थेधीर्यस्यतथाभूतःसन्देहादौममाहमितिमतिंहित्वाधास्ये॥३७॥ मुक्तंसर्वमनुबंधनंपु राम॰ ६

गाहमोक्षनामस:॥२८॥

तं विप्रं अमुमुचन मोचयामासुः॥१९॥ प्रत्यर्दिताः निराकृताः संतः यान्त्वा आगत्वा यमराजाय यथावत्कथयामासुः
२०॥ दर्शनेनोत्सवो यस्य॥२१॥ विवक्षुः वक्तुमिच्छुः तं ज्ञात्वा॥२२॥ त्रैविद्यं वेदत्रयप्रतिपाद्यं गुणाश्रयं यमदूतानां च

शुक उवाच॥ त एवं सुविनिर्णीय धर्मं भागवतं नृप॥ तं याम्यपाशान्निर्मुच्य विप्रं मृत्योरमूमुचन्॥१९॥ इति
प्रत्युदिता याम्या दूता यात्वा यमांतिके॥ यमराज्ञे यथा सर्वमाचचक्षुररिं दम॥२०॥ द्विजः पाशाद्विनिर्मु
क्तो गतभीः प्रकृतिं गतः॥ ववंदे शिरसा विष्णोः किंकरान्दर्शनोत्सवः॥२१॥ तं विवक्षुमभिप्रेत्य महापुरु
षकिंकराः॥ सहसा पश्यतस्तस्य तत्रांऽतर्दधिरेऽनघ॥२२॥ अजामिलोप्यथाकर्ण्य दूतानां यमकृष्णयोः
धर्मं भागवतं शुद्धं त्रैविद्यं च गुणाश्रयं॥२३॥ भक्तिमान्भगवत्याशु माहात्म्यश्रवणाद्धरेः॥ अनुतापो महा
नासीत्स्मरतोऽशुभमात्मनः॥२४॥ अहो मे परमं कष्टमभूदविजितात्मनः॥ येन विप्लावितं ब्रह्म वृष
ल्यां जायताऽत्मना॥२५॥ धिङ्मां विगर्हितं सद्भिर्दुष्कृतं कुलकज्जलं॥ हित्वा बालां सतीं योऽहं सुरापाम
सतीमगां॥२६॥ वृद्धावनाथौ पितरौ नान्यबंधू तपस्विनौ॥ अहो मयाऽधुना त्यक्तावकृतज्ञेन नीचवत्॥
॥२७॥ सोऽहं व्यक्तं पतिष्यामि नरके भृशदारुणे॥ धर्मघ्नाः कामिनो यत्र विंदंति यमयातनाः॥२८॥

मी॥ कृष्णयमदूतानां च
भागवतं भगवत्प्रणीतं शुद्धं निर्गुणं धर्मं माकर्ण्येति योज्यं॥ भक्तिमान् आसीदित्युत्तरस्यानुषंगः॥२३॥ अनुता
पं प्रपंचयति॥ अहो इति चतुर्भिः॥ येन आत्मना मया वृषल्यां पुत्रतया जायमानेन॥ ब्रह्म ब्राह्मणजातिः विप्ला
वितं नाशितं॥२५॥ दुष्कृतं दोषकर्तारं कुलस्य कज्जलं कलंकं॥२६॥ नास्त्यन्यो बंधुः पुत्रादिर्ययोः तपस्विनौ सततं नौ

नवेत्तितोभवति॥४७॥म्रियमाणः।अवशत्वेनश्रद्धाविहीनोपि॥४८॥षष्ठेद्वितीयः॥२॥तृतीयेतुयमेनापिवैष्णवोत्कर्षवर्णनैः
सांत्वयित्वास्वदूतास्तेवैष्णवैकिंकरीकृताः॥विष्णुदूतैर्निर्णीतंशास्त्रार्थंयममुखेनद्रढयितुंतृतीयाध्यायारंभः तत्र
यदुक्तंयमराज्ञेयथासर्वमाचचक्षुरितितत्सः।किंतत्रवचनमितिपृच्छति॥निशम्येति॥मुरारेर्नैदेशिकैः।किंकु
रैरेवंविहतान्॥अतएवहताआज्ञायस्ययस्यवशवर्त्तीअयंजनःसोपितान्प्रतिकिमाह॥१॥अत्याश्चर्य

नवैसनरकंयातिनेक्षितोयमकिंकरैः॥यद्यप्यमंगलोमर्त्योविष्णुलोकेमहीयते॥४७॥म्रियमाणोहरे
र्नामगृणन्पुत्रोपचारितं॥अजामिलोप्यगाद्धामकिंपुनःश्रद्धयागृणन्॥४८॥इतिश्रीभागवतेमहापु
राणेषष्ठस्कंधेद्वितीयोऽध्यायः॥२॥राजोवाच॥निशम्यदेवःस्वभटोपवर्णितंप्रत्याहकिंतान्प्रति
धर्मराजः॥एवंहताज्ञोविहतान्मुरारेर्नैदेशिकैर्यस्यवशेजनोयं॥१॥यमस्यदेवस्यनदंडभंगःकुत
श्चनर्षेश्रुतपूर्वआसीत्॥एतन्मुनेवृश्चतिलोकसंशयंनहित्वदन्यइतिमेविनिश्चितं॥२॥श्रु
कउवाच॥भगवत्पुरुषैराजन्याम्याःप्रतिहतोद्यमाः॥पतिंविज्ञापयामासुर्यमंसंयमिनीप
तिं॥३॥यमदूताऊचुः॥कतिसंतीहशास्तारोजीवलोकस्यवैप्रभो॥त्रैविध्यंकुर्वतःकर्मफलाभिव्यक्ति
हेतवः॥४॥

मेतदित्याह।यमस्येति।हेऋषेयमस्यदंडभंगःकुतश्चनकस्माच्चिदपिश्रुतपूर्वोनासीत्
एतन्एतस्मिन्नर्थेयद्दानश्रुतपूर्व।एतत्तुयमदूतनिराकरणंचासीत्॥अतःसर्वस्यापिलोकस्यसंशयोवर्त्त
तेतंत्वत्तोन्योनछिनत्तीतिमेनिश्चितं।अतःकथयेतिशेषः॥२॥भगवतःपुरुषैःप्रतिहतउद्यमोयेषांते।याम्याः
पुरुषाः॥३॥कतिसंतीत्यादेयोक्तिःत्रैविध्यंत्रिविधंस्वार्थेष्यङ्।यद्वात्रैविध्यंयथाभवतितथाकर्मकुर्वतः।तद

प्रत्याहृतमिंद्रियग्रामो येन ॥ ३९ ॥ गुणेभ्यो देहेंद्रियादिभ्यः ॥ आत्मानं वियुज्य विशोध्य आत्मसमाधिना चित्तैकाग्र्येण
भगवतो धाम्नि स्वरूपे ॥ ४० ॥ तस्मिन्भगवद्धाम्नि उपारता निश्चला धीर्यस्य सः तस्मिन्काले द्राक्षीदिति वा ॥ पुरः पुरतः

बादरायणिरुवाच ॥ स तस्मिन्देवसदन आसीनो योगमास्थितः । प्रत्याहृतेंद्रियग्रामो युयोज मन आ-
त्मनि ॥ ३९ ॥ ततो गुणेभ्य आत्मानं वियुज्यात्मसमाधिना । युयुजे भगवद्धाम्नि ब्रह्मण्यनुभवात्मनि
॥ ४० ॥ यर्ह्युपारतधीस्तस्मिन्नद्राक्षीत्पुरुषान्पुरः । उपलभ्योपलब्धान्प्राग्ववंदे शिरसा द्विजः ॥ ४१ ॥
हित्वा कलेवरं तीर्थे गंगायां दर्शनादनु । सद्यः स्वरूपं जगृहे भगवत्पार्श्ववर्तिनां ॥ ४२ ॥ साकं विहाय-
सा विप्रो महापुरुषकिंकरैः । हैमं विमानमारुह्य ययौ यत्र श्रियः पतिः ॥ ४३ ॥ एवं स विप्लावितसर्व-
धर्मा दास्याः पतिः पतितो गर्ह्यकर्मणा । निपात्यमानो निरये हतव्रतः सद्यो विमुक्तो भगवन्नाम गृह्णन्
॥ ४४ ॥ नातः परं कर्मनिबंधकृंतनं मुमुक्षतां तीर्थपदानुकीर्तनात् । न यत्पुनः कर्मसु सज्जते मनो र-
जस्तमोभ्यां कलिलं ततोऽन्यथा ॥ ४५ ॥ य एवं परमं गुह्यमितिहासमघापहं । शृणुयाच्छ्रद्धया युक्तो यश्च
भक्त्यानुकीर्तयेत् ॥ ४६ ॥

ततश्च प्रागुपलब्धानेव तानुपलभ्य प्रत्यभिज्ञाय ववंदे ॥ ४१ ॥ ४३ ॥ उपसंहरत्येवमिति
द्वाभ्यां विप्लाविताः सर्वे धर्मा येन । हतं व्रतं स्वदारनियमादि यस्य ॥ ४४ ॥ कर्मनिबंधस्य पापमूलस्य कृंतनं छेदक-
मतः परं नास्ति । कस्मात्परं तीर्थपदस्यानुकीर्तनात् तत्र हेतुः । यत् यतोऽनुकीर्तनात् तदन्यथा प्रायश्चित्तांतरैः
रजस्तमोभ्यां कलिलं मलिनं भवति तत्तैः

भा॰ष॰ ११

संयमयतीतितथा ॥११॥ मत्तोन्यो जगतः तस्थुषश्च परोऽधीश्वरोऽस्ति ॥ अहं तु जंगमानामेव तत्रापि नणामेव तत्रापि पापिनामेव तत्किं करसन्नईश्वरः ॥ सतु सर्वेश्वरः ॥ कोऽसौ यत्र यस्मिन् विश्वमोतं प्रोतं च ऊर्द्ध तिर्यक्तंतुषु पटवत् ॥ यस्य त्वंऽशेभ्यो विष्णुब्रह्मरुद्रेभ्योऽस्य स्थित्यादयो भवंति ॥ यस्य च वशे लोको वर्त्तते ॥ नसि नासिकायां

श्रीबादरायणिरुवाच ॥ इति देवः स आपृष्टः प्रजासंयमनो यमः ॥ प्रीतः स्वदूतान्प्रत्याह स्मरन्पादांबुजं हरेः ॥११॥ यम उवाच ॥ परो मदन्यो जगतस्तस्थुषश्च ओतं प्रोतं पटवद्यत्र विश्वं ॥ यदंशतोऽस्य स्थितिजन्मनाशा नस्योतवद्यस्य वशे च लोकः ॥१२॥ यो नामभिर्वाचि जनान्निजायां बध्नाति तंत्यामिव दामभिर्गाः ॥ यस्मै बलिं त इमे नामकर्मनिबंधबद्धाश्चकिता वदंति ॥१३॥ अहं महेंद्रो निर्ऋतिः प्रचेताः सोमोऽग्निरीशः पवनोर्को विरिंचः ॥ आदित्यविश्वे वसवोथ साध्या मरुद्गणा रुद्रगणाः ससिद्धाः ॥१४॥ अन्ये च ये विश्वसृजोमरेशा भृग्वादयोऽस्पृष्टरजस्तमस्काः ॥ यस्येहितं न विदुः स्पृष्टमायाः सत्वप्रधाना अपि किं ततोऽन्ये ॥१५॥

प्रोतबलीवर्द्दवत् ॥१२॥ एतत्प्रपंचयति ॥ ब्राह्मणादिनामभिर्वाचायां ॥ निजायां तंत्यां दामभ्यां जनं यो बध्नाति दामभिर्गाः बलीवर्द्दानिवात इमे जीवा नामकर्मभिर्निबंधैर्बद्धाः यस्मै बलिं वहंति ॥ यदधीनाऽकर्म कुर्वंतीत्यर्थः ॥१३॥ यस्य च लीलादुर्विभाव्येत्याह ॥ अहमिति द्वाभ्यां ॥ न स्पृष्टं रजस्तमश्च यैः ॥ ईहितं अभिप्रेतं चेष्टितं वा न विदुः स्पृष्टमायाः मायया स्पृष्टाः ततस्तेभ्योऽन्ये न वि

राम॰ ११

संतु बहवः को बाधस्तत्राहुः। यदीति मत्पुदुःखं अमतं सुखं। तेषां विप्रतिपत्तौ तेऽभेकस्यस्यातां। नकस्यापिपरस्प
रविरोधेनोभयोरपिप्राप्तिबंधात्। एकमत्ये तु कस्य वा नस्यातां। एकः सुखं कर्तुमिच्छति दुःखं चान्यः। एकमत्येवतयो
परस्परकार्यानुमोदनेनोभयोरपिप्राप्ते कस्य वा ते उभे अपि न स्यातामित्यर्थः॥५॥ ननु बहूनां कर्मिणां व्यवस्थ
या बहवः शास्तारो भवंतु तथा सति नायं दोषः स्यात्तत्राहुः॥ बहूनां कर्मिणां व्यवस्थया शास्तृबहुत्वे शास्तृत्वस्या
नघटते॥ किंतु तदायत्तत्वं शास्त्रिमुख्यशास्तृत्वं तदेकदेशे उपचारमात्रमेव स्यात्। यथा चक्रवर्तिनाएव

यदि स्युर्बहवो लोके शास्तारो दंडधारिणः॥ कस्य स्यातां न वा कस्य मृत्युश्चामृतमेव वा॥५॥ किंतु शास्तृ
बहुत्वे स्याद्बहूनामिह कर्मिणां॥ शास्तृत्वमुपचारो हि यथा मंडलवर्तिनां॥६॥ अतस्त्वमेको भूतानां
सेश्वराणामधीश्वरः॥ शास्ता दंडधरो नृणां शुभाशुभविवेचनः॥७॥ तस्य ते विदितो दंडो न लोके वर्त्तते
धुना॥ चतुर्भिरद्भुतैः सिद्धैराज्ञा ते विप्रलंभिता॥८॥ नीयमानं तवादेशादस्माभिर्यातनागृहान्॥ व्या
मोचयन्पातकिनं छित्वा पाशान्प्रसह्य ते॥९॥ तांस्ते वेदितुमिच्छामो यदि नो मन्यसे क्षमं॥ नारायणेत्य
भिहिते माभैरित्याययुर्द्रुतं॥१०॥

मुख्यं शास्तृत्वं मंडलवर्तिनामुपचारमात्रं निरंकुशत्वाभावात्॥६॥ यस्मादे
वं शास्तृबहुत्वं न घटते॥ अतस्त्वमेक एव शास्ता॥ शुभाशुभे विविनक्ति नितया॥७॥ विप्रलंभिता वंचिता लं
घितेत्यर्थः॥८॥ तदेवाहुः नीयमानमिति॥९॥ ते त्वत्तः यदि नोऽस्माकं क्षमं हितं मन्यसे॥ अन्यथाऽज्ञानतस्त
दवज्ञानेन वाप्यनर्थः स्यात्॥ अतः को हि तेषां प्रभावः यतो नारायणेति केवलमभिहिते माभैरयं कुर्वि

तमेव धर्ममाह॥ एतावानिति॥२२॥ नचात्रप्रमाणांवक्तव्यंदूरस्थत्वादित्याह॥ नामोच्चारणेति॥ येनैव केवलेन॥ सकदुच्चारितेन
२३॥ ननुनामाभासेनकथंसर्वैयापत्तयःस्यात्॥ श्रद्धामन्तरेणापि तथाविधावस्यादरं पि विद्यानात्तथाहि सायंप्रातर्गृणन्भक्त्या दुःख
ग्रामाद्विमुच्यतइति॥ अनुदिनमिदमादरेणशृण्वन्निति॥ श्रवणं कीर्त्तनंध्यानं हरेरद्भुतकर्मणः॥ जन्मकर्मगुणा
नांचतदर्थेऽखिलचेष्टितमित्याद्यस्मिन्नेवपुराणेतत्रतत्रप्रपवात्॥ पुराणांतरेच॥ पापंपत्तयश्चभवतिस्मरतां
तमहर्निशमिति॥ अन्यत्रच॥ तस्मात्संकीर्त्तनंविष्णोर्जगन्मंगलमंहसां॥ महतामपिकौरव्यविद्ध्यैकांतिकंनिःकृ
तिमित्यादिनासम्पक्कीर्त्तनादेवमन्यते॥ किंचतथासतिकिमितिमत्वादयोद्वादशाब्दादीनिस्मरेयुः॥ त

एतावानेवलोकेस्मिन्पुंसांधर्मःपरःस्मृतः॥ भक्तियोगोभगवतितन्नामग्रहणादिभिः॥२२॥
नामोच्चारणमाहात्म्यंहरेःपश्यतपुत्रकाः॥ अजामिलोपियेनैवमृत्युपाशादमुच्यत॥२३॥ ए
तावतालमघनिर्हरणायपुंसांसंकीर्त्तनंभगवतोगुणकर्मनाम्नां॥ विक्रुश्यपुत्रमघवान्
यदजामिलोपिनारायणेतिम्रियमाणइयायमुक्तिं॥२४॥

स्मादिदमनुपपन्नमिवतत्राह॥ एता
वतेतिभगवतोगुणानांकर्म्मणांचनाम्नांचसम्पक्कीर्त्तनमितियत्॥ एतावतापुंसामघनिर्हरणायपायत्त
यमात्रायअलमुपयोगोनास्ति॥ अलंशब्दोत्रवारणेतथाहामरसिंहः॥ अलंभूषणपर्याप्तिशक्तिवारण
वाचकमिति॥ उपयोगाभावमेवाह॥ अजामिलोमहापातक्यपिनारायणेतिविक्रुश्यनतुसम्पक्कीर्त्तिपित्वात्तच्चपु
त्रंविक्रुश्यनतुहरिं अघवानशुचिरपिम्रियमाणेस्वस्थचित्तोपिमुक्तिमवापनत्वघनिर्हरणमात्रंअतोनामा
भासेनापिसर्वयापत्तयइत्येवतत्त्वं॥ प्रावृत्तिश्रद्धादिविधयस्तुपापवासनाक्षयार्थाइत्युक्तमेवहरेर्गुण

तन्मायामोहितत्वान्न जानंतीत्यर्थः ॥ अविषयत्वाच्च तस्येत्याह यमिति ॥ गोभिरिंद्रियैर्हृदा चित्तेन न विचक्षते न पश्यंति
यद्वाचानभ्युदितं यन्मनसा न मनुत इत्यादिश्रुतेः ॥ आत्मनां जीवानां जीवानां आत्मानं द्रष्टारं ॥ आकृतयो रूपाणि
चक्षुर्यथा कर्मभूतं न जानंति ततः परमाकृतीनां प्रकाशकं ॥ न हि प्रमाता प्रमाणस्य विषय इति भावः एवंभूतः
परमेश्वरोस्तीति पूर्वेणैव संबंधः ॥१६॥ भवत्वेवंभूतोन्यः परमेश्वरः ॥ ये पुनरस्मान्निर्भर्त्स्य पापिनं रक्षितवंतस्ते

यं वै न गोभिर्मनसाऽसुभिर्वा हृदा गिरा वाऽसुभृतो विचक्षते ॥ आत्मानमंतर्हृदि संतमात्मनां चक्षुर्य-
थैवाकृतयस्ततः परं ॥१६॥ तस्यात्मतंत्रस्य हरेरधीशितुः परस्य मायाधिपतेर्महात्मनः ॥ प्रायेण दूता
इह वै मनोहराश्चरंति तद्रूपगुणस्वभावाः ॥१७॥ भूतानि विष्णोः सुरपूजितानि दुर्दर्शलिंगानि महा-
द्भुतानि ॥ रक्षंति तद्भक्तिमतः परेभ्यो मत्तश्च मर्त्यानथ सर्वतश्च ॥१८॥ धर्मं तु साक्षाद्भगवत्प्रणीतं न वै विदु-
र्ऋषयो नापि देवाः ॥ न सिद्धमुख्या असुरा मनुष्याः कुतश्च विद्याधरचारणादयः ॥१९॥ स्वयंभूर्नारदः शंभुः
कुमारः कपिलो मनुः ॥ प्रह्लादो जनको भीष्मो बलिर्वैयासकिर्वयं ॥२०॥ द्वादशैते विजानीमो धर्मं भाग-
वतं भटाः ॥ गुह्यं विशुद्धं दुर्बोधं यं ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ॥२१॥

केनानाह ॥ तस्येति द्वाभ्यां ॥ तस्यैव रूपं गुणाः प्र-
भावादयः स्वभावः भक्तवात्सल्यादिर्येषां ते ॥१७॥ विष्णोर्भूतानि भृत्याः दुर्दर्शानि द्रष्टुमशक्यानि लिंगानि रूपाणि ये-
षां तानि तद्भक्तिमतः विष्णुभक्तान् परेभ्यः शत्रुभ्यः सर्वतः आगमादिभ्यश्च रक्षंति ॥१८॥ ननु विष्णुभक्ताश्चेत् कथ-
मधर्मपात्रं पातकं कृतवंतः ॥ तत्राह ॥ धर्ममिति ॥ ऋषयो भृग्वादयः ॥१९॥ ननु केपि चेन्न जानंति तस्य सत्त्वे किं प्रमाणं त-
त्राह ॥ स्वयंभूरिति कुमारः सनत्कुमारः वयमित्यात्मानमेव बहु मन्यमानो निर्दिशति ॥२०॥ हे भटाः ॥२१॥

केनहिंदंडार्थमानेया इत्यत्राह ॥ तानिति द्वाभ्यां ॥ असतः दुःख्यान ॥ तानेवाह ॥ मुकुंदपादारविंदयोर्यो मक
रंदरसः पौरसस्तस्माद्विमुखान् ॥ कथंभूतान् निःकिंचनैः रजस्रं जुष्टात् ॥ तेषां ज्ञापकमाह ॥ निरयवर्त्मनि
स्वधर्मभ्रून्येन गृहेषु बद्धान् स्मापयैस्तान् ॥ २८ ॥ किंच जिह्वेत्यादि येषां जिह्वेत्या घच्चयः ॥ न कृतं विस्मृतं भ
गवत्तत्र न येः ॥ २९ ॥ भगवंतं तमापयाति ॥ तदिति ॥ अयंभावः नः स्वपुरुषैरस्मदीयत्वेन स्थितैः ॥ स्वीयैरेव

मकरंद

13

तानानयध्वमसतो विमुखान्मुकुंदपादारविंदरसादजस्रं ॥ निःकिंचनैः परमहंसकुलैरसंगै
र्जुष्टात्गृहे निरयवर्त्मनि बद्धतृष्णान् ॥ २८ ॥ जिह्वा न वक्ति भगवद्गुणनामधेयं चेतश्च न स्मरति
तच्चरणारविंदं ॥ कृष्णाय नो नमति यच्छिर एकदापि तानानयध्वमसतोऽकृतविष्णुकृत्यान् ॥ २९ ॥
तत्क्षम्यतां स भगवान्पुरुषः पुराणो नारायणः स्वपुरुषैर्यदसत्कृतं नः ॥ स्वानामहो न विदुषां रचि
तांजलीनां तांतिर्गरीयसि नमः पुरुषाय भूम्ने ॥ ३० ॥ तस्मात्संकीर्तनं विष्णोर्जगन्मंगलमंहसां
महतामपि कौरव्य विद्ध्यैकांतिकनिष्कृतिं ॥ ३१ ॥ शृण्वतां गृणतां वीर्याण्युद्दामानि हरेर्मुहुः ॥ य
थासुजातया भक्त्या शुद्ध्येन्नात्मा व्रतादिभिः ॥ ३२ ॥

यैरेव पुरुषैर्यद्यस्मादसत् अन्याय्यं कृतं तत्तस्मात्स्व
यमेव तत्क्षम्यतां सहतां ॥ स्वानां स्वीयानां नः न विदुषां ॥ अज्ञानां अहो गरीयसि तस्मिन् क्षांतिर्युक्तैवमह
इति पाठे स्वीयानां माहात्म्यमविदुषां नः क्षमां करोत्वित्यर्थः ॥ ३० ॥ तस्मादित्यादि निष्कृतिः जगतोपि मं
गलरूपं ॥ ३१ ॥ ऐकांतिकत्वमेवाह ॥ शृण्वतामिति ॥ व्रतादिभिस्तथा न शुद्ध्येत ॥ ३२ ॥ ॥

यन्नूक्तं चपर्यं तर्हि द्वादशाब्दादिस्मरणमिति तत्राह ॥ प्रायेणेति ॥ महाजनो मन्वादिः ॥ अयं भावः यथा मृतसंजीवनौ
षधिमज्ञानं नो वै घोररोगनिर्हरणाय त्रिकटुकनिंबादीनि स्मरंति तथा स्वयंभूशंभुप्रमुख द्वादशव्यतिरेकेणायं म
हाजनोऽतिगुह्यमिदमज्ञात्वा द्वादशाब्दिकं स्मरंतीति ॥ किंच मायया देव्या अलं मोहितमतिरयं जनः मधु मधुरं यथा
भवत्येवं पुष्पितायां पुष्पस्थानीयैरर्थवादैर्मनोहरायां त्रय्यां जडीकृता अभिनिविष्टा मतिर्यस्य अतो महत्येव कर्मणि श्र
द्धया युज्यमानो नाल्पे प्रवर्त्तते ॥ दृश्यते हि प्राकृतस्य लोकस्य महति मंत्रादौ श्रद्धा अल्पे चाश्रद्धा तस्मादस्य ग्राहको

प्रायेण वेद तदिदं न महाजनोऽयं देव्या विमोहितमतिर्बत माययालं ॥ त्रय्यां जडीकृतमतिर्मधुपुष्पि
तायां वैतानिके महति कर्मणि युज्यमानः ॥२५॥ एवं विमृश्य सुधियो भगवत्यनंते सर्वात्मना विदधते ख
लु भावयोगं ॥ ते मे न दंडमर्हंत्यथ यद्यमीषां स्यात्पातकं तदपि हंत्युरुगायवादः ॥२६॥ ते देवसिद्धपरिगी
तपवित्रगाथाः ये साधवः समदृशो भगवत्प्रपन्नाः ॥ तान्नोपसीदत हरेर्गदयाभिगुप्तान्नैषां वयं न च वयः प्र
भवाम दंडे ॥२७॥

नास्तीति तैर्नोक्तं ॥ यद्वा स्वाधीनः सिंहो अस्येतावता श्वशृगालादिनिवारणाय तं यथा न प्रयुं
जते तथा तित्तु कृत्वात्पापस्य न तन्निरसनाय परमं मंगलं हरेर्नाम स्मरंति ॥ यद्वा ॥ नाममाहात्म्यज्ञाने सर्वमुक्तिप्र
संगादित्येषादिक् ग्रथ्यविस्तरभयान्नुनातिप्रपंच्यते ॥२५॥ भावयोगं भक्तियोगं अमीषां पातकं न स्यादेव यदि
स्यात् उरुगायस्य वादः कीर्त्तनं ॥२६॥ तदेवं धर्मतत्त्वं निर्णीय भृत्याननुशास्ति त इति ॥ ये भगवंतं प्रपन्नाः ते देवैः सिद्धैश्च
परिगीतपवित्रया गाथया वर्णितपवित्रकथाः अतस्तान्नोपसीदत तत्समीपमपि न गच्छत वयः कालोपि न प्रभवति
॥२७॥

15

व्यासंविस्तारं । तेत्वत्तः यया शक्त्या यथा ससर्ज तां शक्तिं तत्प्रकारं च ज्ञातुमिच्छामि ॥ अनुसर्गमनुवर्त्तं सर्गे ॥ २ ॥ ३
दक्षादिरूपेण ससर्जेति वक्तुं दक्षजन्मप्रकारमाह । यदेति प्राचीनबर्हिषः पुत्रा यदा समुद्रमध्यादुन्मग्ना निर्गताः
न दा गां पृथ्वीं द्रुमैर्वृतां ददृशुः नारदोपदेशात् प्राचीनबर्हिषो निवृत्त्या अराजके सति कृष्याद्यभावात् ॥ ४ ॥ तपसा

तस्यैव व्यासमिच्छामि ज्ञातुं ते भगवन्यथा ॥ अनुसर्गं यया शक्त्या ससर्ज भगवान्परः ॥ २ ॥ सूत उवाच ॥
इति संप्रश्नमाकर्ण्य राजर्षेर्बादरायणिः ॥ प्रतिनंद्य महायोगी जगाद मुनिसत्तमाः ॥ ३ ॥ श्रीशुक उवाच
यदा प्रचेतसः पुत्रा दश प्राचीनबर्हिषः ॥ अंतःसमुद्रादुन्मग्ना ददृशुर्गां द्रुमैर्वृतां ॥ ४ ॥ द्रुमेभ्यः क्रुध्यमा
नास्ते तपोदीपितमन्यवः ॥ मुखतो वायुमग्निं च ससृजुस्तद्दिधक्षया ॥ ५ ॥ ताभ्यां निर्दह्यमानांस्तानुपलभ्य
कुरूद्वह ॥ राजोवाच महान्सोमो मन्युं प्रशमयन्निव ॥ ६ ॥ मा द्रुमेभ्यो महाभागा दीनेभ्यो द्रोग्धुमर्हथ ॥
विवर्द्धयिषवो यूयं प्रजानां पतयः स्मृताः ॥ ७ ॥ अहो प्रजापतिपतिर्भगवान्हरिरव्ययः ॥ वनस्पतीनोषधी
श्च ससर्जोर्जमिषं विभुः ॥ ८ ॥ अन्नं चराणामचरा ह्यपदः पादचारिणां ॥ अहस्ता हस्तयुक्तानां द्विपदां च च
तुष्पदः ॥ ९ ॥ यूयं च पित्रान्वादिष्टा देवदेवेन चानघाः ॥ प्रजासर्गाय हि कथं वृक्षान्निर्दग्धुमर्हथ ॥ १० ॥ आ
तिष्ठत सतां मार्गं कोयं पच्छत दीपितं ॥ पित्रा पितामहेनापि जुष्टं वः प्रपितामहैः ॥ ११ ॥

दीपितो मन्युर्येषां । तेषां द्रु
माणां दग्धुमिच्छया ॥ ५ ॥ ताभ्यां वाय्वग्निभ्यां दह्यमानांस्तान्स्तान्द्रुमान्वनस्पतीनां राजा सोम उवाच । मा द्रुमेभ्य
इति नवभिः ॥ ६ ॥ हे महाभागाः विशेषेण वर्द्धयितुमिच्छवः ॥ ७ ॥ प्रजापतीनां तत्र भ्यप भोज्यप्रदाहो ऽनुचित इत्याह
अहो इति त्रिभिः ऊर्जं भक्ष्यमिषं पेयं ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ अतः आतिष्ठत आश्रयत सतां मार्गमुपशमं ॥ पित्रादिभिर्जुष्टं ॥ ११ ॥

एतदुपयायति कल्मांघ्रियग्रयोर्मधुलेढि आस्वादयतीतितथामधुलिट्तातुच्छत्वेनचिसख्यायेमायागुणाविष
यास्तेषुपुनर्नरमते॥ अन्यस्तुतन्मध्वास्वादरहितः अतएवकामाभिभूतःसन्नात्मनोरजःपापंप्रमार्ष्टुमपिकर्मै
वप्रायश्चित्तरूपमीहेत॥ यतःकर्मणःपुनरपिरजःपापंस्यादेवकुंजरशौचवत्॥ सत्वशोधकत्वाभावात्॥३३॥ नै
वंचिस्मितधियोबभूवुःकिंतुसत्यमुक्तमित्येवमेनिरे॥ ततःप्रभृतिप्रतिशंकमानाःअस्मानैवेषहन्यादितिशंकां

म

कृष्णांघ्रिपद्ममधुलिट्नपुनर्विसृष्टमायागुणेषुरमतेवृजिनावहेषु॥ अन्यस्तुकामहतआत्मरजःप्रमा
र्ष्टुमीहेतकर्मयतएवरजःपुनःस्यात्॥३३॥ इत्थंस्वभर्तृगदितंभगवन्महित्वंसंस्मृत्यविस्मितधियोयम
किंकरास्ते॥ नैवाच्युताश्रयजनंप्रतिशंकमानाद्रष्टुंचबिभ्यतिततःप्रभृतिस्मराजन्॥३४॥ इतिहा
संभ समिमंमह्यंभगवान्कुंभजःकथयामासमलयआसीनोहरिमर्चयन्॥३५॥ इतिश्रीभागवतेमहापुरा
णेषष्ठस्कंधेतृतीयोध्यायः॥३॥ राजोवाच॥ देवासुरनृणांसर्गोनागानांमृगपक्षिणां॥ सामासिकस्त्वयाप्रो
क्तोयस्तुस्वायंभुवेंतरे॥१॥

वद्दंतःनंद्रष्टुमपिबिभ्यतिस्मपाद्यांतरेतुविस्मितधियोजाताःतेचततःप्रभृ
तिबिभ्यतिस्मेत्यर्थः॥३४॥ कुंभसंभवोऽगस्त्योमलयेपर्वतआसीनोऽव्यग्रोहरिमर्चयन्पुनःपुनःविस्मयात्स्वयं
हरेःपादौस्पृशन्नित्यर्थः॥३५॥ षष्ठेतृतीयः॥ चतुर्थादित्रिभिर्विश्वरूपजन्मविवृत्तयः॥ प्रचेतःसुतदक्षस्यवं
शस्तावत्प्रतन्यते॥ चतुर्थेतुप्रजासृष्टेदक्षेणाराधनंहरेः॥ तपसाहंसगुह्याख्यस्तोत्रेणचनिरूप्यते॥ प्रस
क्तानुप्रसक्तेनस्वायंभुवसुतान्वये॥ नामप्रभावमाकर्ण्यवंशव्यासंबुभुत्सत॥ देवासुरेतिद्वाभ्यां॥ सामासिकः

सामासिकःस्वायंभुवःपादःततीयस्कंधे॥१॥

परायसर्वोत्तमायनमोदधेनमनंकरोमि।परत्वेहेतुःअवितथाअनुभूतिःचिच्छक्तिर्यस्य।अतोगुणत्रयाभासो
जीवोनिमित्तंमायाचतयोर्बंधवेनियंत्रेएवमपिगुणेषुतत्वबुद्धिर्येषांतेजीवैरदृष्टंधामस्वरूपंयस्यतस्मैहे
तुः।निवृत्तमानंयस्मात्।पाठांतरेनिवृत्तमानमवधिर्यस्मात्।तर्हिकथंतस्यसिद्धिःअतआह।स्वयं
भुवेस्वप्रकाशाय।२३।अदृष्टधामत्वंदर्शयन्नाहनेति।पुरुषःसखाजीवःअस्मिन्पुरेदेहेवसन्नपिअ
त्रैवसंवसतःसख्युर्यस्यसख्यंकरणप्रवर्तकत्वादिकंनावैतिनजानाति।तस्मैकुतःव्यक्तदृष्टेःप्रपंच

प्रजापतिरुवाच।नमःपरायावितथानुभूतयेगुणत्रयाभासनिमित्तबंधवे।अदृष्टधाम्नेगुणत
त्वबुद्धिभिर्निवृत्तमानायदधेस्वयंभुवे।२३।नयस्यसख्यंपुरुषोवैतिसख्युःसखावसन्संवसतः
पुरेस्मिन्।गुणोयथागुणिनोव्यक्तदृष्टेस्तस्मैमहेशायनमस्करोमि।२४।देहोसवोक्षामनवोभूत
मात्रानात्मानमन्यंचविदुःपरंयत्।सर्वंपुमान्वेदगुणांश्चतज्ज्ञोनवेदसर्वज्ञमनंतमीडे।२५।

दृष्टुः नहिइंद्रियादृश्योभवतीति।प्रथमांतपाठेव्यक्तोप्रपंचोवदृष्टिर्विषयस्यसः।गुणोविषयोगुणिनोविषयिण
इंद्रियादेःसख्यंप्रकाशकत्वंयथानवेत्तितद्वत्।२४।ननुगुणोजडत्वान्नजानाति।जीवस्तुचेतनःकिमि
तिनजानातिअतआह।देहइति।देहश्चासवश्चप्राणाःअक्षाणिइंद्रियाणिमनवःअंतःकरणानि।भूतानि
चमात्राश्चतन्मात्राणितथात्मानंस्वस्वरूपंदृश्यंअन्यंइंद्रियवर्गंतयोःपरंदेवतावर्गंचनविदुःपुमान्।
जीवस्तुसर्वमेतत्त्रयंवेदगुणांश्चतन्मूलभूतान्वेदतत्तज्ज्ञोपिसनयंसर्वज्ञंनवेदतमनंतंईडेस्तौमि।२५।

प्रजानांप्रजापतिरेवबंधुः अतस्तत्कृते किंकानाशोनकर्त्तव्यइतिदर्शयंस्तपंचकेनाह ॥ तोकानांबालानांमातापितरौ अ
ज्ञानांज्ञानदोबुधएवसुहृत् ॥१२॥ ईश्वराधिष्ठानत्वाच्चन्मतद्द्रोहोनयुक्तइत्याह ॥ अतर्देहेषु इति ॥ वःयुष्माभिः ॥१३॥
आकाशाद्देहेसमुत्पतितं आकस्मिकमित्यर्थः ॥ आत्मविचारेणनियच्छंतु ॥१४॥ खिलानांशेषाणांवः युष्माकं

६ तोकानांपितरौबंधुर्दृशःपक्ष्मस्त्रियाःपतिः ॥ पतिःप्रजानांभिक्षूणांगृह्यज्ञानांबुधःसुहृत् ॥१२॥ अंतर्देहेषु
भूतानामात्मास्तेहरिरीश्वरः ॥ सर्वंतद्धिष्ण्यमीक्षध्वमेवंवस्तोषितोह्यसौ ॥१३॥ यःसमुत्पतितंदेहआका
शान्मन्युमुल्बणं ॥ आत्मजिज्ञासयायच्छेत्सगुणानतिवर्त्तते ॥१४॥ अलंदग्धैर्द्रुमैर्दीनैः खिलानांशिवमस्तु
वः ॥ वार्क्षीह्येषावराकन्यापत्नीत्वेप्रतिगृह्यतां ॥१५॥ इत्यामंत्र्यवरारोहांकन्यामाप्सरसींनृप ॥ सोमोराजाययौद
त्वातेधर्मेणोपयेमिरे ॥१६॥ तेभ्यस्तस्यांसमभवद्दक्षःप्राचेतसःकिल ॥ यस्यप्रजाविसर्गेणलोकाआपूरि
तास्त्रयः ॥१७॥ यथाससर्जभूतानिदक्षोदुहितृवत्सलः ॥ रेतसामनसाचैवतन्ममावहितःशृणु ॥१८॥ मनसै
वासृजत्पूर्वंप्रजापतिरिमाःप्रजाः ॥ देवासुरमनुष्यादीन्नभस्थलजलौकसः ॥१९॥ तमबृंहितमालोक्यप्रजा
सर्गंप्रजापतिः ॥ विंध्यपादानुपव्रज्यसोचरद्दुःकरंतपः ॥२०॥ तत्राघमर्षणंनामतीर्थंपापहरंपरं ॥ उ
पस्पृश्यानुसवनंतपसातोषयद्धरिं ॥२१॥ अस्तौषीद्धंसगुह्येनभगवंतमधोक्षजं ॥ तुभ्यंतदभिधास्यामि
कस्यातुष्यद्यथाहरिः ॥२२॥

वशिवमस्तु ॥ वक्तरस्तुपार्थंतदीयांकन्यांददाति ॥ वार्क्षीवृक्षैःपालिता ॥१५॥ आ
मंत्र्यसांत्वयित्वा आप्सरसीं अप्सरसःप्रम्लोचायासुतां ॥१६॥१७॥ दुहितृवत्सलइतितस्यकन्यावंशावेत्य
कुं ममममनः ॥१८॥ प्रजायतिदक्षः ॥१९॥ अबृंहितंअसंवर्द्धं विंध्यस्यपादानसंन्निहितपर्वतान् ॥२०॥२१॥ हंसगुह्य

षष्ठस्कंधटीकायां ॥२८॥

ननुपरिदृष्टोत्वत्वयास्वसंस्थापनमतीपत। तर्हि सर्वनामत्वं विश्वरूपत्वं चानुपपन्नं वागाद्यगोचरत्वादित्याशंक्य सर्वैं
र्नामभिर्वाच्यप्रत्यक्षादिदृश्यत्वेनतस्यस्वरूपं वस्तुतोमास्तु। तथापिमायया घटतइतिश्लोकत्रयेणोपपादयन्नम
स्करोति। यद्वदिति। यद्वचसानिरुक्तं अभिहितं धियानिरूपितं व्यवसितं अक्षभिर्वा हृदयेनिरूपितं गृहीतं
उत अपिमनसापिनिरूपितं संकल्पितं। यस्यस्वप्रकाशत्वं तस्यतत्स्वरूपं माभूत्। स्वरूपत्वाभावे हेतुः। इयस्मा
त्तद्गुणानामेवरूपं। पावंतरेगुणैर्वेदितं। सत्वगुणाव्यतिरिक्तः यतोगुणानामपायविसर्गाभ्यां प्रलयोत्पत्तिभ्यां प्र
लयोत्पत्तिभ्यां लक्ष्यतइतितथा। चेतनाधिष्ठानं विनातयोरसंभवति। यद्वायस्यस्वरूपं माभूत्तभवतितस्मैनम
इतिद्वितीयेनान्वयः॥२९॥ नद्वेवंवस्तुतोगुणास्वरूपत्वाभावमंगीकृत्य अनिरुक्तात्मशक्तिरित्यनेनद्योतितं मा
ययासर्ववाच्यत्वेनविश्वरूपत्वमाह यास्मिन्नत्रनिकरणाय नोऽयादानात् येनकरणेन यस्यसंबंधियस्मैस

यद्यन्निरुक्तं वचसानिरूपितं धियाक्षभिर्वामनसावोतयस्य॥ माभूत्स्वरूपंगुणरूपवंहितंसवैगु
णापायविसर्गलक्षणः॥२९॥ यस्मिन्यतोयेनचयस्ययस्मैयद्योयथाकुरुतेकार्यतेच॥ परावरे
षांपरमंप्राक्प्रसिद्धंतद्ब्रह्मतद्धेतुरनन्यदेकं॥३०॥

प्रदानाययद्वीसितततमंयः कर्त्ताकुरुतेस्वतंत्रः।
कार्यतेचान्येनप्रयोज्यकर्त्तातद्ब्रह्मेतिप्रत्येकंसंबंधः॥ अत्रचसप्तभिर्यच्छब्दैः सप्तविभक्त्यर्थादर्शिताः यथेति
चक्रियाकारकसंबंधप्रकारवाचिनामव्ययानामर्थः। कुरुतेकार्यतेतिस्वार्थपरार्थक्रियाद्वयश्चसर्वेषांद
र्शितः। चशब्देनभावकर्मादिविहितप्रत्ययार्थाः संगृहीताः तद्ब्रह्मैवेत्थंकुतस्तत्राह। तद्धेतुस्तेषांकारणं
तत्कुतः सर्वेभ्यः प्राक्प्रसिद्धं ननुब्रह्मादयस्तद्धेतवः अपितेअवरेचदृश्यंतेतत्कथंब्रह्मैवतद्धेतुः तत्रा
ह परेषामवरेषांचहेतूनांपरमंकारणं। ननुसर्वकारणत्वेतस्याकिंनामसहकारिभवेत्तदानीमन्यस्याभा
वात्॥ सत्यंनिरपेक्षमेवतत्कारणमित्याह॥ अनन्यदितातीयशून्यंचाएकंसजातीयशून्यंतस्मैनमइत्यात्त

अद्वयधामत्वमुक्त्वास्वप्रकाशत्वमाह।यदामनसउपरामःसमाधिःनतुसुषुप्तौविलयः।नचजाग्रत्स्वप्नयोर्वि
वविक्षेपःतदाह।नामरूपेरूप्येतेयेनतत्तथातस्य।उपरमेहेतुःदृश्यदर्शनंस्मृतिश्चतयोःसंप्रमोषान्नाशात्।त
दायःकेवलेनस्वरूपज्ञानेनप्रतीयते।तस्मैहंसायशुद्धायशुचिशुद्धंमनःसम्यक्प्रतीतिस्थानंयस्यतस्मैनमः
२६।एवंभूतःकेषांप्रतीयतइत्यपेक्षायामाह।मनीषिणइतिद्वाभ्यां।विवेकिनोयंनिष्कर्षंतिविविच्यध्यायंति
सनिर्वाणसुखानुभूतिर्ममप्रसीदतामितिद्वयोरन्वयः।एवंनिष्कर्षतांप्रतीयतइतिभावः।किमितिनिःकर्षं

यदोपरामोमनसोनामरूपरूपस्यदृष्टस्मृतिसंप्रमोषात्।यईयतेकेवलयास्वसंस्थयाहंसायतस्मै
शुचिसद्मनेनमः।२६।मनीषिणोंतर्हृदिसंनिवेशितंस्वशक्तिभिर्नवभिश्चत्रिवृद्भिः।वह्निंयथादारु
णिपांचदश्यंमनीषयानिःकर्षंतिगूढं।२७।सवैममाशेषविशेषमायानिषेधनिर्वाणसुखानुभूतिः
ससर्वनामासचविश्वरूपःप्रसीदतामनिरुक्तात्मशक्तिः।२८।

ति।स्वशक्तिभिर्गूढंअप्रकाशमानं
कतिभिर्नवभिःपुनश्चत्रिवृद्भिःत्रिगुणाभिःसप्तविंशत्युपाधिभिर्गूढंअप्रकाशंविंशंनिःकर्षंतीत्यर्थः।यद्वा।नव
भिःप्रकृतिपुरुषमहदहंकारपंचतन्मात्रारूपाभिःत्रिवृद्भिस्त्रिगुणात्मिकाभिःचकारात्षोडशविकाररूपाभि
श्चकथंभूतंनिःकर्षंति।मनीषयांतर्हृदिसंनिवेशितंनिश्चलीकृतं।पांचदश्यंपंचदशसामिधेनीमंत्रैःप्रकाश्यं
अनौकिंकवह्निमिवाहवारास्पदादात्मनोन्यंपरमात्मानंनिष्कर्षंतीत्यर्थः।२७।अशेषाविशेषायस्याःतस्याः
मायायाःनिषेधेननिर्वाणसुखंअनुभूतिर्यस्य।अप्रसक्तनिषेधासंभवात्प्रसक्तिमाह।सएवसर्वनामास
चविश्वरूपइति।तद्रूपत्वेपिवास्तवत्वाभावान्निषेधःसंभवतीत्याह।अनिरुक्ताआत्मनिशक्तिर्मायायस्यस
।२८।

ननु त्वादृशाः सकामा गणेशादीन् प्रार्थयंते त्वं तु नाविर्भवसि किमिति भगवंतमेव प्रार्थयसे तत्राह। प्राकृतैरर्वाचीनैर्ज्ञानपथैरुपासनामार्गैर्यथाशयं तत्तद्वासनानुसारेण यो देहगतोऽन्तर्यामी तत्तद्देवतारूपेण विविधो भाति। यथा वायुः पार्थिवं चंपकादिगंधभेदमाश्रित्य नानागंधवान् विभाति। एवं गुणान् भूसंबन्धादिकमाश्रित्य नानारूपवान् प्रतीयते तद्वत्तस्यैव तत्तद्देवतारूपेण फलदातृत्वात्। स ईश्वर एव च मम मनोरथं सत्यं करोतु। किमंतर्गडुभिर्देवतांतरैरित्यर्थः। ननु क्तगीतासु। यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति। तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव वि

17

यः प्राकृतैर्ज्ञानपथैर्जनानां यथाशयं देहगतो विभाति। यथानिलः पार्थिवमाश्रितो गुणं स ईश्वरो मे कुरुतान्मनोरथं ॥३४॥ श्रीशुक उवाच। इति स्तुतः संस्तुवतः स तस्मिन्नघमर्षणे। आविरासीत्कुरुश्रेष्ठ भगवान्भक्तवत्सलः ॥३५॥ कृतपादः सुपर्णांसे प्रलंबाष्टमहाभुजः। चक्रशंखासिचर्मेषुधनुःपाशगदाधरः ॥३६॥ पीतवासा घनश्यामः प्रसन्नवदनेक्षणः। वनमालानिवीतांगो लसच्छ्रीवत्सकौस्तुभः ॥३७॥ महाकिरीटकटकः स्फुरन्मकरकुंडलः। कांच्यंगुलीयवलयनूपुरांगदभूषितः ॥३८॥

दधाम्यहं। स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते। लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हितानिति। ये यथा मां प्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्यहमिति चेति ॥३४॥ संस्तुवतो दक्षस्य भगवान्प्रत्यक्षोऽभूत् ॥३५॥ तं वर्णयति सार्द्धैश्चतुर्भिः सुपर्णस्यांसे स्कंधे कृतौ पादौ येन प्रलंबा अष्टौ महांतो भुजा यस्य। चक्राद्यष्टायुधधरः ॥३६॥ प्रसन्ने वदनेक्षणे यस्य। वनमालया निवीतं कंठादिपादांतव्याप्तमंगं यस्य लसंतौ श्रीवत्सकौस्तुभौ यस्य ॥३७॥ महांति किरीटकटकानि यस्य। स्फुरंती मकरकुंडले यस्य कांच्यादिभिर्विभूषितः वलयमत्र पादभूषणं द्वयं कटकस्योक्तत्वात् ॥ ॥३८॥

नचैवं ब्रह्म चेद्विश्वस्य हेतुः तर्हि न कदाचिदनीदृशं जगदिति वदंतो मीमांसकाः कुतोत्र विवदंते तैश्चान्यैस्स्वभाववा
दिनः संवदंते तेन च तत्त्वविमर्शे बोधिता अपि कुतः पुनः पुनर्मुह्यंतीति तत्राह ॥ यस्य माया विद्याविद्या शक्तयो विवाद
स्य कांचित्संवादस्य सुवः स्थानानि भवंतीति तस्मै नमः ॥ ३१ ॥ ननु किं तद्ब्रह्म यस्य शक्तयो विवादादिभुवो भवंति अत्राह
अस्तीति योगो उपासनाशास्त्रं तत्र हि विराड्रूपेणोपासनायां पातालपादादिकमस्तीत्युपास्यत्वेन न विधीयते ॥ नास्ती
ति सांख्यं ज्ञानशास्त्रं तत्र त्वपाणिपादः अचक्षुरश्रोत्रमिति च पादादि नास्तीति निषिध्यते ॥ तयोर्योगसांख्ययोर्य
त्किंचित्समं अनुवर्त्तमानं अवेदितं प्रतीतं तदहस्तत् ब्रह्म विवादष्य विवादास्पदं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ विवादस्फुटयति ॥ भित्रौ

यच्छक्तयो वदतां वादिनां वै विवादसंवादभुवो भवंति ॥ कुर्वंति चैषां मुहुरात्ममोहं तस्मै नमोऽनंतगु
णाय भूम्ने ॥ ३१ ॥ अस्तीति नास्तीति च वस्तुनिष्ठयोरेकस्थयोर्भिन्नविरुद्धधर्मयोः ॥ अवेक्षितं किंचन यो
गसांख्ययोः समं परं ह्यनुकूलं बृहत्तत् ॥ ३२ ॥ योऽनुग्रहार्थं भजतां पादमूलमनामरूपो भगवाननंतः ॥
नामानि रूपाणि च जन्मकर्मभिर्भेजे स मह्यं परमः प्रसीदतु ॥ ३३ ॥

अस्तिनास्तीत्येवंभूतौ विरुद्धौ धर्मौ
ययोः ॥ तयोर्भिन्नविषयत्वे विरोधो न स्यादित्येकस्थयोरित्युक्तं एकविषययोः कुतः वस्तुनिष्ठयोः पादादि विधिप्र
तिषेधयोरेकवस्तुनिष्ठत्वात् ॥ समत्वे हेतुः परं ह्यतो विधिप्रतिषेधयोरविषयः तयोः पादादिविषयत्वात्तर्हि
तथा अविषयस्य सद्भावे किं प्रमाणं तदाह अनुकूलं अधिष्ठानं विना पादादिकल्पनायोगात् ॥ अतएव वि
नातन्निषेधायोगाद्बृहत् तयोरुपपादकत्वेन सिद्धमित्यर्थः तस्मै नम इति पूर्वस्यानुषंगः ॥ ३२ ॥ ननूदासीनस्य
समस्य नमस्कारे को लाभस्तत्राह य इति ॥ पादमूलं भजतामनुग्रहार्थं प्राकृतनामरूपरहितोपि जन्मभि
रवतारैर्विशुद्धोर्जितसत्त्वानि रूपाणि कर्मभिर्नामानि च यो भेजे ॥ तत्कुतः भगवान् अचिंत्यैश्वर्यः स मह्यं प्रसीदतु ॥ ३३ ॥

भा॰ष॰ १८

18

विम्वचडार्घेनत्वन्नयसाऽहं प्रीतइत्यन्तेनदेवतपः॥स्तवन्प्रसंगादन्यान्यपित्तोकवद्धिकराणिविघादीनिस्तौति।तपःयमनियमादिसहितंध्यानंमेत्हृदयं विद्यासांगमंत्रजयःसाध्यानंततनोतीतितनुर्देहः क्रियाध्याना दिविषयःपुंख्यापारोभावनाशब्दवाच्यस्तेनहिध्यानादिकमाक्रियतइत्याकृतिः॥जाताःसुनिष्पत्राः॥ऋत वोंगानिशिरोवाएतद्यज्ञस्यवर्म्मः ग्रीवाउपसदःइत्यादिश्रुतेःश्रुतौ श्वाज्यभागावित्यादिस्मृतेः॥धर्मः॥ऋत्वाद्यपूर्वं

तपोमेहृदयं ब्रह्मन्तनुर्विद्याक्रियाऽकृतिः॥अंगानिक्रतवोजाताःधर्मआत्मासवःसुराः॥४६॥अ हमेवासमेवाग्रेनान्यत्किंचांतरंबहिः॥संज्ञानमात्रमव्यक्तंप्रसुप्तमिवविश्वतः॥४७॥मय्यनंतगुणे नंतेगुणतोगुणविग्रहः॥यदासीत्ततएवाद्यःस्वयंभूःसमभूदजः॥४८॥सवैयदामहादेवोममवीर्योपवृंहितः॥मेनेखिलमिवात्मानमुद्यतःसर्गकर्मणि॥४९॥अथमेभिहितोदेवःतपोऽतप्यत दारुणं॥सचविश्वसृजोयुष्मानयेनादावसृजद्विभुः॥५०॥

आत्मामनःहृदयाश्रयत्वात्॥सुरायज्ञभुजस्तएवअसवःप्राणाःसंतर्प्पणीयत्वात्॥४६॥नपसःसंतानवृद्धिहेतुत्वंदर्शयितुंद्वितीयततीयोक्तमितिहासमाह चतुर्भिः॥अहमेवेतिवस्त्वंतरव्यावृत्तिः॥आसमेवेतिक्रियांतरव्यावृत्तिःआंतरंग्राहकं।बहिर्ग्राह्यं संज्ञानमात्रंचैतन्यमात्रं॥अव्यक्तंइंद्रियवृत्तिभिरनभिव्यक्तं॥अतएवप्रसुप्तमिवविश्वतःसर्वत्र ४७॥गुणतोमायातः॥गुणमयोविग्रहोव्रह्मांडं।ततःतदेवअजःअयोनिजः४८॥खिलमसमर्थमिव॥४९

समयात्यक्त्वात्यमिहितःसमतप्यन्तपसा॥५०॥

राम॰ १८

त्रैलोक्यमोहनं श्रीपुरुषोत्तमाख्यं॥ सुरयूथपैः लोकपालैः॥३९॥४०॥ आपूरितानि मनोद्वाराणि इंद्रियाणि तैर्यथा ह्रदि
न्योनद्यो निर्झरैरापूर्यंते॥ तथा महानंदापूर्णत्वेनावृत्तिकत्वाद्वादीनां न किंचिद्वक्तुं शक्तोऽभूदित्यर्थः॥४१॥ यद्यप्य
सौ नावोचत्तथापि चित्तज्ञ इदं वक्ष्यमाणमाह॥४२॥ भावं भक्तिं गतः प्राप्तः॥४३॥ यत् यतस्ते तपः अस्य विश्वस्य

त्रैलोक्यमोहनं रूपं बिभ्रत्त्रिभुवनेश्वरः वृतो नारदनंदाद्यैः पार्षदैः सुरयूथपैः स्तूयमानोऽनुगायद्भिः
सिद्धगंधर्वचारणैः॥३९॥ रूपं तन्महदाश्चर्यं विचक्ष्यागतसाध्वसः ननाम दंडवद्भूमौ प्रहृष्टात्मा
प्रजापतिः॥४०॥ न किंचनोदीरयितुमशकत्तीव्रया मुदा॥ आपूरितमनोद्वारैर्ह्रदिन्य इव निर्झरैः॥४१॥
तं तथावनतं भक्तं प्रजाकामं प्रजापतिं॥ चित्तज्ञः सर्वभूतानामिदमाह जनार्दनः॥४२॥ श्रीभगवानुवाच॥ प्रा
चेतस महाभाग संसिद्धस्तपसा भवान्॥ यच्छ्रद्धया मत्परया मयि भावं परं गतः॥४३॥ प्रीतोऽहं ते प्रजानाथ
यत्तेऽस्योद्बृंहणं तपः॥ ममैष कामो भूतानां यद्भूयासुर्विभूतयः॥४४॥ ब्रह्मा भवो भवंतश्च मनवो विबु
धेश्वराः॥ विभूतयो मम ह्येता भूतानां भूतिहेतवः॥४५॥ ॥ ॥ ॥

उद्बृंहणं वृद्धिकरं मतस्तेऽहं प्रीतः मत्तपसो लोकसमृद्ध्यर्थत्वेन प्रीतेः किं कारणं तत्राह ममैष इति भूतानां वि
भूतयः समृद्ध्या भूयासुरिति यत् एष एव मम कामः॥ अतो मत्कामपूरणादेवाहं प्रीत इत्यर्थः॥४४॥ भूति
विस्तारे प्रयतत्वश्च तवोचितमेवेत्याह ब्रह्मेति जगतः भवंतः प्रजापतयः भूतेरुद्भवस्य हेतवः॥४५॥

अहो मोक्षमार्गाऽधिकारिणः संति ते प्रवृत्तिनिष्ठैः कर्मभिर्नश्येरन्निति कृपया तान्निगूढार्थैः वाक्यैरुपदिशतिस्म
तदाह ॥ उवाचेति चतुर्भिः पालकाः संतोऽपि बालिशा अज्ञाः प्रजाः कथं प्रजाः स्रक्ष्यथ बतेति खेदे । बालका इति
पाठे बालिशत्वे हेतुः ।६। एकमेव पुरुषो यस्मिन्न तद्राष्ट्रं अदृष्ट्वेत्यनुषंगः बिलं चेत्यादि द्वितीयांतानां अविज्ञा
य कथं सर्गं करिष्यथेति तृतीयेनान्वयः ।७। पंचपंचानां पंचविंशतेरद्भुतं गृहं ॥ क्षौरपव्यं क्षुरैः पविभिः वज्रैश्च
निर्मितमिवातितीक्ष्णं दुर्गं चेत्यर्थः स्वयं स्वतंत्रं भ्रमिभ्रमणस्वभावं ॥८॥ विपश्चितः सर्वज्ञस्य स्वपितुरादेशम
मनोऽनुरूपमविद्वांसोऽजानंतः पूर्वोक्तं चैकपुरुषराष्ट्रमित्याद्यविज्ञाय अहो कथं सर्गं करिष्यथेत्य

उवाच चाथ हर्यश्वाः कथं स्रक्ष्यथ वै प्रजाः ॥ अदृष्ट्वांतं भुवो यूयं बालिशा बत पालकाः ॥६॥ तथैक
पुरुषं राष्ट्रं बिलं चाऽदृष्टनिर्गमं बहुरूपां स्त्रियं चापि पुमांसं पुंश्चलीपतिं ॥७॥ नदीमुभयतो वाहां
पंचपंचाद्भुतं गृहं ॥ क्वचिद्धंसं चित्रकथं क्षौरपव्यं स्वयं भ्रमि ॥८॥ कथं स्वपितुरादेशमविद्वांसो
विपश्चितः । अनुरूपमविज्ञाय अहो सर्गं करिष्यथ ॥९॥ श्रीशुक उवाच ॥ तन्निशम्याऽथ हर्यश्वा
औत्पत्तिकमनीषया । वाचः कूटं तु देवर्षेः स्वयं विममृशुर्धिया ॥१०॥ भूः क्षेत्रं जीवसंज्ञं यदनादि नि
जबंधनं । अदृष्ट्वा तस्य निर्वाणं किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥११॥

न्वयः ॥९॥ वाचः कूटं परोक्षवादेनार्थांत
रमिव प्रतीयमानं वचनं । औत्पत्तिकी सहजा मनीषा विचारशक्तिर्येषां ते । तया धिया स्वयमेव विमम
शुः विचारितवंतः ॥१०॥ नारदोक्तदशवाक्यानां तैर्विमृश्य निर्णीतानर्थानाह दशभिः ॥ अदृष्ट्वांतं भुव इत्यत्र
भूःशब्दार्थमाह ॥ भूरिति क्षेत्रं तच्चात्र जीवसंज्ञं लिंगशरीरं यत्तु निजबंधनमात्मनो बंधकारणं अंतशब्दा
र्थमाह । निर्वाणं नाशं असद्भिः मोक्षानुपयोगिभिः कर्मभिः किं भवेन्न किमपि ॥१२॥ ॥

संततिवृद्धुपापमाह एवेति ॥ अंगहेदत्त पंचजनाख्यस्य प्रजायते ॥ ५१ ॥ मिथुनस्य योव्यवायो रतिः स एव धर्मो यस्य

सत्वं तथाभूतायां तस्यां ॥ ५२ ॥ मायया निमित्तभूतया स्त्रियां संह मिथुनीभूय प्रभविष्यंति पुत्रादिरूपेणोत्पन्नस्य

एषा पंचजनस्यांग दुहिता वै प्रजापतेः ॥ असिक्नी नाम पत्नीत्वे प्रजेश प्रतिगृह्यतां ॥ ५१ ॥ मिथुनव्यवायधर्म

स्त्वं प्रजासर्गमिमं पुनः ॥ मिथुनव्यवायधर्मिण्यां भूरिशो भावयिष्यसि ॥ ५२ ॥ त्वत्तोऽधस्तात्प्रजाः सर्वा मिथु

नीभूय मायया ॥ मदीयया भविष्यंति हरिष्यंति च मे बलिं ॥ ५३ ॥ शुक उवाच ॥ इत्युक्त्वा मिषतस्तस्य भगवा

न्विश्वभावनः ॥ स्वप्नोपलब्धार्थ इव तत्रैवांतर्दधे हरिः ॥ ५४ ॥ इति श्री भागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे चतु

र्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ तस्यां स पांचजन्यां वै विष्णुमायोपबृंहितः ॥ हर्यश्वसंज्ञानयुतं पुत्रानज

नयद्विभुः ॥ १ ॥ अपृथग्धर्मशीलास्ते सर्वे दाक्षायणा नृप ॥ पित्रा प्रोक्ताः प्रजासर्गे प्रतीचीं प्रययुर्दिशं ॥ २ ॥

तत्र नारायणसरस्तीर्थं सिंधुसमुद्रयोः ॥ संगमो यत्र सुमहन्मुनिसिद्धनिषेवितं ॥ ३ ॥ तदुपस्पर्शनादेव

नम २ विनिर्धूतमलाशयाः ॥ धर्मे पारमहंस्ये च प्रोत्पन्न[illegible]मतयोऽप्युत ॥ ४ ॥ तेपिरे तप एवोग्रं पित्रादेशेन यंत्रिताः ॥

प्रजाविवृद्धये यत्तान्देवर्षिस्तान्ददर्श ह ॥ ५ ॥

ते ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ षष्ठे चतुर्थः ॥ ४ ॥ पंचमे नारदेनाथ वाचः कूटैस्तु नाशिता ॥

न ॥ सुता नाकर्ण्य दक्षोऽमुं शशापेति निरूप्यते ॥ १ ॥ अपृथग्धर्मशीला एकाचारस्वभावाः ॥ २ ॥ तत्र प्रतीच्यां दिशि सिं

धोर्नद्याः समुद्रस्य च यत्र संगमस्तस्मिन्नारायणसरो नाम तीर्थं प्रययुरित्यन्वयः सुमहत् अतिविस्तीर्णं ॥ ३ ॥ वि

निर्धूतो मलो रागादिर्यस्मात्स आशयो येषां ते अनुभूतसत्वा नृप ॥ ४ ॥ पित्रादेशात् प्रजाविवृद्धये यत्ता ॥ भा॰ टी॰ स्कं॰ ६

भा॰ ष॰ २०

पंचपंचेत्यस्यार्थमाह ॥ पंचविंशतितत्त्वानां पुरुषोंऽतर्यामी अद्भुतदर्पणं आश्चर्यरूप आश्रयः अध्यात्मं कार्यकार
णसंघाताधिष्ठातारं तमबुधस्य असत्क्रिः मिथ्यास्वातंत्र्यकृतैः ॥१७॥ क्वचिद्धंसमित्यस्यार्थमाह ॥ ऐश्वरं ईश्वरप्र
तिपादकं विविक्तपदं विज्ञ इ रूपं वस्तु येनेति हंसपदव्याख्यानं ॥ बंधमोक्षावनुदर्शयतीति तथा ॥ अनेन न
चित्राः कथा यस्येति व्याख्यातं ॥ तदुत्सृज्य अनभ्यस्य अज्ञात्वा यदविदुषोऽसत्क्रिर्वेदिहमुख्यैः ॥१८॥ क्षौरपव्यमि
त्यस्यार्थमाह ॥ कालचक्रमिति ॥ भ्रमिः भ्रमणात्मकं तीक्ष्णं मिति निःकर्षयदिति च क्षौरपव्यपदव्याख्यानं तत्

२० पंचविंशतितत्त्वानां पुरुषोऽद्भुतदर्पणं ॥ अध्यात्ममबुधस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥१७॥ ऐश्वरं शा
स्त्रमुत्सृज्य बंधमोक्षानुदर्शनं ॥ विविक्तपदमज्ञाय किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥१८॥ कालचक्रं भ्रमिस्ती
क्ष्णं सर्वं निष्कर्षयज्जगत् ॥ स्वतंत्रमबुधस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥१९॥ शास्त्रस्य पितुरादेशं यो
न वेद निवर्त्तकं ॥ कथं तदनुरूपाय गुणविश्रंभ्युपक्रमेत् ॥२०॥ इति व्यवसिता राजन् हर्यश्वा एक
चेतसः ॥ प्रययुस्तं परिक्रम्य पंथानमनिवर्त्तनं ॥२१॥

दबुधस्य ॥ अत एव फलस्य नित्यत्वबुद्ध्या काम्यक
र्मानुष्ठाने वैगुण्यबाहुल्यादसत्क्रिः ॥१९॥ स्वपितुरादेशमित्यस्यार्थमाह ॥ शास्त्रस्य स्वपितुर्द्वितीयजन्म
हेतोः तदनुरूपाय निवृत्त्यनुरूपाय निवर्त्तकमादेशं यो न वेद स कथं गुणविश्रंभी गुणमयप्रवृत्ति
मार्गविश्वासवान्सन् उपक्रमेत् सम्यादौ प्रवर्त्तेत ॥२०॥ मोक्षेशा ब्रह्मबुद्धीनां जीवमायांतरात्मनां ॥ शा
स्त्रकालोपदेशानामज्ञाने किं सुकर्मभिः ॥ इति वाचः कूटसंग्रहश्लोकः ॥ इति व्यवसिताः एवं निश्चितवंतः रामः २०
एकचेतसः ऐकमत्ययुक्ताः तं नारदं प्रदक्षिणीकृत्य अपुनरावृत्तिमार्गं प्रययुः ॥२१॥ ॥

एकपुरुषमित्यस्यार्थमाह ॥ एक एवेति तुर्यः सर्वसाक्षी स्वाश्रयः स्वाधारः अभवं नित्यमुक्तं ॥ असद्भिः ईश्वरात्समर्पितैः
कर्मभिः ॥ १२ बिलत्वादस्य निर्गमं इत्यस्यार्थमाह ॥ पुमान्यदृत्वा प्राप्य बिलस्वर्गं पातालं गतं इव ॥ नैवेति नाव
र्तते ॥ ततप्रत्यक्धामज्योती रूपं ब्रह्म ॥ अविदः अविदुषः असद्भिः नश्वरस्वर्गादिसाधनैः कर्मभिः ॥ १३ ॥ ब
हुरूपां स्त्रियमित्यस्यार्थमाह ॥ नानारूपेति स्वैरिणी पुंश्चली वचिमोदके ॥ रजआदिगुणैः अन्विता ॥ तान्त्रियांत
स्याः अवसानं विवेकं अगतस्य अप्राप्तस्य ॥ असद्भिरशांतैः ॥ १४ ॥ पुमांसं पुंश्चली यातिमित्यस्यार्थमाह ॥ तस्याः स

एकश्चेश्वरस्तुर्यो भगवान्स्वाश्रयः परः । तमदृष्ट्वाभवं पुंसः किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १२ ॥ पुमान्नैवैति य
दृत्वा बिलस्वर्गं गतोयथा प्रत्यग्धामा ऽविदइह किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १३ ॥ नानारूपात्मनो बुद्धिः स्वै
रिणीव गुणान्विता । तन्निष्ठामगतस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १४ ॥ तत्संगभ्रंशितैश्वर्यं संसरंतं कुभा
र्यवत् । तद्गतीरबुधस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १५ ॥ सृष्ट्यप्ययकरीं मायां वेलाकूलांतवेगितां । मत्तस्य
तामविज्ञस्य किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १६ ॥

गेन भ्रंशितमैश्वर्यं स्वातंत्र्यं यस्य ॥ कुत्सिता भार्या यस्य तद्वत् ॥ तस्याग
तीः सुखदुःखलक्षणाः गच्छंतं संसरंतं जीवमबुधस्य अज्ञानतः असद्भिः बुद्ध्या विवेकप्राप्तेः ॥ १५ ॥ नदीमुभयतो
वाहामित्यस्यार्थमाह ॥ सृष्ट्यप्ययौ करोति त्युभयतः प्रवाहं दर्शितः वेलाकूलं प्रवाह यतितानां निर्गमस्थानं
तपोविद्यादि तस्यांतं समीपे ॥ वेगिनां निर्गुमपतिं वधायकोधाहंकारादिभिः कृतवेगां मत्तस्य तद्वेगेनात्त्ववशस्य
अतएव तां तथाभूतामविज्ञस्य ॥ अविचारयतः ॥ असद्भिर्मोपिकैः ॥ यद्वा वेलाकूलं समुद्रस्य प्रवाहस्थानं तस्य स
मीपे समुद्रवद्धिडासाम्यायथा उभयतो नतत्वादिः कृतवेगा नदी भवति ॥ एवं समुद्रतुल्यस्यात्मनो व्यवहारस्थाने दे
हे जन्ममरणादिभिः कृतवेगामित्यर्थः वेगिनीमिति पाठे वेगवती ॥ १६ ॥ ॥ ॥

भा॰ष॰ अमोघंदर्शनंयस्य॥हेमारिषआर्य॥३२॥सध्रीचीनंसमीचीनं॥प्रतीचीनं॥प्रत्यग्वृत्तिलभ्यं॥अनुपथंअनुग
२१ मनंपंथानंपश्चिमायामिनीः॥गताःरात्रयइव॥३३॥३४॥पुत्राणांपारमहंस्यनिष्ठामुपश्रुत्यदक्षोपित्रायशोवि
रक्तःस्यादितितदनुग्रहार्थंदेवर्षिस्तत्पार्श्वंगतः तयातमुपलभ्यदक्षआह॥साधोरिवलिंगंवेषोयस्यतेनत्व
यानोस्मदीयानामर्भकाणांअसाधुअकारिकृतंतदेवाह॥साधूनांस्वधर्मेप्रवृत्तानांभिक्षोर्यो मार्गःसम्प्रदर्शितः
३६॥ननुसंन्यासिनोमार्गःसाधुरेवमोक्षहेतुत्वातसत्यं॥ऋणात्रयापाकरणं विनातुमहाननर्थएवेत्याह॥ऋणै

२१ एतावदुक्त्वाप्रययौनारदोमोघदर्शनः॥तेपिचान्वगमन्मार्गंभ्रातॄणामेवमारिष॥३२॥सध्रीचीनंप्रतीची
नंपरस्यानुपथंगताः॥नाद्यापितेनिवर्त्तंतेपश्चिमायामिनीरिव॥३३॥एतस्मिन्कालउत्पातान्बहून्पश्यन्
प्रजापतिः॥पूर्ववन्नारदकृतंपुत्रनाशमुपाशृणोत्॥३४॥चुक्रोधनारदायासौपुत्रशोकविमूर्छितः॥देवर्षि
मुपलभ्याहरोषाद्विस्फुरिताधरः॥३५॥दक्षउवाच॥अहोअसाधोसाधूनांसाधुलिंगेननस्त्वया॥असा
ध्वकार्यर्भकाणांभिक्षोर्मार्गःप्रदर्शितः॥३६॥ऋणैस्त्रिभिरमुक्तानाममीमांसितकर्म्मणां॥विघातःश्रेयसः
पापलोकयोरुभयोःकृतः॥३७॥

रिति॥जायमानोवैब्राह्मणस्त्रिभिरृणैर्वाजायतेब्रह्मचर्येणऋषिभ्योयज्ञेन
देवेभ्यःप्रजयापितृभ्यःएषवाअनृणोयःपुत्रीयज्वाब्रह्मचारीवासीतिश्रुतेः॥ऋणैरमुक्तानांअमीमांसितानिविचा
रितानिकर्माणियैःतेषांतावद्दृणविमोकोनास्तितदुत्तरकालमविवेकात्पुत्रोत्पादनयज्ञानुष्ठानयोरभावेन
पितृदेवर्षिऋणात्विमुक्तिर्नास्ति॥अतःहेपापविषयभोगत्यागातइहलोकेश्रेयसोविघातःकृतःमोक्षान
धिकारित्वाच्चपरलोकेपिश्रेयसोविघातःकृतइत्यर्थः तथाचमनुः॥ऋणानित्रीण्यपाकृत्यमनोमोक्षेनिवेशयेत् राम॰
अनपाकृत्यमोक्षंतुसेवमानोव्रजत्यधइति॥३५॥ ३६।३७॥ ॥ ॥ २१

निर्मितः साक्षात्कृतो योऽसौ हृषीकेशः तस्य पदांबुजे ॥ अनुचरत् अन्वचरदित्यर्थः ॥ २२ ॥ नाशमदर्शनं स्वधर्मभ्रंशं वा ॥ शीले
न शालते शोभत इति तथा तेषां कः दक्षः सुप्रजास्त्वं सत्पुत्रवत्त्वं शुचां शोकानां स्थानं ॥ २३ ॥ अजेन ब्रह्मणा ॥ सहस्र
शः सहस्रसंख्यान् ॥ २४ ॥ २५ ॥ परमं ब्रह्म प्रणवं वदन्मामाम्नायमंत्रं वा ॥ २६ ॥ इइस्पतिं वाचां मंत्राणां पतिं विष्णुमाराधयां

स्वरब्रह्मणि निर्भातहृषीकेशपदांबुजे ॥ अखंडं चित्तमावेश्य लोकाननुचरन्मुनिः ॥ २२ ॥ नाशं निशम्य पु
त्राणां नारदाच्छीलशालिनां ॥ अन्वतप्यत कः शोचन्सुप्रजास्त्वं शुचां पदं ॥ २३ ॥ स भूयः पांचजन्यायामजे
न परिसांत्वितः ॥ पुत्रानजनयद्दक्षः शबलाश्वान्सहस्रशः ॥ २४ ॥ तेऽपि पित्रा समादिष्टाः प्रजासर्गे धृत
व्रताः ॥ नारायणसरो जग्मुर्यत्र सिद्धाः स्वपूर्वजाः ॥ २५ ॥ तदुपस्पर्शनादेव विनिर्धूतमला शयाः ॥ जपंतो ब्र
ह्म परमं तेपुस्तत्र महत्तपः ॥ २६ ॥ अब्भक्षाः कतिचिन्मासान्कतिचिद्वायुभोजनाः ॥ आराधयन्मंत्रमि
ममभ्यसंत इडस्पतिं ॥ २७ ॥ ॐ नमो नारायणाय पुरुषाय महात्मने ॥ विशुद्धसत्वधिष्ण्याय महाहंसाय
धीमहि ॥ २८ ॥ इति तानपि राजेंद्र प्रतिसर्गधियो मुनिः ॥ उपेत्य नारदः प्राह वाचः कूटानि पूर्ववत् ॥ २९ ॥ दा
क्षायणाः संशृणुत गदतो निगमं मम ॥ अन्विच्छतानुपदवीं भ्रातॄणां भ्रातृवत्सलाः ॥ ३० ॥ भ्रातॄणां प्रायणं भ्रा
तायोऽनुतिष्ठति धर्मवित् ॥ स पुण्यबंधुः पुरुषो मरुद्भिः सह मोदते ॥ ३१ ॥

मासुः ॥ २७ ॥ विशुद्धसत्वाश्रयाय परम
हंसाय नमो धीमहि ॥ २८ ॥ प्रतिसर्गे धीर्येषां तान् वाचः कूटानि अरहस्यांतं सुवइत्यादीनि पूर्वोक्तानि प्राह ॥ २९ ॥ हे
दाक्षायणाः संशृणुत इत्यादि पुनरप्यद पि प्राह ॥ निगमम् उपदेशं अन्विच्छत अवलोकयत ॥ ३० ॥ प्रायणं प्रकर्षेण गमनं

भा॰ष॰ २२

तथापि तत्त्वामद्रंश विष्णत्येवेत्याह तंतु कृंतनसंतानछेदकं यद्यस्मात् ॥ अभद्रं पुत्राणां स्थानभ्रंशं यदं स्थानं न भवेदिति
मद् कुलेन शापः ४१ ॥ बाढं तथेति स्वीकृतवान् ईश्वरोपि प्रतिशप्तुं समर्थोपि तितिक्षित तत्स्वेहेति तियत्त एतावानेव ॥ ४२ ॥ ष
ष्ठे पंचमः षष्ठे दक्षात्स्वस्यां कन्याः षष्ट्यां प्रकीर्तिताः पृथग्वंशाय तो जातो विश्वरूपो दितेः सुतात् ॥ नारदात्पुत्राणां नो

तंतु कृंतन यन्नस्त्वमभद्रमचरः पुनः ॥ तस्माल्लोकेषु ते मूढ न भवेद्भ्रमतः पदं ॥ ४१ ॥ शुक उवाच ॥ प्रतिज
ग्राह तद्बाढं नारदः साधुसंमतः ॥ एतावान्साधुवादो हि तितिक्षेतेश्वरः स्वयं ॥ ४२ ॥ इति श्रीभागवते म
22 हापुराणे षष्ठस्कंधे दक्षनारदशापः पंचमोध्यायः ॥ ५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ततः प्राचेतसोऽसिक्न्यामनुनी
तः स्वयंभुवा ॥ षष्टिं संजनयामास दुहितॄः पितृवत्सलाः ॥ १ ॥ दश धर्माय कायेंदोर्द्विषट् त्रिणव दत्तवा
न् ॥ भूतांगिरःकृशाश्वेभ्यो द्वे द्वे तार्क्ष्याय चापराः ॥ २ ॥ नामधेयान्यमूषां त्वं सापत्यानां च मे शृणु ॥ यासां प्र
सूतिप्रसवैर्लोका आपूरितास्त्रयः ॥ ३ ॥ भानुर्लंबा ककुब्जामिर्विश्वा साध्या मरुत्वती ॥ वसुर्मुहूर्ता
संकल्पा धर्मपत्न्यः सुतान् शृणु ॥ ४ ॥ भानोस्तु वेदऋषभ इंद्रसेनस्ततो नृप ॥ विद्योत आसील्लंबायास्त
तश्च स्तनयित्नवः ॥ ५ ॥ ककुभः संकरस्तस्य कीकटस्तनयो यतः ॥ भुवो दुर्गाणि जामेयः स्वर्गो नंदिस्ततोभवत् ॥ ६

शमाशंकमानो दुहितॄर्जनयामास ॥ १ ॥ कायकश्यपाय द्विषट् द्विगुणाः षट् द्वादश या सुताः ॥ त्रयोदशेत्यर्थः ॥ इंदोः सोमा
य त्रिणव सप्तविंशतिं ॥ तार्क्ष्याय नामांतरं प्राप्ताय कश्यपायैव ॥ अपराः ॥ अवशिष्टाश्चतस्रः ॥ २ ॥ सापत्यानां अ
पत्यसहितानां नामे मत्तः शृणु प्रसूतिप्रसवैः पुत्रपौत्रादिभिः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ततो वेदऋषभात् ॥ ५ ॥ यतः कीकटात् भु राम॰
वो दुर्गाणि दुर्गाभिमानिनो देवाः ॥ जामेयः जाम्याः पुत्रः स्वर्गः ॥ ६ ॥ ॥ ॥ २२

बालानांमतिंपुत्रादिविषयांभिनत्तीतितथा॥ एवंनिरनुक्रोशः निर्घृणः हरेर्यशोनाशकःसन्तत्पार्षदानांमध्येकथंचरसि॥३८॥
निर्लज्जस्त्वमेवाह॥ ननुत्वामृतेभागवताःसर्वभूतानुग्रहपरवशाः त्वंतुभक्तविप्रियंकुर्वन्कथंनलज्जसइतिभावः॥३९॥
ननुवैराग्यादुपशमः उपशमाच्चभक्तस्नेहपाशच्छेदनंभवति॥ नचविरक्तस्यपुत्राणांत्वयायाकारणमावश्यकं॥ यदह
रेवविरजेत्तदहरेवप्रव्रजेत्॥ यदिवेतरथाब्रह्मचर्यादेवप्रव्रजेदित्यादिश्रुतेः अतोवैराग्योपदेशेनतेषाम
याऽनुग्रहस्त्वयाकृतइतिचेत्तत्राह॥ नेति॥ यद्यपित्वमेवंमन्यसेतथापिमृषाकेवलिनाज्ञानंविनावधूतवेषेण॥

एवंत्वंनिरनुक्रोशोबालानांमतिभिद्धरेः॥ पार्षदमध्येचरसियशोहानिरपत्रपः॥३८॥ ननुभागवतानि
त्यंभूतानुग्रहकातराः॥ ऋतेत्वांसौहृदघ्नंवैवैरंकरमवैरिणां॥३९॥ नेत्थंपुंसांविरागःस्यात्त्वयाके
वलिनामृषा॥ मन्यसेयद्युपशमंस्नेहपाशनिकृन्तनं॥४०॥ नानुभूयनजानातिपुमान्विषयतीक्ष्णतां
निर्विद्यतेस्वयंतस्मान्नतथाभिन्नधीःपरैः॥४१॥ यन्नस्त्वंकर्मसंधानांसाधूनांगृहमेधिनां॥ कृतवानसिदु
र्मर्षंविप्रियंतवमर्षितं॥४२॥

त्वयाइत्थंमतिचालनेकृतेऽपिपुंसांविरागोनैवस्यात्॥ नचविरागंवि
नोपशमः नचतंतेनविनास्नेहपाशनिकृन्तनमित्यर्थः॥४०॥ इत्थंविरागोनस्यादित्यत्रहेतुमाह॥ नानुभू
य अननुभूयविषयाणांतीक्ष्णतांदुःखहेतुत्वंनजानाति॥ तस्माद्विषयानुभवेनतीक्ष्णत्वज्ञानात्॥४१॥ अत
स्त्वयास्माकमप्रियमेवकृतंतथापिवयंनकुर्मइत्याहयदिति॥ कर्मसंधानांकर्ममर्यादानांकर्तुमंधानामि
तिपाठेविप्रियंकर्तुमजानतामित्यर्थः॥ दुःसहंयत्त्वंकृतवानसि॥ तन्मर्षितंसोढं॥४२॥ श्रीरामराम

भा.ष. २३	भूतस्य द्वे भार्ये तयोर्वंशमाह सरूपेति ॥१७॥ महानित्येवमेकादशरूपस्य रुद्रस्य पार्षदाः प्रेतादयः अन्ये अन्यस्यां जाताः १८ ॥ अंगिरसः स्वधा सती च ति द्वे भार्ये तयोर्वंशमाह ॥ प्रजापतेरिति ॥ स्वधानामपत्नी पितॄन् पुत्रत्वेऽकरोत् अ थ सती च अथर्वांगिरसं नामवेदं ॥१९॥ कृशाश्वस्यापि द्वे धिषणेति द्वे भार्ये तयोर्वंशमाह कृशाश्व इति ॥२०॥२१॥ सु	मकुपाप्सरसस्तुनवक्तिताःसाताः २४ २५

सरूपासूत भूतस्य भार्या रुद्रांश्च कोटिशः ॥ रैवतोऽजो भवो भीमो वाम उग्रो वृषाकपिः ॥१७॥ अजैकपा
दहिर्बुध्न्यो बहुरूपो महानिति रुद्रस्य पार्षदाश्चान्ये घोरा भूतविनायकाः ॥१८॥ प्रजापतेरंगिरसः स्व
धापत्नी पितॄनथ ॥ अथर्वांगिरसं वेदं पुत्रत्वे चाकरोत्सती ॥१९॥ कृशाश्वोऽर्चिषि भार्यायां धूम्रकेश
मजीजनत् ॥ धिषणायां वेदशिरो देवलं वयुनं मनुं ॥२०॥ तार्क्ष्यस्य विनता कद्रूः पतंगी यामिनीइति
पतंग्यसूत पतगान्यामिनी शलभानथ ॥२१॥ सुपर्णासूत गरुडं साक्षाद्यज्ञेशवाहनं ॥ सूर्यसूत
मनूरुं च कद्रूर्नागाननेकशः ॥२२॥ कृत्तिकादीनि नक्षत्राणींदोः पत्न्यस्तु भारत ॥ दक्षशापात्सोऽनपत्य
स्तासु यक्ष्मग्रहार्दितः ॥ पुनः प्रसाद्य तं सोमः कला लेभे क्षये दिताः ॥२३॥ शृणु नामानि लोकानां मातॄ
णां शंकराणि च ॥ अथ कश्यपपत्नीनां यत्प्रसूतमिदं जगत् ॥ अदितिर्दितिर्दनुः काष्ठा अरिष्टा सु
रसा इला ॥ मुनिः क्रोधवशा ताम्रा सुरभिः सरमा तिमिः ॥२५॥

पर्णा विनता अनूरुं अरुणं ॥२२॥ रोहिण्यामे
वप्रेमातिशयेनान्यासामुपेक्षणात्तं कुपितस्य दक्षस्य शापात् यक्ष्मग्रहार्दितः क्षयरोगपीडितः सन्नतास्वनप | राम.
त्योऽभूत् तं दक्षं प्रसाद्य केवलं कलालाभे लेभे न त्वपत्यानि कथं भूताः कृष्णपक्षे क्षये दिताः खंडिताः सतीः ॥२४॥ | २३

23 [pencil, unclear]

तत्सुतः साध्यानां सुतः ॥ ७ ॥ ९ ॥ वसोर्वंशस्य भूयस्त्वादंते निर्देशः ॥ मेमन्नः ॥ १० ॥ अभिमतिर्नाम पत्नी तस्या दर्षादयः पुत्राः
११ ॥ सहस्व आयुश्च पुरोजवश्च पुत्रा पुरः पुराणि ॥ १३ ॥ स्कंदश्च कृत्तिकासुतो ऽग्नेः पुत्रः षाण्मातुर इति अग्निभूरिः

विश्वेदेवास्तु विश्वायाः अप्रजांस्तान्प्रचक्षते ॥ साध्यो गणास्तु साध्याया अर्थसिद्धिस्तु तत्सुतः ॥ ७ ॥ मरु
त्वांश्च जयंतश्च मरुत्वत्यां बभूवतुः ॥ जयंतो वासुदेवांशः उपेंद्र इति यं विदुः ॥ मौहूर्त्तिका देवगणा मु
हूर्त्तायाश्च जज्ञिरे ॥ ये वै फलं प्रयच्छंति भूतानां स्वस्वकालजं ॥ ९ ॥ संकल्पायाश्च संकल्पः कामः संकल्प
जः स्मृतः ॥ वसवोऽष्टौ वसोः पुत्रास्तेषां नामानि मे शृणु ॥ १० ॥ द्रोणः प्राणो ध्रुवो ऽर्को ऽग्निर्दोषो वसुर्विभावसुः ॥
द्रोणस्याभिमतेः पत्न्या हर्षशोकभयादयः ॥ ११ ॥ प्राणस्योर्जस्वती भार्या सह आयुः पुरोजवः ॥ ध्रुवस्य भार्या भा
धरणिरसूत विविधाः पुरः ॥ १२ ॥ अर्कस्य वासना भार्या पुत्रास्तर्षादयः स्मृताः ॥ अग्नेर्भार्या वसोर्धारा पुत्रा
द्रविणकादयः ॥ १३ ॥ स्कंदश्च कृत्तिकापुत्रो ये विशाखादयस्ततः ॥ दोषस्य शर्वरीपुत्रः शिशुमारो हरेः कला
॥ १४ ॥ वसोरांगिरसीपुत्रो विश्वकर्माकृतीपतिः ॥ ततो मनुश्चाक्षुषो ऽभूत् विश्वेसाध्या मनोः सुताः ॥ १५ ॥ वि
भावसोरसूतोषा व्युष्टं रोचिषमातपं ॥ पंचयामो ऽथ भूतानि येन जाग्रति कर्मसु ॥ १६ ॥ ॥ ॥

तिवप्रसिद्धेः ततः स्कंदात् ॥ १४ ॥ आकृतीपतिः शिल्पाचार्यः ततो विश्वकर्मणः चाक्षुषो मनुरासीत् ॥ १५ ॥
उषा भार्या ॥ अथ आतपात् पंचयामो दिवसो जातः अत एव रात्रिस्त्रियामा प्रदोषप्रत्यूषयोर्दिवसस्याव

असूयतअजनयत्भुविवर्त्तमाना ॥३९॥ ततःविवस्वतः ॥४०॥ चर्षणायः कृतज्ञानवंतः परस्परतिकर्मत्वेननियंतारावुक्तौ यत्र
येषु ॥ आत्मानुसंधानविशेषेणमानुषीजातिश्चोपकल्पिता ॥ तथाचश्रुतिः पुरुषेत्वेवाविस्तरामात्मेति ॥४१॥ कुपितं

विवस्वानर्यमापूषात्वष्टाथसविताभगः ॥ धाताविधातावरुणोमित्रःशक्रउरुक्रमः ॥३८॥ विवस्वतःश्राद्धदे
वंसंज्ञाऽसूयतवैमनुंमिथुनंचमहाभागायमंदेवंयमीं तथा ॥ सैवभूत्वाथवडवानासत्यौसुषुवेभुवि

॥३९॥ छायाशनैश्चरंलेभेसावर्णिंचमनुंततः ॥ कन्यांचतपतींयावैवव्रेसंवरणंपतिं ॥४०॥ अर्यम्णोमात
कापत्नीतयोश्चर्षणयःसुताः ॥ यत्रवैमानुषीजातिर्ब्रह्मणाचोपकल्पिता ॥४१॥ पूषानपत्यःपिष्टादो
भग्नदंतोभवत्पुरा ॥ योऽसौदक्षायकुपितंजहासविवृतद्विजः ॥४२॥ त्वष्टुर्दैत्यात्मजाभार्यारचनानाम
कन्यका ॥ संनिवेशस्तयोर्जज्ञेविश्वरूपश्चवीर्यवान् ॥४३॥ तंवव्रिरेसुरगणास्वस्रीयंद्विषतामपि
विमतेनपरित्यक्तागुरुणांऽगिरसेनयत् ॥४४॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेषष्ठोऽध्यायः
राजोवाच ॥ यस्यहेतोःपरित्यक्ताआचार्येणात्मनःसुराः ॥ एतदाचक्ष्वभगवन्शिष्याणामक्रमंगुरौ ॥१॥

हरमितिशेषः विवृतद्विजःप्रकटितदंतःसन् ॥४२॥४३॥ यद्यदाविमतेनअवज्ञातेनबृहस्पतिनापरित्यक्ताः
तदाद्विषतांशत्रूणांभागिनेयमपिविश्वरूपंपौरोहित्येवृतवंतः ॥४४॥ षष्ठेषष्ठः सप्तमेविश्वरूपोऽसौपौरो
हित्येवृतःसुरैःगुरुणासंपरित्यक्तैःपौरोहित्यमथाकरोत् ॥ यस्यहेतोः कस्माद्धेतोः आत्मनःशिष्याःसु
राःपरित्यक्ताः अक्रमम्अपराधं ॥१॥

अल्पत्वेनसुगमत्वं यथाकथंचिदुक्तमेव॥ तासांवंशानाह॥ तिमेरित्यादिना॥२६॥२७॥ सोरसाः सुरसायाः पुत्राः॥२८॥ यातुधा
निकान्सरमानयादशम्यतु॥२६॥३१॥ वैश्वानरोदनोःपुत्रः तस्यसुताः॥३२॥ कः प्रजापतिः कश्यपपत्न्येमे॥ दानवीप

तिमेर्यादोगणाः॥ आसन्श्वापदाःसरमासुताः॥ सुरभेर्महिषागावोयेचान्येद्विशफानृप॥२६॥ ताम्रायाःश्ये
नगृध्राद्याश्चमुनेरप्सरसांगणाः॥ दंदशूकादयःसर्पाराजन्क्रोधवशात्मजाः॥२७॥ इलायाभूरुहाः
सर्वेयातुधानाश्चसौरसाः॥ अरिष्टायाश्चगंधर्वाःकाष्ठायाद्विशफेतराः॥२८॥ सुतादनोरेकषष्टिस्ते
षांप्राधानिकान्शृणु॥ द्विमूर्द्धाशंबरोऽरिष्टोहयग्रीवोविभावसुः॥२९॥ अयोमुखःशंकुशिराःस्व
र्भानुःकपिलोऽरुणः॥ पुलोमावृषपर्वाचएकचक्रोऽनुतापनः॥३०॥ धूम्रकेशोविरूपाक्षोविप्रचि- २॥
त्तिश्चदुर्जयः॥ स्वर्भानोःसुप्रभांकन्यामुवाहनमुचिःकिल॥ वृषपर्वणस्तुशर्मिष्ठांययातिर्नाहुषोब
ली॥३१॥ वैश्वानरसुतायाश्चचतस्रश्चारुदर्शनाः॥ उपदानवीहयशिराःपुलोमाकालकातथा॥३२॥
उपदानवींहिरण्याक्षःक्रतुर्हयशिरांनृप॥ पुलोमांकालकांचद्वेवैश्वानरसुतेतुकः॥ उपयेमेथभगवान्
कश्यपोब्रह्मचोदितः॥३३॥ पौलोमाःकालकेयाश्चदानवायुद्धशालिनः॥ तयोःषष्टिसहस्राणियज्ञ
घ्नांस्तेपितुःपिता॥ जघानस्वर्गतोराजन्एकइंद्रप्रियंकरः॥३४॥ विप्रचित्तिःसिंहिकायाशतंचैकमजी
जनत्॥ राहुज्येष्ठंकेतुशतंग्रहत्वंयउपागताः॥३५॥ अथातःश्रूयतांवंशोयोऽदितेरनुपूर्वशः॥ यत्र
नारायणोदेवःस्वांशेनावातरद्विभुः॥३६॥

रिणयनेहेतुःब्रह्मणाचोदितइति॥३३॥ तयोःषष्टिसहस्रा
णिनिवातकवचाःप्रजाजाताः॥३४॥ तांश्चस्वर्गंगतःसन्नेवपितामहोऽर्जुनोजघान॥३५॥ राहुर्ज्येष्ठोयस्य॥३६॥

भा·ष·
२५

विबुधानां सात्विकानां देवानामीश्वरोऽप्यहं ॥१२॥ नन्वासिंहासनस्थो राजाभ्युत्थानं न कुर्यादिति वृद्धा वदंति तत्राह य
इति द्वाभ्यां धिषणमासनं ॥१३॥ कुपथं दिशंतीति कुपथदेष्टारस्तेषां वचः ॥ अश्ममयः प्लवो येषां ते यथा
मज्जंति तस्तथा मज्जंतीति तद्वत् ॥१४॥ अगाधा गंभीरा धिषणा यस्य तं ॥ निशठः शाठ्यहीनः सन् ॥१५॥ अदृष्ट(?)

कोगृहेत्यंडितोलक्ष्मीं त्रिविष्टपपतेरपि ॥ ययाहमासुरं भावं नीतोऽद्य विबुधेश्वरः ॥१२॥ ये पारमेष्ठ्यं
धिषणमधितिष्ठन्न कंचन ॥ प्रत्युत्तिष्ठेदिति ब्रूयुर्धर्मं ते न परं विदुः ॥१३॥ तेषां कुपथदेष्टॄणां पततां त
मसि ह्यधः ॥ ये श्रद्दध्युर्वचस्ते वै मज्जंत्यश्मप्लवा इव ॥१४॥ अथाहममराचार्यमगाधधिषणं द्विजं ॥ प्र
सादयिष्ये निशठः शीर्ष्णा तच्चरणं स्पृशन् ॥१५॥ एवं चिंतयतस्तस्य मघोनो भगवान्गृहात् ॥ बृहस्पति
र्गतोऽदृष्टां गतिमध्यात्ममायया ॥१६॥ गुरोर्नाधिगतः संज्ञां परीक्षन् भगवान्स्वराट् ॥ ध्यायन्धिया
सुरैर्युक्तः शर्म नालभतात्मनः ॥१७॥ तच्छ्रुत्वैवाऽसुराः सर्व आश्रित्यौशनसं मतं ॥ देवान्प्रत्युद्यमं चक्रु
र्दुर्मदा आततायिनः ॥१८॥ तैर्विसृष्टेषुभिस्तीक्ष्णैर्निर्भिन्नांगोरुबाहवः ॥ ब्रह्माणं शरणं जग्मुः सहें
द्रा नतकंधराः ॥१९॥ तांस्तथाभ्यर्दितान्वीक्ष्य भगवानात्मभूरजः ॥ कृपया परया देव उवाच परिसांत्व
यन् ॥२०॥ ब्रह्मोवाच ॥ अहो बत सुरश्रेष्ठा ह्यभद्रं वः कृतं महत् ॥ ब्रह्मिष्ठं ब्राह्मणं दांतमैश्वर्यान्नाभ्यनंदत ॥२१॥

षात्ममायया(?) ॥१६॥ गुरोः संज्ञां ज्ञानोपायं परीक्षमाणोऽपि नाधिगतः अप्राप्तः सन् ॥१७॥ आततायिनः उ
द्यतास्त्राः ॥१८॥ निर्भिन्नान्यंगानि ऊरवो बाहवश्च येषां ॥१९॥२०॥ वो युष्माकं कृतं क रामः
रणं महदभद्रं तदाह ब्रह्मिष्ठमिति नाभ्यनंदत नाभिवंदितवंतः ॥२१॥ ॥ २५

सदं द्रोयदासंप्राप्तंवाचस्पतिंनाभ्यनंदतनादृतवान् तदास ऋांगिरसः ।। ततोनिर्गत्यतूस्नींस्वगृहमाययावित्यन्वयानाम
न्वयः अनादरहेतुंमदंदर्शयितुंतंविशिनष्टि त्रिभुवनैश्वर्यमदेनोल्लंघितः सतांपंथायेनसः ।। २ ।। परिश्रितः प
रिवृतः ।। ३ ।। ४ ।। आस्थानंसभातस्मिन्नध्यासनसिंहासनंतदास्थितः ।। ५ ।। पारमेष्ठ्यैर्महाराजचिह्नैः आसनस्या

श्रीबादरायणिरुवाच ।। इंद्रस्त्रिभुवनैश्वर्यमदोल्लंघितसत्पथः ।। मरुद्भिर्वसुभीरुद्रैरादित्यैर्ऋभुभि
र्नृप ।। २ ।। विश्वेदेवैश्चसाध्यैश्चनासत्याभ्यांपरिश्रितः ।। सिद्धचारणगंधर्वैर्मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः ।। ३ ।। वि
द्याधराप्सरोभिश्चकिंनरैः पतगोरगैः ।। निषेव्यमाणोमघवानस्तूयमानश्चभारत ।। ४ ।। उपगीयमानोल
लितमास्थानाध्यासनाश्रितः ।। पांडुरेणातपत्रेणचंद्रमंडलचारुणा ।। ५ ।। युक्तश्चान्यैः पारमेष्ठ्यैश्चाम
रव्यजनादिभिः ।। विराजमानः पौलोम्यासहार्द्धासनयाभृशं ।। ६ ।। सयदापरमाचार्यंदेवानामात्मनश्चह
नाभ्यनंदतसंप्राप्तंप्रत्युत्थानासनादिभिः ।। ७ ।। वाचस्पतिंमुनिवरंसुरासुरनमस्कृतं ।। नोच्चचालासनादिं
द्रः पश्यन्नपिसभागतं ।। ८ ।। ततोनिर्गत्यसहसाकविरांगिरसः प्रभुः ।। आययौस्वगृहंतूष्णींविद्वान्श्री
ल२ मदविक्रियां ।। ९ ।। तर्ह्येवप्रतिबुद्ध्येंद्रोगुरुहेलनमात्मनः ।। गर्हयामाससदसिस्वयमात्मानमात्मना ।। १० ।। अहो
बतममासाधुकृतंवैदभ्रबुद्धिना ।। यन्मयैश्वर्यमत्तेनगुरुः सदसिकात्कृतः ।। ११ ।। ।। ।।

र्द्धेस्थितयायोलोम्यासहविराजमानः सन् ।। ६ ।। उत्थानादिनानाभ्यनंदत ।। ७ ।। नचोच्चचाल आसनएवस्थितोपिकिंचि
न्नचलितवान ।। ८ ।। श्रीमदेनयाविक्रियातांविद्वानजानंच ।। ९ ।। प्रतिबुध्यअनुस्मृत्य ।। १० ।। ममकृतंकर्मअत्रहेत्वं
साधुयद्यस्मात ।। दभ्रबुद्धिनाअल्पमतिनामयाकात्कृतः तिरस्कृतः ।। ११ ।। ।।

परेभ्यः पराभवात् वार्तिं तां ॥३१॥ संदेशमाह । वृणीमहइति ॥३२॥ ननु याध्यायत्वेन कनिष्ठस्य मम अभिवंदनं करिष्यथ । त
न गर्हयंतितत्राह । नेति । अर्थेषु प्रयोजननिमित्तं यविष्ठानाम अभिवादनं न निंदति । किं च छंदोभ्यः मंत्रेभ्योन्यत्र वयो ।
ज्येष्ठस्य कारणं न तु मंत्रेषु । अतोस्मभ्यं मंत्रदानत्वेन त्वमेव ज्येष्ठो भविष्यसि । यद्वा छंदोभ्यः अस्मत्र वेदान् विहाय
वय एव ज्येष्ठस्य कारणं न भवति किंतु वेदा एव कारणं तत्साम्ये तु वयः वेदरत्वाच्च त्वमेव ज्येष्ठ इत्यर्थः ॥३३॥
॥३४॥ निंदितम् अपि इदं पुष्यमयाज्वा भगभयं न करिष्यामीत्याह सोहं न विगर्हितं योरोहित्यं धर्मशीलैः अधर्मस्तु

तस्मात् त्रिपुराणां मातॄनामार्त्तिं परपराभवं । तपसापनयंस्तात संदेशं कर्तुमर्हसि ॥३१॥ वृणीमहे त्वोपा-
ध्यायं ब्रह्मिष्ठं ब्राह्मणं गुरुं । यथांजसा विजेष्यामः सपत्नांस्तव तेजसा ॥३२॥ न गर्हयंति ह्यर्थेषु य-
विष्ठाम्यभिवादनं । छंदोभ्योन्यत्र न ब्रह्मन्वयो ज्येष्ठ्यस्य कारणं ॥३३॥ ऋषिरुवाच ॥ अभ्यर्थितः
सुरगणैः पौरोहित्ये महातपाः ॥ स विश्वरूपस्तानाह प्रसन्नः श्लक्ष्णया गिरा ॥३४॥ विश्वरूप उवाच
विगर्हितं धर्मशीलैर्ब्रह्मवर्चउपव्ययं । कथं नु मद्विधो नाथा लोकेशैरभियाचितं । प्रत्याख्या-
स्यति तच्छिष्यः स एव स्वार्थ उच्यते ॥३५॥ अकिंचनानां हि धनं शिलोञ्छनं तेनेह निर्वर्तितसा-
धुसत्क्रियः । कथं विगर्ह्यं नु करोम्यधीश्वराः पौरोधसं हृष्यति येन दुर्मतिः ॥३६॥ ॥

त्वात् । किंच । ब्रह्मवर्चव्ययं । पूर्वसिद्धस्य ब्रह्मवर्चसस्य व्ययकरं । प्रत्याख्यातुं च मादृशो नार्हतीत्याह । कथं
न्विति । ते धर्मशीलाः ईशः स एव प्रत्याख्यानाभाव एव हि शिष्यस्य स्वार्थ उच्यते ॥३५॥ ननु पौरोहित्येन धनला-
भाद्धर्मः सिद्ध्यति । अन्यथा निर्धनस्य कुतो धर्मः । अतएव तेन न लोको दृष्यति तत्राह । अकिंचनानां शिलो-
ञ्छनं हि धनं क्षेत्रे स्वाम्युपेक्षितकणाशोपादानं शिलः हट्टादौ पतितव्रीह्यादेरुपादानमुञ्छनं । इह
गृहाश्रमे तेनैव निर्वर्तिता साधूनां सत्क्रियापेन ॥३६॥

परेभ्यः शत्रुभ्यो वः पराभव इति यत्। अयं तस्य अनयस्य अन्यायस्य संबंधी फलं तस्य आसीत्। उक्तं च ब्राह्मणां कुलसंपन्नं भक्तं वि-
द्यामहात्मनः आयांतं वीक्ष्य नो तिष्ठेत्स दुःखैः परिभूयते इति स्वयमेव वर्णितं हंतारो येषां तेभ्यः॥ २२ गुरुतिरस्कारस-
त्कारावेवापचयापचयकारणमित्यसुरदृष्टांतेनाह। मघवन्निति। द्विषतः शत्रून् काव्यं भार्गवं गुरुमेवाराध्याप्यापचितान्॥
उपचितत्वमेवाह॥ आददीरन्नगृह्णीयुः॥ २३॥ अभेद्यामंत्रा येषां अनुशिक्षितार्थाः शिष्या यतः विप्रगोविंदगावश्वेश्वराः अनुग्र-

तस्यायमनयस्यासीत्परेभ्यो वः पराभवः। प्रक्षीणेभ्यः स्ववैरिभ्यः समृद्धानां च यत्सुराः॥ २२॥ मघवन्द्विषतः
पश्य प्रक्षीणान्गुर्वतिक्रमात्। संप्रत्युपचितान्भूयः काव्यमाराध्य भक्तितः। आददीरन्निलयनं ममापि भृगु-
देवताः॥ २३॥ त्रिविष्टपं किं गणयंत्यभेद्यमंत्रा भृगूणामनुशिक्षितार्थाः। न विप्रगोविंदगवीश्वराणां भवंत्य-
भद्राणि नरेश्वराणां॥ २४॥ तत्तद्विश्वरूपं भजताशु विप्रं तपस्विनं त्वाष्ट्रमथात्मवंतं। सभाजितोर्थान्
स विधास्यते वो यदि क्षमिष्यध्वमुतास्य कर्म॥ २५॥ श्रीशुक उवाच॥ त एवमुदिता राजन्ब्रह्मणा विगतज्वराः।
ऋषिं त्वाष्ट्रमुपव्रज्य परिष्वज्येदमब्रुवन्॥ २६॥ देवा ऊचुः॥ वयं तेतिथयः प्राप्ता आश्रमं भद्रमस्तु ते। कामः
संपाद्यतां तात पितॄणां समयोचितः॥ २७॥ पुत्राणां हि परो धर्मः पितृशुश्रूषणं सतां। अपि पुत्रवतां ब्रह्मन्कि-
मुत ब्रह्मचारिणां॥ २८॥ आचार्यो ब्रह्मणो मूर्त्तिः पिता मूर्त्तिः प्रजापतेः। भ्राता मरुत्पतेर्मूर्त्तिर्माता साक्षात्क्षि-
तेस्तनुः॥ २९॥ दयाया भगिनी मूर्त्तिर्धर्मस्यात्मातिथिः स्वयं। अग्नेरभ्यागतो मूर्त्तिः सर्वभूतानि चात्मनः॥ ३०

ह का येषां तेषामेव अभद्राणि न भवंति॥ अन्येषां तु भवंति॥ २४॥ तत्तस्मात्। अथ अनंतरमेव भजत अस्य क-
र्म असुरपक्षपात॥ २५॥ उदिता उक्ताः॥ २६॥ २८ अतिथीनां पितॄणां च प्रशंसार्थमाहुः। आचार्य उपनीय वेदाध्या-
यकः ब्रह्मणो वेदस्य मूर्त्तिः॥ २९॥ धर्मस्यात्मा मूर्त्तिरतिथिः स्वयं साक्षात्। आत्मनः श्री विष्णोः महात्मनः

तत्रायाक्षरेणपादाद्यंगेषुन्यासमाह ॥ पादयोरितिसार्द्धेनप्रणवसंपुटितमोंकाराद्येकैकमक्षरंविन्यसेत् ॥ ५ ॥ विपर्ययं
यथाभवत्येवंशिरआदिपादांतंवाविन्यसेत् ॥ उत्पत्तिन्यासेसंहारन्यासंवाकुर्यादित्यर्थः ॥ ६ ॥ द्वादशाक्षरस्योद्धारः प्रण
वादिपकारांतमितिप्रणवसंपुटितमेकैकमक्षरंदक्षिणतर्जनीमारभ्यवामतर्जनीपर्यंतमंगुलीषुपरिशिष्टमक्ष

२७ पादयोर्जानुनोरूर्वोरुदरेहृदयथोरसि ॥ मुखेशिरस्यानुपूर्व्यादोंकारादीनिविन्यसेत् ॥ ५ ॥ ॐनमोनारा
यणायेतिविपर्ययमथापिवा ॥ करन्यासंततःकुर्याद्द्वादशाक्षरविद्यया ॥ ६ ॥ प्रणवादियकारांतमंगु
ल्यंगुष्ठपर्वसु ॥ न्यसेद्धृदयॐकारंविकारमनुमूर्द्धनि ॥ ७ ॥ षकारंतुभ्रुवोर्मध्येणकारंशिखयादिशेत् वेका
रंनेत्रयोर्युंज्यान्नकारंसर्वसंधिषु ॥ ८ ॥ मकारमस्त्रमुद्दिश्यमंत्रमूर्त्तिर्भवेद्बुधः सविसर्गंफडंतंतत्स
र्वदिक्षुविनिर्दिशेत् ॥ ९ ॥ ॐविष्णवेनमइति आत्मानंपरमंध्यायेत् ध्येयंषट्शक्तिभिर्युतं ॥ विद्याते
जस्तपोमूर्त्तिमिमंमंत्रमुदाहरेत् ॥ १० ॥ ॐहरिर्विदध्यान्ममसर्वरक्षांन्यस्तांघ्रिपद्मःपतगेंद्रपृष्ठे ॥ द
रादिचर्मासिगदेषुचापपाशान्दधानोऽष्टगुणोऽष्टबाहुः ॥ १० ॥

रचतुष्टयमंगुष्ठयोराद्यंतपर्वसुन्यसे
दितिमंत्रांतरन्यासमाह ॥ न्यसेदिति ॥ ७ ॥ षकारणकारयोर्विश्लेषेणषडक्षराणिहृदयादिषुन्यसेत् ॥ ८ ॥ मका
रमस्त्रमुद्दिश्यध्यात्वातन्मकारास्त्रंमः अस्त्रायफडित्येवंदिग्बंधेविनिर्दिशेत् ॥ ९ ॥ ध्येयंपरमीश्वररूपमा
त्मानंध्यायेत् ॥ षट्शक्तिभिः ऐश्वर्यादिभिर्भगशब्दवाच्याभिः विद्याचतेजश्चतपश्चमूर्त्तिर्यस्यतं ॥ इमं
वक्ष्यमाणंश्रीनारायणकवचाख्यं ॥ अष्टगुणः अणिमाद्यष्टैश्वर्ययुक्तः ॥ १० ॥ ॥

क्रियदेतत्प्रार्थितमल्पमेव ॥ अभ्यधिकमपि करिष्यामीत्याह ॥ भवतामिति ॥ ३७ समाधिनापरमोद्यमेन ॥ ३८ ॥ वै
ष्णव्या श्रीनारायणकवचाख्यया ॥ ३९ ॥ असुरचमूः दैत्यसेनाः ॥ ४० ॥ षष्ठे सप्तमः ॥ ७ ॥ अथ मे विश्वरूप

तथापि न प्रतिब्रूयां गुरुभिः प्रार्थितं कियत् ॥ भवतां प्रार्थितं सर्वं प्राणैरर्थैश्च साधये ॥ ३७ ॥ शुक उ
वाच ॥ तेभ्य एवं प्रतिश्रुत्य विश्वरूपो महातपाः ॥ पौरोहित्यं वृतश्चक्रे परमेण समाधिना ॥ ३८ ॥ सुरद्वि
षां श्रियं गुप्तामौशनस्यापि विद्यया ॥ आच्छिद्यादान्महेंद्राय वैष्णव्या विद्यया विभुः ॥ ३९ ॥ यया गुप्तः स
हस्राक्षो जिग्येऽसुरचमूर्विभुः ॥ तां प्राह स महेंद्राय विश्वरूप उदारधीः ॥ ४० ॥ इति श्रीभागवते महापु
राणे षष्ठस्कंधे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ राजोवाच ॥ यया गुप्तः सहस्राक्षः सवाहान्रिपुसैनिकान् ॥ क्री
डन्निव विनिर्जित्य त्रिलोक्या बुभुजे श्रियं ॥ १ ॥ भगवंस्तन्ममाख्याहि वर्म नारायणात्मकं ॥ यथात
तायिनः शत्रून्येन गुप्तोऽजयन्मृधे ॥ २ ॥ शुक उवाच ॥ वृतः पुरोहितस्त्वाष्ट्रो महेंद्रायानुपृच्छते ॥
नारायणाख्यं वर्माह तदिहैकमनाः शृणु ॥ ३ ॥ विश्वरूप उवाच ॥ धौतांघ्रिपाणिराचम्य सपवित्र उ
दङ्मुखः ॥ कृतस्वांगकरन्यासो मंत्राभ्यां वाग्यतः शुचिः ॥ नारायणपरं वर्म संनह्येद्भय आगते ॥ ४ ॥

रूपस्तु वर्म नारायणात्मकं ॥ इंद्राय प्राह येनेंद्रो गुप्तो दैत्यानथाजयत् ॥ त्रिलोक्याः संवर्धिनीं श्रियं ॥ १ ॥
३ ॥ मंत्राभ्यामष्टाक्षरद्वादशाक्षराभ्यां ॥ कृतः स्वांगेषु करयोश्च न्यासो येन नारायणमयं परं वर्म सं

श्रीभा॰ ष॰

दिनस्याष्टसु भागेषु क्रमेण प्रातरादिसंज्ञेषु ॥ रात्रेश्च प्रदोषादिसंज्ञेषु रक्षाप्रार्थनं मां केशव इति त्रिभिः आसंगवं
संगवमभिव्याप्य ॥१८॥ त्रिधामा ब्रह्मादित्रिमूर्त्तिः श्रीमाधवः दोषे प्रदोषे ॥ अर्द्धरात्रे अर्द्धरात्रिपर्यंतकाले निशीथे
च एक एव पद्मनाभोऽवतु ॥१९॥ अपररात्रे ईशः श्रीवत्सधामावतु प्रत्यूषे ईशः श्रीजनार्दनः श्रीदामोदरः प्रभाते
श्रीविश्वेश्वरोऽनुसंध्यं ॥२०॥ युगांतानलवत्तिग्मा तीक्ष्णा नेमिर्यस्य तत् चक्रं भगवता प्रयुक्तं सत् अरिसैन्यं दंदग्धि
अतिशयेन दह इति तस्यायं स्वभाव एव न तु नस्माभिः प्रार्थनीयमित्यर्थः यद्वा दंदग्धीति लोटमध्यमपुरुषः अत्र त्व

२४ मां केशवो गदया प्रातरव्याद्गोविंद आसंगवमात्तवेणुः ॥ नारायणः प्राह्ण उदात्तशक्तिर्मध्यंदिने वि
ष्णुररींद्रपाणिः ॥१८॥ देवोऽपराह्णे मधुहोग्रधन्वा सायं त्रिधामाऽवतु माधवो मां ॥ दोषे हृषीकेश उता
श्री र्द्धरात्रे निशीथ एकोऽवतु पद्मनाभः ॥१९॥ श्रीवत्सधामाऽपररात्र ईशः प्रत्यूष ईशोऽसिधरो जनार्दनः ॥
दामोदरोऽव्यादनुसंध्यं प्रभाते विश्वेश्वरो भगवान् कालमूर्त्तिः ॥२०॥ चक्रं युगांतानलतिग्मनेमि भ्रमत्स
मंताद्भगवत्प्रयुक्तं ॥ दंदग्धि दंदग्ध्यरिसैन्यमाशु कक्षं यथा वातसखो हुताशः ॥२१॥ गदेऽशनिस्पर्शनविस्फु
लिंगे निष्पिंढि निष्पिंढ्यजितप्रियासि ॥ कूष्मांडवैनायकयक्षरक्षोभूतग्रहांश्चूर्णय चूर्णयारीन् ॥२२॥
त्वं यातुधानप्रमथप्रेतमातृपिशाचविप्रग्रहघोरदृष्टीन् दरेंद्र विद्रावय कृष्णपूरितो भीमस्वनोऽ
रेर्हृदयानि कंपयन् ॥२३॥

मेवंभूतं चक्रमिति स्वरूपमुक्त्वा संबोध्य प्रार्थ्यते ॥ अतिशयेन दह इति कक्षं शुष्कतृ
णं ॥२१॥ अशनिवत् स्पर्शो पर्षांते विस्फुलिंगा यस्याः तस्याः संबोधनं हे गदे त्वमजितस्य प्रियासि अहं अस्य त
स्य दासः अतः कूष्मांडादीन् निष्पिंढि निष्पिंढि संचूर्णय संचूर्णय ॥ अरींश्च चूर्णय चूर्णय सर्वत्र वीप्सा अति
शायकत्वाय ॥२२॥ हे दरेंद्र शंखवर्य त्वं यातुधानादीन् विद्रावय विप्रग्रहाः ब्रह्मराक्षसाः पेन्येव घोरदृष्टयस्तान् ॥२३॥

देवायनमः

अपराद्धात्रिंशदपराधा श्रीविष्णुनाथेनप्रोक्ताः ॥ [illegible]

यादसांगणाण्ववरुणस्यपाशात्तस्मात् ११ अटवी आजिमुखंसंग्रामोयग्रहस्य आदिर्येषांतेषुसंकटस्थानेषु
१२ असौप्रसिद्धोवराहोमामध्वनिरक्षतु यज्ञैरवयवरूपैःकल्प्यते निरूप्यतइतितथा उन्नीता उद्धृताधरायेनसः
अद्रिकूटेषुगिरिशिखरेषुरामोजामदग्न्य १३ उग्रधर्मादभिचारादिलक्षणात् हासात्गर्वात्नरः अवतुदत्तात्रे

जलेतुमांरक्षतुमत्स्यमूर्त्तिर्यादोगणेभ्योवरुणस्यपाशात् स्थलेषुमायाबटुवामनोव्यात्त्रिविक्रमःखे
ऽवतुविश्वरूपः ११ दुर्गेष्वटव्याजिमुखादिषुप्रभुःपायान्नृसिंहोऽसुरयूथपारिः विमुंचतोयस्यम
हाट्टहासंदिशोविनेदुर्न्यपतंश्चगर्भाः १२ रक्षत्वसौमाध्वनियज्ञकल्पःस्वदंष्ट्रयोन्नीतधरोवराहः रा
मोद्रिकूटेष्वथविप्रवासेसलक्ष्मणोव्याद्भरताग्रजोस्मान् १३ मामुग्रधर्मादखिलात्प्रमादान्नारायणः
पातुनरश्चहासात् दत्तस्त्वयोगादथयोगनाथःपायाद्गुणेशःकपिलःकर्मबंधात् १४ सनत्कुमारोऽव
तुकामदेवाद्धयशीर्षामांपथिदेवहेलनात् देवर्षिवर्यःपुरुषार्चनांतरात्कूर्मोहरिर्मांनिरयादशे
षात् १५ धन्वंतरिर्भगवान्पात्वपथ्याद्द्वंद्वाद्भयादृषभोनिर्जितात्मा यज्ञश्चलोकादवताज्जनां
तान्बलोगणात्क्रोधवशादहींद्रः १६ द्वैपायनोभगवानप्रबोधाद्बुद्धस्तुपाषंडगणात्प्रमादात्
कल्किःकलेःकालमलात्प्रपातुधर्मावनायोरुकृतावतारः १७

यः अपोगात् योगभ्रंशात् १४ पथि
यद्देवानांहेलनंनमस्कारमकृत्वागमनंतस्मात् पुरुषार्चनस्यांतरात्देवपूजाच्छिद्रात्द्वात्रिंशदपराधरू
पात्नारदः १५ लोकाज्जनापवादादवतुः जननिमित्तोयोतउपघातःतस्माद्बलभद्रः अवतात्कृतांतादि
तिपाठेकृतांतात्कालादित्यर्थःक्रोधवशान्सर्पाणांगणादहींद्रःशेषः १६ कालमलभतात्कलेःकल्किःधर्मा
वनायधर्मरक्षणायउरुमहान्कृतोऽवतारोयेन १७ ॥ ॥ ॥

[illegible] द्वात्रिंशदपराधाः

दंशितःकवचितः॥३३॥सोपिसाध्वसाद्भयात्विमुच्यते॥३४॥तस्यतुभयंनभवेदेव॥३५॥एतद्विद्याप्रभावमि
तिहासेनाह॥इमामिति॥सार्द्धैस्त्रिभिः॥मरुधन्वनिनिरुदकेदेशेअनेनविद्यायाःक्षेत्रतीर्थानपेक्षत्वंदर्शि

मघवन्निदमाख्यातंवर्मनारायणात्मकं॥विजेष्यस्यंजसायेनदंशितोसुरयूथपान्॥३३॥एतद्धा
रयमाणस्तुयंयंपश्यतिचक्षुषा॥पदावासंस्पृशेत्सद्यःसाध्वसात्सविमुच्यते॥३४॥नकुतश्चिद्भयं
तस्यविद्यांधारयतोभवेत्॥राजदस्युग्रहादिभ्योव्याघ्रादिभ्यश्चकर्हिचित्॥३५॥इमांविद्यांपुराक
श्चित्कौशिकोधारयन्द्विजः॥योगधारणयास्वांगंजहौसमरुधन्वनि॥३६॥तस्योपरिविमानेनगंधर्वप
तिरेकदा॥ययौचित्ररथःस्त्रीभिर्वृतोयत्रद्विजक्षयः॥३७॥गगनान्न्यपतत्सद्यःसविमानोह्यवाक्शिराः
सवालिखिल्यवचनादस्थीन्यादायविस्मितः॥प्रास्यप्राचीसरस्वत्यांस्नात्वाधामस्वमन्वगात्॥३८॥श्री
शुकउवाच॥यइदंशृणुयात्कालेयोधारयतिचादृतः॥तंनमस्यंतिभूतानिमुच्यतेसर्वतोभयात्॥३९॥ए
तांविद्यामधिगतोविश्वरूपाच्छतक्रतुः॥त्रैलोक्यलक्ष्मींबुभुजेविनिर्जित्यमृधेऽसुरान्॥४०॥इतिश्री
भागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेनारायणवर्म्मनामाष्टमोध्यायः॥८॥ ॥ ॥

त॥३६॥यत्रद्विजस्यक्षयोदेहत्यागःतस्योपरि॥३७॥सद्यःतत्क्षणमेवगगनात्न्यपतत्॥पाठांतरेअंगना
भिःसह॥वालिखिल्योपदेशात्तस्यास्थीनिप्रास्यप्रक्षिप्यविस्मितःसन्स्वधामगंधर्वलोकंजगाम॥३८॥३९
अधिगतःप्राप्तःसन्॥४०॥इतिषष्ठेऽष्टमः॥८॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तिग्माधारायस्यहे तिग्मधार असिवर खड्ग अथ त्वं ममारिसैन्यं छिंधि शतचंद्राकाराणि मंडलानि यस्मिन् हे शतचंद्र चर्मन् अघोनाम् अघवतां द्विषां चक्षूंषि छादय पापचक्षुषां च अग्रदृष्टीनां च रूपिहर ॥ २४ ॥ यत्र यस्मात् भयं अंहोभ्यः पापेभ्यः २५ श्रेयः प्रतीपकाः इत्युक्त्वा ग्रातकाः २६ स्तोत्राणि बृहद्रथंतरादिसामानि तैः स्तोभ्य तेस्तूयते स्तोत्रस्तोभः छंदोमयत्वेन मूर्तिः सुपर्णो गरुत्मान् तस्यापरेतेः एकपदयः पादस्तोभाः गीतिपूरकाक्षराणि स्तोत्रस्तोभाः तैः पादैः सामावधारणं तत्त्वात् स्तोमः ॥ २७ ॥ नामानि च रूपाणि च यानानि च वाहनानि आयुधानि च नो बुध्यादीन्पातु पार्षदभूषणाः पार्षदमुख्याश्च

त्वं तिग्मधारासिवरारिसैन्यमीशप्रयुक्तो मम छिंधि छिंधि ॥ चर्मंछतचंद्रछादयद्विषामघो
नोहर पापचक्षुषां ॥ २४ ॥ यन्नो भयं ग्रहेभ्योऽभूत्केतुभ्यो नृभ्य एव वा ॥ सरीसृपेभ्यो दंष्ट्रिभ्यो भूतेभ्योंऽहो
भ्य एव वा ॥ २५ ॥ सर्वाण्येतानि भगवन्नामरूपास्त्रकीर्तनात् ॥ प्रयांतु संक्षयं सद्यो ये नः श्रेयः प्रतीपकाः
॥ २६ ॥ गरुडो भगवान्स्तोत्रस्तोभश्छंदोमयः प्रभुः ॥ रक्षत्वशेषकृच्छ्रेभ्यो विष्वक्सेनः स्वनामभिः ॥ २७ ॥ स
र्वापद्भ्यो हरेर्नामरूपयानायुधानि नः ॥ बुद्धींद्रियमनःप्राणान्पांतु पार्षदभूषणाः ॥ २८ ॥ यथा हि भगवाने
व वस्तुतः सदसच्च यत् ॥ सत्येनानेन नः सर्वे यांतु नाशमुपद्रवाः ॥ २९ ॥ यथैकात्म्यानुभावानां विकल्पर
हितः स्वयं भूषणायुधलिंगाख्या धत्ते शक्तीः स्वमायया ॥ ३० ॥ तेनैव सत्यमानेन सर्वज्ञो भगवान्हरिः
पातु सर्वैः स्वरूपैर्नः सदा सर्वत्र सर्वगः ॥ ३१ ॥ विदिक्षु दिक्षूर्ध्वमधः समंतादंतर्बहिर्भगवान्नारसिंहः
प्रहापयँल्लोकभयं स्वनेन स्वतेजसा ग्रस्तसमस्ततेजाः ॥ ३२ ॥

पांतु ॥ २८ ॥ सच्च असच्च मूर्तामूर्तं चेयत्तु त
त्सर्वं जगत् ॥ २९ ॥ ऐकात्म्यस्यानुभावोऽनुध्यानं येषां तेषां विकल्पो भेदस्तद्रहितोऽपि ॥ ३० ॥ सत्यमानेन सत्यभूतेन
प्रमाणेन ॥ ३१ ॥ पुनरपि श्रीनृसिंह एव प्रार्थ्यते ॥ विदिक्ष्विति ॥ पातु इत्यनुषंगः यद्वा नारसिंहः प्रह्रादः ॥ स्वनेन श्रीनृ
सिंहनामगर्जनेन ॥ स्वतेजसा स्वप्रभावेन ग्रस्तानि समस्तानि दिग्गजविषशस्त्रजलवाय्वग्न्यादीनां तेजांसि

भा.ष. ३० छेदे सति पुनर्विरोहः प्ररोहो भवत्विति वरेण॥ निर्यासरूपेण॥ ब्रह्महत्यापादकत्वात्॥ निर्यासो न भक्ष्यः॥८॥ शश्वत्कामवरे
ण यावत्प्रसवं गर्भोपघातेन संभोगवरेण॥ अतएव रजोदर्शनेन तत्संगादि न कार्यं॥९॥ द्रव्यभूयो वरेण॥ यस्मिन द्रव्ये क्षीर
दावापो मिश्रा भवेयुः॥ तस्य भूयस्त्वमाधिक्यं स्यादिति वरेण॥ यद्वा स्वस्पर्शवशान्निर्झरोदकादीनां भूयस्त्ववरेण॥ द्रवभू
य इति पाठे प्यायमेवार्थः॥ यद्वा द्रवभूयस्त्वं सोऽस्मिन्निति द्रवभूयस्वत् तेन वरेण॥ अस्य विभागस्य विश्वरूपावेलाच्छत्व
स्यांगीकृतावनुक्तेः तद्विभागफलमाह॥ तत्पापं हरति निराकरोति कः॥ क्षिपन् बुद्बुदादि जलाद्बहिः प्रक्षिपन्नित्यर्थः॥

30 तुर्यंछेदविरोहेण वरेण जगृहुर्द्रुमाः॥ तेषां निर्यासरूपेण ब्रह्महत्या प्रदृश्यते॥८॥ शश्वत्कामवरे
णांहस्तुरीयं जगृहुः स्त्रियः॥ रजोरूपेण तास्वंहो मासि मासि प्रदृश्यते॥९॥ द्रव्यभूयोवरेणापस्तुरीयं
जगृहुर्मलं॥ तासु बुद्बुदफेनाभ्यां दृष्टं तद्धरति क्षिपन्॥१०॥ हतपुत्रस्ततस्त्वष्टा जुहावेंद्राय शत्रवे
इंद्रशत्रो विवर्द्धस्व माचिरं जहि विद्विषं॥११॥ अथाऽन्वाहार्यपचनादुत्थितो घोरदर्शनः॥ कृतांत इ
व लोकानां युगांतसमये यथा॥१२॥

यद्वा॥ क्षिपन् जलं पापं हरति आहरति गृह्णातीत्यर्थः॥ अपं च तस्मादापो न परिचक्ष्या इत्यादि श्रुतेः॥ पाठांत
रे हरंति किल्बिषमिंद्रपापं॥१०॥ इंद्राय इंद्रहेतु शत्रवे शत्रूत्पत्त्यै॥ तदाह॥ इंद्रशत्रो विवर्द्धस्वेति॥ अत्र चेंद्रशत्रुपदस्या
द्युदात्तत्वात् बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति स्मृतेर्बहुव्रीहिलक्षणं॥ यत्पाद्यंद्राद्यावत्तस्य शत्रुरभूत् तदुक्तं श्रुत्या
यदब्रवीत्स्वाहेंद्रशत्रुर्वर्द्धस्वेति तस्मादस्येंद्रः शत्रुरभवदिति॥ तथा च शिक्षायां मंत्रो हीनः स्वरतो वर्णतो
वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेंद्रशत्रुः स्वरतोऽपराधादिति॥११॥ अन्वाहार्यपच राम. ३०
नाद्दक्षिणाग्नेः॥१२॥

नवमे विश्वरूपे तु हते शक्रेण कोपतः। त्वष्ट्रा चोत्पादिते वृत्रे भीतैर्देवैर्हरेः। स्तुतिः सोमस्य पीथं पानं यस्मिन एवं सु
रापीथं॥ अत्रमन्नीत्यन्नादं॥ अत्र विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः पुरोहितो देवानामासीदित्यादिश्रुतिरनुसंधेया॥१ तस्या
सुरपक्षपातमाह॥ स वा इति द्वाभ्यां॥ प्रत्यक्षं प्रकटं यथा भवति तथा स विनयं देवेभ्यो ददौ विभागं इन्द्रायेदं अग्न
ये इदं मुच्चैर्वदन्। अत्र हेतुः॥ यस्य पितरो देवाः सः॥२॥ असुरेभ्यस्तु परोक्षं गुप्तं भागं ददौ॥ तदेवाह॥ द

शुक उवाच॥ तस्यासन्विश्वरूपस्य शिरांसि त्रीणि भारत॥ सोमपीथं सुरापीथमन्नादमिति शु
श्रुम॥१॥ स वै बर्हिषि देवेभ्यो भागं प्रत्यक्षमुच्चकैः॥ अवदद्यस्य पितरो देवाः सप्रश्रयं नृप स एव हि
ददौ भागं परोक्षमसुरान्प्रति॥२॥ यजमानोवहद्भागं मातृस्नेहवशानुगः। तद्देवहेलनं तस्य धर्मा
लीकं सुरेश्वरः॥३॥ आलक्ष्य तरसा भीतस्तच्छीर्षाण्यछिनद्रुषा। सोमपीथं तु यत्तस्य शिर आसीत्
कपिंजलः॥४॥ कलविंकः सुरापीथमन्नादं यत्स तित्तिरिः॥ ब्रह्महत्यामंजलिना जग्राह यदपीश्वरः॥
॥५॥ संवत्सरांते तदघं भूतानां स विशुद्धये॥ भूम्यंबुद्रुमयोषिद्भ्यश्चतुर्धा व्यभजद्धरिः॥६॥ भूमिस्तु
रीयं जग्राह खातपूरवरेण वै॥ ईरिणं ब्रह्महत्याया रूपं भूमौ प्रदृश्यते॥७॥ ॥ ॥

वा यजमानोऽसाववसुरान्प्रति भागमवहत्॥३।४॥ तां धारयितुं समर्थः तथापि जग्राह॥५॥ संवत्सरं तथैव
स्थित्वा संवत्सरांते भूतानां क्रोशभीतः सन् भूतानां मध्ये विशुद्धये लोकापवादपरिहाराय स हरिरिंद्रो भूम्या
दिभ्यस्तदघं विभज्य ददौ॥६॥ तुरीयं चतुर्थं भागं खातस्य गर्तस्य पूरणं तेन वरेण यदि खातपूरणं स्वत ए
व भवति विपत्ति तर्हि गृहीष्यामीत्येवं भाषाबंधेन जग्राहेत्यर्थः॥ ईरिणं ऊषरं अत एवोषरे धान्यवपनादि निषिध्यते॥७॥

वाय्वादीनि पंचमहाभूतानि तैर्निर्मितास्त्रयो लोकास्तेषामधिपतयः ॥ ब्रह्मादयश्च ॥ ततोर्वाचीना वयं च सर्वे यस्मै अंत
कायकालाय उद्विजंतः संतो बलिं हराम ॥ असावपि यस्माद्बिभेति ॥ ततः परमेश्वरादेव नोऽस्माकं अरणां शरणमस्तु
ण्मस्तु ॥ २१ ॥ तत एवंभूतपरमेश्वरयोर्हेतुमाह ॥ अविस्मितं निरहंकारं कुतः सल्लभ्युन्मवा ॥ कुतः प्रशांतं रागादिशून्य
तत्वं कुतः स्वेनैव लाभेन परिपूर्णकामं तच्च कुतः समं उपाधिपरिच्छेदशून्यं एवंभूतं परमेश्वरं विना ॥ अपरं पे ॥
शरणार्थमुपसर्पति ॥ स हि बालिशो ज्ञः यतोऽसौ श्वनो लांगूलेन पुच्छेन समुद्रमतितितर्त्तिं अतितरितुमिच्छतीत्य

31

देवा ऊचुः ॥ वाय्वंबराग्न्यप्क्षितयस्त्रिलोका ब्रह्मादयो ये वयमुद्विजंतः ॥ हराम यस्मै बलिमंतको
ऽसौ बिभेति यस्मादरणं ततो नः ॥ २१ ॥ अविस्मितं तं परिपूर्णकामं स्वेनैव लाभेन समं प्रशांतं ॥ वि
नोपसर्प्पत्यपरं हि बालिशः श्वलांगुलेनातितितर्त्ति सिंधुं ॥ २२ ॥ यस्योरुशृंगे जगतीं स्वनावं म
नुर्यथाबध्य ततार दुर्गं ॥ स एव नस्त्वाष्ट्रभयाद्दुरंतात् त्राताश्रितान् वारिचरोऽपि नूनं ॥ २३ ॥ पुरा
स्वयंभूरपि संयमांभस्युदीर्णवातोर्मिरवैः कराले ॥ एकोऽरविंदात्पतितस्ततार तस्माद्भयाद्येन
स नोस्तु पारः ॥ २४ ॥

र्थः ॥ यथा तेन समुद्रतरणं न भवति तथा निरीश्वराश्रयणेन व्यसनार्णवतरणं न भव
तीति भावः ॥ २२ ॥ महाभये स एव रक्षक इति दृष्टमित्याहुर्यस्येति द्वाभ्यां ॥ यस्य महाशृंगे जगतीं पृथ्वीं नि
वस्वनावं बध्द्वा मनुः सत्यव्रतो यथा च दुर्गं संकटं तं ततार ॥ स एव वारिचरो मत्स्यमूर्त्तिः ॥ नोऽस्मानप्याश्रि
तान् सतः नूनं त्राता रक्षिष्यति ॥ २३ ॥ संयमांभसि प्रलयोदके उदीर्णैरुद्धतैः वातैर्ये ऊर्म्मयस्तेषां रवैः क
राले भयंकरे ॥ अरविंदान्नाभिकमलात्पतितप्रायः एकोऽसहाय एव तस्माद्भयाद्येन ततार स एकः

भागवतटीका ६

राम॰
३१

तंवीक्ष्यवित्रस्तालोकादशदिशोविदुद्रुवुरितिपंचमेनान्वयः कथंभूतंविष्वक्समंततःइषुविक्षेपमात्रंप्रतिदिनंव
र्द्धमानं॥११॥दग्धशैलपतीकाशंकृष्णवर्णांसंध्याभ्रानीकवद्वर्चोदीप्तिर्यस्यतं॥१३॥तप्तताम्रवत्शिखाःश्मश्रूणि
चयस्यमध्याह्नार्कवदुग्रेलोचनेयस्य॥१४॥रोदसीआरोप्येचेत्यर्थः॥१५॥दरीवत्गंभीरेणवक्त्रेणमुहुर्मुहुर्जृं
भमाणमित्यन्वयः कथंभूतेननभस्तलंपिबतास्तन्दाणिजिह्वयालिहताभुवनत्रयंग्रसता॥१६॥महताविस्तीर्णे

विष्वग्विवर्द्धमानंतमिषुमात्रंदिनेदिने॥दग्धशैलप्रतीकाशंसंध्याभ्रानीकवर्चसं॥१३॥तप्तताम्रशिखाश्म
श्रुंमध्याह्नार्कोग्रलोचनं॥१४॥देदीप्यमानेत्रिशिखेशूलआरोप्यरोदसी॥नृत्यंतमुत्तदंतंचचालयंतंप
दामहीं॥१५॥दरीगंभीरवक्त्रेणपिबताचनभस्तलं॥लिहताजिह्वयार्क्षाणिग्रसताभुवनत्रयं॥१६॥महता
रौद्रदंष्ट्रेणजृंभमाणंमुहुर्मुहुः॥वित्रस्तादुद्रुवुर्लोकावीक्ष्यसर्वेदिशोदश॥१७॥येनावृताइमेलोकास्तप
छ सात्वाष्ट्रमूर्तिना॥सवैवृत्रइतिप्रोक्तःपापःपरमदारुणः॥१८॥तंनिजघ्नुरभिद्रुत्यसगणाविबुधर्षभाः॥स्वैःस्वैः
स्वैर्दिव्यास्त्रशस्त्रौघैःसोग्रसत्तानिकृत्स्नशः॥१९॥ततस्तेविस्मिताःसर्वेविषण्णाग्रस्ततेजसः॥प्रत्यंच
मादिपुरुषमुपतस्थुःसमाहिताः॥२०॥

नरोद्रादंष्ट्रायस्मिन्॥वृत्रतामनिर्वक्तियेनावृता॥इतित्वाष्ट्रोमूर्तिर्य
स्यतपसःतेन॥तथाचश्रुतिः॥सइमांल्लोकानावृणोद्यदिमांल्लोकानावृणोत्तत्वृत्रस्यवृत्रत्वमितिः॥१८॥
अग्रसत्भक्षितवान्॥१९॥ग्रस्तंतेजोयेषां प्रत्यंचमंतर्यामिणं॥त्रिभुवनस्यतेनव्याप्तत्वात्क्वापिगमनासंभ
वात्तत्रैवस्थित्वातुष्टुवुरित्यर्थः॥महाभयेपरित्राणमन्यतोनभवेदिति॥हरिमेवप्रपचंतेसुराःशरणमातुराः॥२॥

यज्ञो वीर्यं स्वर्गादिफलजननाय सामर्थ्यं यस्य तस्मै नमः वयसे गतत्फलपरिच्छेदककालात्मने पितृद्विद्यात्मके
पुरुदेत्येषु अस्त्वग्निदि दत्तं चक्रं येन । एवंभूतेः प्रभावैः सुपुरुहूतये शोभनबहुनाम्ने ॥ ३१ ॥ ननु ममगुणातीतरूपं वि
हायगुणोपाधिकं यत्त्वं वीर्यत्वादिकं किमिति वर्णितं ॥ तत्राहुः त्वं यत्त्वगुणत्रयस्य पेशितुर्निपतृस्त्रिगुणात्मिकां
त्रिसर्गाणां गतीनां परमं पदं निर्गुणस्वरूपं तत्त्व विसर्गस्य वाचानः इदानींतनः इह धातः वेदितुं नार्हति ॥ अतः के
वलं तस्मै तेन मोक्षः ॥ ३२ ॥ मितान्क्षराणि यद्यपि निर्मायं तेहरे गुणाः ॥ इति यद्येरं तु ष्यंतः स घोगचेन तु ष्टुवुः भक्त्युद्
द्रेकेण च दुष्प्रास बोध यंतोदु ज्ञेय त्वं प्रपंच यंति ॥ भगवन्नित्यादिना परमं मंगलं शुद्धो धर्मो यस्मिन् आत्मयोगेनाख्य

32 देवा ऊचुः नमस्ते यज्ञवीर्याय वयसे उततेनमः ॥ नमस्ते ह्यस्तचक्राय नमः सुपुरुहूतये ॥ ३१ ॥ यत्तेगती
नांतिसृणामीशितुः परमं पदं ॥ नार्वाचीनो विसर्गस्य धातर्वेदितुमर्हति ॥ ३२ ॥ ॐ नमस्तेस्तु भगवन्नारायण
वासुदेवादिपुरुषमहापुरुषमहानुभावपरममंगलपरमकल्याणपरमकारुणिककेवलजगदाधारलो
केकनाथ सर्वेश्वर लक्ष्मीनाथ परमहंसपरिव्राजकैः परमेणात्मयोगसमाधिना परिभावितपरिस्फु
टपारमहंस्यधर्मेणोद्घाटिततमःकपाटद्वारे चित्तेऽपावृत आत्मलोके स्वयमुपलब्धनिजसुखा
नुभवो भवान् ॥ १ ॥ दुरवबोध इव तवायं विहारयोगो यदशरणोऽशरीर इदमनवेक्षितास्मत्समवाय
आत्मनैवाविक्रियमाणेन सगुणमगुणः सृजसि पासि हरसि ॥ २ ॥

गेन यः समाधिः चित्तैकाग्र्यं तेन प
रिभावितः सुशीलितः परिस्फुटो यः पारमहंस्यधर्मो भगवद्भजनं तेन उद्घाटितं तमोरूपं कपाटं यस्मिन्
तस्मिन् द्वारभूते चित्ते अपावृते प्रकटे आत्मलोके प्रत्यग्रूपे स्वयमेवोपलब्धम मिव्यक्तं यन्नित सुखं त
दनुभवरूपो भवान् ॥ १ ॥ ननु केवलानुभवरूपत्वे ममसृष्ट्यादिकर्तृत्वं कथं तत्राहुः दुःखबोध इव तवायं वि
हारयोगः क्रीडायोगः यद्यस्मात् अशरणो निराश्रयः इदं विश्वं अनवेक्षितोऽस्मत्समवायो मलनंसाहा

किंच वयं भगवतैव सखाः पालिताश्च न तु स्वशः ॥ अतस्तमेव शरणं व्रजामेत्याहुः ॥ य एक इति त्रिभिः येनानुगृहीताः
संतो विश्वं सृजाम ॥ ननु पुरः समेव स्वस्रष्टारः नाम्नो युष्माकमनुग्राहकोस्ति तस्यादर्शनात्तत्राहुः ॥ अस्मत्तः पुरः पूर्व
मेवर्वातीर्यामित्तया समीहमानस्यापि यस्य लिंगं रूपं न पश्याम ॥ तत्र हेतुः पृथक् पृथगीशा इत्यभिमानिनः ॥ २५ ॥ दे
वादिषु अपेंड परशुराममत्स्यरामादितनुभिः कृतावतारः सन् आत्मसात्कृत्वा पाति च ॥ २६ ॥ आत्मभूतदेवतं

य एक ईशो निजमायया नः ससर्ज येनानुसृजाम विश्वं ॥ वयं न यस्यापि पुरः समीहतः पश्याम लिंगं पृथ
गीशमानिनः ॥ २५ ॥ यो नः सपत्नैर्भृशमर्द्यमानान् देवर्षितिर्यङ्नृषु नित्य एव कृतावतारस्तनुभिः स्व
मायया कृत्वात्मसात्पाति युगे युगे च ॥ २६ ॥ तमेव देवा वयमात्मदैवतं परं प्रधानं पुरुषं विश्वमन्यं व्र
पारएं जाम सर्वे शरणं शरण्यं स्वानां स नो धास्यति शं महात्मा ॥ २७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति तेषां महाराज सुराणामु
पतिष्ठतां ॥ प्रतीच्यां दिशि प्रभूदाविः शंखचक्रगदाधरः ॥ २८ ॥ आत्मतुल्यैः षोडशभिर्विना श्रीवत्सकौस्तु
भौ ॥ पर्युपासितमुन्निद्रशरदंबुरुहेक्षणं ॥ २९ ॥ दृष्ट्वातमवनौ सर्व ईक्षणाह्लादविक्लवाः ॥ दंडवत्प
तिता राजन् शनैरुत्थाय तुष्टुवुः ॥ ३० ॥

कुतः विश्वं विश्वात्मकं तथापि विकारं वारयंति ॥ अन्यं विश्वात्मत्वे हे
तुः ॥ परं कारणं ॥ ननु प्रधानं पुरुषश्च विश्वस्य कारणं तत्राहुः प्रधानं पुरुषं च तदात्मकोपि स एवेत्यर्थः ॥ स एव न
शं विधास्यति ॥ २७ ॥ प्रतीच्यां दिशि दिक्षु प्रथममाविरभूत् ॥ पुनश्च तत्पुरो दृश्य ईक्षणाह्लादेन विवशाश्चावनौ दं
डवत्पतिताः सन्तः शनैरुत्थाय तुष्टुवुरित्यन्वयः ॥ २८ ॥ कथंभूतं श्रीवत्सकौस्तुभौ विना स्वतुल्यैः षोडशभिः सु
नंदादिभिः परितः सेवितं ॥ उन्निद्रशरदंबुरुहवदीक्षणे यस्य तं ॥ २९ ॥ ३० ॥ ॥

भा॰ष॰ तदेवं विरोधं परिहृत्य निश्चितं परमार्थमाह । स एव हि नानारूपेण प्रतीतः । वस्तुतः स्वरूपः सद्रूपः सर्वेषां गुणानां विषया
३३ णामाभासे प्रकाशे उपलक्षितः । ननु ते जीवा एवोपलक्ष्यन्ते । न सर्वप्रत्यगात्मत्वात् । सर्वजीवेन्तर्यामित्वात् । जडतादा
त्म्याध्यासेन जीवस्यापि जडप्रायत्वात्र तेन विना प्रकाश इति भावः पर्यवशेषितः नेति नेत्यादिश्रुतिभिः ६ । अ
तस्त्वद्भक्तिरेव परमपुरुषार्थ इत्याह । अथेति पर्यावर्त्त इत्यंतेन । यात्मादेवंभूतस्त्वं परमेश्वरः । अथ
देवाव अतएव हि हे मधुमथन परमभागवता एते त्वत्पादांभोजानुसेवां कथमु ह मुहुर्विसजंतीत्यन्वयः हि

33 स एव हि पुनः सर्ववस्तुनि वस्तुस्वरूपः सर्वेश्वरः सकलजगत्कारणकारणभूतः सर्वप्रत्यगात्मत्वा
त्सर्वगुणाभासोपलक्षित एक एव पर्यवशेषितः ६ ॥ अथ ह वाव तव महिमामृतरससमुद्रविप्रु
षा सकृदवलीढया स्वमनसि निष्यन्दमानानवरतसुखेन विस्मारितदृष्टश्रुतविषयसुखलेशा
भासाः परमभागवता एकान्तिनो भगवति सर्वभूतप्रियसुहृदि सर्वात्मनि नितरां निरंतरं निर्वृ
तमनसः कथमु ह वा एते मधुमथन पुनः स्वार्थकुशला ह्यात्मप्रियसुहृदः साधवस्त्वच्चरणाम्बुजा
नुसेवां विसजंति न यत्र पुनरयं संसारपर्यावर्त्तः ७ ॥

यस्मात्स्वार्थे पुरुषार्थे कुशला । निपुणाः अतए
व आत्मा त्वमेव प्रियः सुहृच्च येषां ते । साधवो रागादिशून्याः तत्र हेतुः तव महिमैवामृतरससमु
द्रस्तस्य विप्रुषा बिंदुमात्रेण सकृदपि लीढया आस्वादितया स्वमनसि निष्यन्दमानं अतिशयेन
स्रवत् अनवरतं सुखं तेन विस्मारिता दृष्टश्रुतविषयाः सुखलेशाभासा येषां ते । अतएव भगवति
त्वयि नितरां निरंतरं निर्वृतं च मनो येषां ते । यत्र यस्मात् अनुसेवायां सत्यां ७ ॥ ॥ रा॰म॰

३३

दुर्ज्ञेयत्वांतरमाह॥ अथतत्रेति। यथेहदेवदत्तोगृहादिनिर्मायतत्रस्वकृतशुभाशुभयोः फलमुपादत्तेएवंभवान्
ब्रह्मस्वरूपोजीवरूपेण गुणविसर्गेपतितः सन्नुपादत्तेति। यद्वासमंजसं अप्रच्युतदर्शनोविच्छक्तिर्यस्य
सभवानुदास्ते उदासीनः साक्षितयावर्ततइति॥३॥ तदेवंविरोधेनदुर्ज्ञेयत्वमुक्त्वातत्परिहारेणज्ञानप्रकार
माह॥ नहीति॥ विरुध्यतइति विरोधः उभयंन विरुद्धमित्यर्थः। नत्वन्यद्दृष्टांतेनत्वयिविकल्पोयुज्यते अतएव
स्वपत्वादित्याह॥ भगवतीति अपरिमिता गुणगणायस्यतस्मिन्नीश्वरेस्वतंत्रेत अवगाह्यमतर्क्यमाहात्म्यंय
स्यतस्मिन्निविकल्पएवं वाएवचेति॥ वितर्कः किमत्रयुक्तमिति विचारइत्यमेवेतितत्रप्रमाणाभासाः तदनुग्र

अथतत्रभवान्किंदेववदत्तवदिहगुणविसर्गपतितःपारतंत्र्येणस्वकृतकुशलाकुशलंफलमुपाद
दाति॥ आहोस्विदात्मारामउपशमशीलःसमंजसदर्शनउदास्तइतिहवावनविदामः॥३॥ नहिवि
गुण रोधउभयंभगवत्यपरिगणितगुणईश्वरेअनवगाह्यमाहात्म्ये अर्वाचीनविकल्पवितर्कविचार
प्रमाणाभासकुतर्कशास्त्रकलिलांतःकरणाश्रयदुरवग्रहवादिनांविवादानवसरेउपरतसम
स्तमायामयेकेवलएवात्ममायामंतर्धायकोन्वर्थोदुर्घटइवभवतिस्वरूपद्वयाभावात्॥४॥ सम
विषममतीनां मतमनुसरसि यथारज्जुखंडःसर्पादिधियां॥५॥

इहकाः कुतकाम्यार्वाचीनावस्तुतःस्व
रूपासंस्पर्शिनोयेविकल्पादयस्तेयेषुशास्त्रेषुवैःकलिलंव्याकुलंअंतःकरणमाश्रयोयस्यदुरवग्रह
स्यतेनवादिनांविवादस्यानवसरे अगोचरेऽनुपक्षद्रामात्रमेतत्युक्तिं हृच्यतांतत्राह॥ उपरतेति मायामयः
संसारोयस्मिन्तस्मिन्केवलेप्यात्ममायामध्येनिधायकोन्वर्थःकर्तृत्वादिनिसंभवतियदिवस्तुतःकर्तृ
त्वादिभवेत्तर्हिविरोधःस्यात्तन्नतुतदसत्त्वादिह॥ स्वरूपद्वयाभावादिति॥४॥ अनुग्रहनिग्रहादिकंतुतत्रन्मति
भेदेनत्वन्मायया त्वयिस्फुरतीत्याह॥ समाविषमाचमतिर्येषांमतमभिप्रायं सर्पादिविषयाधीर्येषांयथा
रज्जुखंडस्तथातथाभाति। यद्वातमेवाविरोधंप्रकटयन्नतिभेदेनदर्शयत्तिसमविषमेति॥५॥ ॥

किंचास्मदभिप्रायस्त्वयाज्ञातएवकिमत्रास्माभिर्विज्ञापनीयमित्याह। अथहेभगवन्नतवास्माभिरिहक्रियाकार्यविशेषो
विज्ञापनीयःस्यादित्यन्वयः यथाहिरण्यरेतसोऽग्नेस्तदंशभूतैर्विस्फुलिंगादिभिः प्रकाशनंक्रियते। तथातवास्माभिः
कार्यार्थप्रकाशनंनकार्यमित्यर्थः अत्रहेतुगर्भाणिविशेषणानि अखिलजगतामुत्पत्त्यादिषुनिमित्तायमानयादिव्य
माययाविनोदोयस्य अतएवसर्वजीवनिकायानामंतर्हृदयेषुब्रह्मस्वरूपेणप्रत्यगात्मांतर्यामितद्रूपेणचब
हिरपिप्रधानरूपेणदेशकालदेहावस्थानविशेषाननुल्लंघ्यानुभवतः कथंतेषामुपादानतयोपलंभकतयाच

अथभगवंस्तवास्माभिरखिलजगदुत्पत्तिस्थितिलयनिमित्तायमानदिव्यमायाविनोदस्यसकल
जीवनिकायानामंतर्हृदयेषुबहिरपिचब्रह्मप्रत्यगात्मस्वरूपेणप्रधानरूपेणचयथादेशकाल
देहावस्थानविशेषंतदुपादानोपलंभकतयानुभवतःसर्वप्रत्ययसाक्षिणआकाशशरीरस्यसाक्षात्प
ब्रह्मणःपरमात्मनःकियानिहवार्थविशेषोविज्ञापनीयःस्यात् ॥ विस्फुलिंगादिभिरिवहिरण्य
रेतसः॥१०॥ अतएवस्वयंतदुपकल्पयास्माकंभगवतःपरमगुरोस्तवचरणशतपलाशच्छायांवि
विधवृजिनसंसारपरिश्रमोपशमनीमुपासतानांवयंयत्कामेनोपसादिता॥११॥ ॥ ॥

उपादानस्योपलंभकतयेतिवा॥ अतएवसार्वेषांप्रत्ययानांबुध्यादीनामपिसाक्षिणः। साक्षित्वेहेतुः आकाशवत्
अलिप्तशरीरंस्वरूपंयस्य अलिप्तत्वेहेतुद्वयं। साक्षात्परब्रह्मणोनिरुपाधेःपरमात्मनःशुद्धसत्वमूर्ते
श्च॥१०॥ अतएवसर्वज्ञत्वादेववयंयत्कामेनयस्यकार्यस्यकामेनोपसादिताःप्रापिताःतदस्माकंका
र्यंस्वयमेवोपकल्प्यसंपादयेति॥ चरणमेवशतपलाशंकमलंतस्यछायांविविधैर्वृजिनैर्यःसंसा
रपरिश्रमःतस्योपशमकरीउपसृतानांप्राप्तानां॥११॥ ॥ ॥

प्रस्तुतं। विज्ञापयंति। त्रिभुवनेत्यादिना यावत्समाप्ति॥ त्रिभुवनमात्मा स्वरूपं भवनं च यस्य त्रिभुवनस्यात्मा
भवनं चेति वा। त्रयो विक्रमा यस्य। त्रीन् लोकान्नयतीति तथा॥ त्रयाणां लोकानां मनोहरोनुभावो यस्य। एवं चतुर्द्धा
संबोध्याहुः तेषामनुपक्रमसमयः अघमकालो न भवतीमत्वा॥ हे दंडधरपूर्वं यथा दंडं दधर्थ धृतवानसि एव
मेनं त्वामस्मानपि जहि। यदि मन्यसे हे तुं यदी करोसि। प। प्रथमं तावत्त्वदीयानामस्माकं अंतस्तापं शमयितुम्

त्रिभुवनात्मभवन त्रिविक्रम त्रिनयन त्रिलोकमनोहरानुभाव तवैव विभूतयो दितिजदनुजाद
यश्चापि तेषामनुपक्रमसमयोयमिति स्वात्ममायया सुरनरमृगमिश्रितजलचराकृतिभिर्यथा
पराधं दंडं दंडधर दधर्थ एवमेनमपि भगवन् जहि त्वामुत यदि मन्यसे। प॥ अस्माकं तावकानां
तव नतानां नततनामहत वचरणनलिनयुगलध्यानानुबद्धहृदयनिगडानां स्वलिंगविवरणेना
प त्मसात्कृतानामनुकंपानुरंजितविशदरुचिरशिशिरस्मितावलोकेन विगलितमधुरमुखरसा
घा मृतकलया चांतस्तापमन[illegible]ऽर्हसि शमयितुं॥ ९॥

अर्हसि। तावकानामित्यत्र हेतुः हेपितः हे पितामह तव चरणनलिनयुगलध्यानेनैवानुबद्धो हृदये निगडः शृंखला येषां। स्वलिंगविवरणेन निजमूर्त्तिप्रकटनेन स्वीकृतानां। केन अनुकंपयानुरंजितं सानुरागं च तद्विशदरुचिरं च शिशिरं च स्मितं तत्सहितेनावलोकेन। तथाऽनुकंपयैव विगलितो मधुरो मुखरसः प्रियावाक् सैवामृत

कर्मनवक्तिप्रवृत्तिमार्गंनवक्तिहि।अपथ्यंयथानरातिनददातिभिषक्तमःसद्वैद्यः।१८।एवंतत्त्वकथनेनानौचि
त्यंपरिहृत्यतदनिष्टापमनुस्मरन्नाहमघवन्निति।विद्ययाव्रतैस्तपसाचसारंदृढंगात्रंशरीरंयाचततयाचदध्यङ्
तत्रतदीयंविद्यातिशयमाह।सवाइतिद्वाभ्यां।एवंह्यत्रप्रसिद्धाकथा।निशम्याथर्वणादत्तंप्रवर्ग्यब्रह्मव
चयोः।दध्यंचंसमुपागम्यतमूचतुरथाश्विनौ।भगवन्नदेहिनौविद्यामितिश्रुत्वासचाब्रवीत्।कर्मण्य
वस्थितोद्याहंपश्चाद्वक्ष्यामिगम्यतां।तयोर्निर्गतयोरेवशक्रआगत्यतंमुनिं।उवाचभिषजोविद्या
मावदीरश्विनोर्मुने।यदिमद्वाक्यमुल्लंघ्यब्रवीषिसहसैवते।शिरःछिंद्यांनसंदेहइत्युक्त्वासय
योहरिः।इंद्रेगतेतथाभ्येत्यनासत्यावूचतुर्द्विजं।तन्मुखादिंद्रगदितंश्रुत्वातावूचतुःपुनः।आवांत

स्वयंनिःश्रेयसंविद्वान्नवक्त्यज्ञायकर्महि।नरातिरोगिणोऽपथ्यंवांछतोहिभिषक्तमः।१८।मघ
वन्यातभद्रंवोदध्यंचमृषिसत्तमं।विद्याव्रततपःसारंगात्रंयाचतमाचिरं।१९।सवाअधिगतोदध्य
ङ्अश्विभ्यांब्रह्मनिष्कलं।यद्वाअश्वशिरोनामतयोरमरतांव्यधात्।२०॥

वशिरःछित्त्वापूर्वमश्वस्य
मस्तकं।संधास्याचस्ततोब्रूहितेनविद्यांचनौद्विज।तस्मिन्निंद्रेणसंछिन्नेपुनःसंधायमस्तकं।निजंतेदास्य
ए।दत्वागमिष्यावोयथागतं।एतच्छ्रुत्वाततोवाचदध्यङ्आथर्वणस्तयोः।प्रवर्ग्यंब्रह्मविद्यांचसत्कृतोऽसत्य
शंकितइतितत्त्वश्चायमर्थः।दध्यङ्निष्कलंशुद्धंब्रह्मअधिगतःज्ञातवान्।पाठांतरेतुनितरांकंतंभवतिधनं
तमश्विभ्यांवाधिगतःज्ञातवान्।ततोऽश्विभ्यांप्रादादित्युत्तरेस्यानुषंगः।उपदिदेशेत्यर्थः।कथंभूतंब्रह्मयद्वै
अश्वशिरसाप्रोक्तत्वादश्वशिरोनामप्रसिद्धं।तयोरमरतांजीवन्मुक्तत्वंव्यधात्।तथाचश्रुतिः।अश्वस्य
शीर्ष्णाप्रयदीमुवाचेति।२०॥

पूर्वभक्तेरुत्कर्षोक्तेस्तत्कामशंकामाभूदितिस्वकामं कथयंति अथेति अनंतरमेव ॥१२॥ शीघ्रं तद्वधायपुनःप्रणामंति
हंसायशुद्धायहृदयेअंतर्दहरायतेनमः शुद्धत्वेहेतवः दहरनिलयापदं दयाकाशनिकेतायनिरीक्षकायबुद्धा
दिसाक्षिणे कृष्णायसदानंदरूपाय तत्रापि भ्रमवाचकः शब्दोणश्चनिर्वृतिवाचकः तयोरैक्यपरं ब्रह्मकृष्णइत्य
भिधीयतइति निरुक्तेः अविहितत्वेहेतवः मृष्टंरुचिरंयशोयस्य निरुपक्रमायआदिशून्याय सद्भिःसंग
त्यतइतितथातस्मै भवपांथःभवरूपेपथिवर्तमानःतस्यजनस्यनिजाश्रमाप्तौसत्यांसंसारस्यांतेपरीष्टासर्व

अथेशजहित्वाष्ट्रंग्रसंतंभुवनत्रयं ग्रस्तानियेननःकृष्णतेजांस्यस्त्रायुधानिच ॥१२॥ हंसायद
हरनिलयायनिरीक्षकायकृष्णायमृष्टयशसेनिरुपक्रमायसत्संग्रहायभवपांथनिजाश्रमाप्तावं
तेपरीष्टगतयेहरयेनमस्ते ॥१३॥ शुकउवाच ॥ अथैवमीडितोराजन्सादरंत्रिदशैर्हरिः स्वमुपस्था
नमाकर्ण्यप्राहतानभिनंदितः ॥१४॥ श्रीभगवानुवाच ॥ प्रीतोहंवःसुरश्रेष्ठामदुपस्थानविद्यया आत्मै
श्वर्यस्मृतिःपुंसांभक्तिश्चैवययामयि ॥१५॥ किंदुरापंमयिप्रीतेतथापिविबुधर्षभाः मय्येकांतमतिर्नान्य
त्मत्तोवांछतितत्त्ववित् ॥१६॥ नवेदकृपणःश्रेयआत्मनोगुणवस्तुदृक् तस्यतानिच्छतोयच्छेद्यदिसो
पितथाविधः ॥१७॥

तपजितात्रमागतिःफलंयस्तस्मै ॥१३॥ अभिनंदितःसंतोषितः ॥१४॥ मदीयमुपस्थानंस्तो
त्रंतत्सहितयाविद्ययाज्ञानेन आत्मनऐश्वर्यमसंसारित्वंतस्यस्मृतिर्यया नहिविरोधइभयमित्यादिनाक
र्तत्वभोक्तृत्वादेर्मायिकत्वोक्तेः भक्तिश्चययाभवति ॥१५॥ अथहभगवंस्त्रित्यादिनाभक्तेःसर्वोत्कर्षोक्तेर्भक्तमभिनंद
ति किमिति ॥१६॥ यद्युक्तंदेवैःस्वयंतदुपकल्पयात्मकमित्यादितत्संपादनकृपालोर्ममानुचितमित्याशयेनाह
नवेदेतिद्वाभ्यांगुणेषुविषयेषुतत्त्वदर्शीतान्विषयान् तथाविधोऽज्ञएव ॥१७॥ ॥

मोदमानाश्चेत्तत्सुखाद्धर्मं श्रोतुकामः प्रत्याचष्टइवेवाच ॥ अपीति द्वाभ्यां हे दारकाः अपि किं संस्थायां मृत्यौ योऽभि
द्रोहो दुःखं तत्र जानीथ ॥३॥ आत्मा देहः न यजानीमो वयं न किंतु श्रीविष्णुरस्मन्मुखेन याचत इति चेत्तत्राह ॥ याचते वि
ष्णवेऽपि दातुं क उत्सहेत ॥४॥ पुण्यश्लोकैरीड्यानि कर्माणि येषां ॥५॥ याचको यदि वेद तर्हि न याचेत यदीश्वरः दान
समर्थश्चेत्तर्हि सोऽपि नेति नाह ॥ अतो यथा त्वं संकटं वयं स्वार्थपरा न जानीमः एवं प्रत्याचक्षाणास्त्वमस्मत्संकटं

अपि त्वं दारकाः पश्यन्न जानीथ शरीरिणां ॥ संस्थायां यस्त्वभिद्रोहो दुःसहश्चेतनापहः ॥३॥ जिजीविषूणां
जीवानामात्मा प्रेष्ठ इहेप्सितः क उत्सहेत तं दातुं भिक्षमाणाय विष्णवे ॥४॥ देवा ऊचुः किं नु तद्दु
स्त्यजं ब्रह्मन्पुंसां भूतानुकंपिनां ॥ भवद्विधानां महतां पुण्यश्लोकेड्यकर्मणां ॥५॥ ननु स्वार्थपरो
लोको न वेद परसंकटं ॥ यदि वेद न याचेत नेति नाह यदीश्वरः ॥६॥ ऋषिरुवाच ॥ धर्मं वः श्रोतुकामेन
न यूयं मे प्रत्युदाहृताः ॥ एष वः प्रियमात्मानं त्यजंतं संत्यजाम्यहं ॥७॥ योऽध्रुवेणात्मना नाथा न धर्मं न
यशः पुमान् ॥ ईहेत भूतदयया स शोच्यः स्थावरैरपि ॥८॥ एतावानव्ययो धर्मः पुण्यश्लोकैरुपासितः यो
भूतशोकहर्षाभ्यामात्मा शोचति हृष्यती ॥९॥ अहो दैन्यमहो कष्टं पारक्यैः क्षणभंगुरैः ॥ यन्नोपकुर्यादस्वा
र्थैर्मर्त्यः स्वज्ञातिविग्रहैः ॥११॥

न जानासीति भावः ॥६॥ मे मया प्रत्युदाहृताः प्रत्युक्ताः ॥ मां त्यजंतं त्यक्ष्यायांतं
आत्मानं देहं ॥७॥ अध्रुवेणात्मना देहेन हे नाथाः ॥८॥ भूतानां शोकेन शोचति हर्षेण हृष्यतीति य आत्मा स्वयं त
स्य यो धर्मः एतावानेवाव्यय इत्यर्थः ॥९॥ पारक्यैः श्वसृगालादिभक्ष्यैः अस्वार्थैः आत्मोपयोगशून्यैः स्वं
वित्तं ज्ञातयः पुत्रादयः विग्रहो देहः तैर्नोपकुर्यादिति यत् ॥१०॥ ॥ ॥

मदात्मकंवर्मश्रीनारायणाख्यंच अधिगतइतिपूर्वस्यानुषंगः ॥ नत्वहेतुः यच्चस्मात्त्वष्ट्रे प्रादात् ॥ किंतत्पत्
त्वष्टा विश्वरूपायपुत्रायप्रादात् ॥ कीदृशंपत्त्वंततो विश्वरूपात् ॥ अधाःधतवानसि तदेवं विषयासारंगात्रे
याचध्वमित्यर्थः ॥२१॥ ननुप्रेष्यंदेहंकथंदास्यतितत्राह ॥ युष्मभ्यमंगानि अस्थीनियाचितःसन् दास्यतियतो
धर्मज्ञः विशेषतोऽश्विभ्यां शिष्यप्रीत्यादास्यति ॥ अस्थीनीत्यनेन देयत्वेदर्शितं ॥ तैरस्थिभिर्विश्वकर्मणावि

दध्यङ्ङाथर्वणस्त्वष्ट्रे वर्माभेद्यंमदात्मकं ॥ विश्वरूपाययस्मादात्त्वष्टापत्त्वमधास्ततः ॥२१॥ युष्मभ्यंया
चितोऽश्विभ्यांधर्मज्ञोंगानिदास्यति ॥ ततस्तैरायुधश्रेष्ठो विश्वकर्मविनिर्मितः ॥ येनवृत्रशिरोहर्त्तामि
त्तेजउपबृंहितः ॥२२॥ तस्मिन्विनिहतेयूयंतेजोस्त्रायुधसंपदः ॥ भूयःप्राप्स्यथभद्रंवोनहिंसंतिचमत्प
रान् ॥२३॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेनवमोध्यायः ॥९॥ श्रीबादरायणिरुवाच ॥ इंद्रमे
वंसमादिश्यभगवान्विश्वभावनः ॥ पश्यतामनिमेषाणांतत्रैवांतर्दधेहरिः ॥१॥ तथाऽभियाचितोदेवै
रृषिराथर्वणोमहान् ॥ मोदमानउवाचेदंप्रहसन्निवभारत ॥२॥

निर्मितआयुधश्रेष्ठोवज्रोत्रविषयतो
तिशेषः ॥ येनभवान्वृत्रस्यशिरोहर्त्ताहरिष्यति ॥ ममतेजसाउपबृंहितःसन् ॥२२॥ तेजश्चअस्त्राणिचसंपदश्च
भूयःप्राप्स्यथ ॥ महाकायस्त्रिभुवनग्रासीसएवास्मान्हन्यादितिशंकाव्याकुलचित्तान्प्रत्याह मत्परांश्चके
पिनहिंसंति ॥ अतोयुष्माकंभद्रमेवेति ॥ षष्ठेनवमः ॥ दशमेकेशवादिष्टदध्यङ्ङ्स्थिजवज्रभृत् ॥ इंद्रोयुध्यत्त्व

त्रेणासासुरेणासनिर्जरः ॥१॥२॥

भा॰ष॰
३१

शतघ्नीवचतुर्हस्तालोहकंटकसंचिता॥भुशुंडीसर्वतोलोहकंटकानुक्रमोन्नतेत्यभिधानं॥२३॥पुंखोमूलदेशः
एकस्यमूलदेशमनुतन्मूलगोऽपरस्यपुंखोयथाभवतितथा नभस्थैर्देवैर्ज्योतींषीवत्पनेनतेषांतदभावोप्रिःसू
चिता॥२४॥तामेवाहनतइतिशस्त्राणामस्त्राणांचयानिवर्षाणितेषामोघाःनासेदुः नप्रापुःसिद्धपथेआकाशे
२५॥दीप्तान्यस्त्राणिशस्त्राणिचतुर्घाययर्षाणिगिरिशृंगेर्द्रुमैरुपलैश्च॥२६॥तानिंद्रसैनिकान्शस्त्राणामस्त्राणां

37

भल्लैःपरश्वधैःखड्गैःशतघ्नीभिर्भुशुंडिभिः॥सर्वतोवाकिरंकस्त्रैरस्त्रैश्चविबुधर्षभान्॥२३॥नतेदृश्यंत
संछन्नाःशरजालैःसमंततः।पुंखानुपुंखपतितैर्ज्योतींषीवनभोघनैः॥२४॥नतेशस्त्रास्त्रवर्षौघा
ह्यासेदुःसुरसैनिकान्॥छिन्नाःसिद्धपथेदेवैर्लघुहस्तैःसहस्रधा॥२५॥अथक्षीणास्त्रशस्त्रौघागिरि
शृंगद्रुमोपलैः॥अभ्यवर्षंसुरबलंचिच्छिदुस्तांश्चपूर्ववत्॥२६॥तानक्षतान्स्वस्तिमतोनिशाम्यश
स्त्रास्त्रपूगैरथवृत्रनाथाः॥द्रुमैर्दृषद्भिर्विविधाद्रिशृंगैरविक्षतांस्तत्रसुरिंद्रसैनिकान्॥२७॥सर्वेप्र
रु॰मा॰ यासाअभवन्विमोघाःकृतांदेवगणेषुदैत्यैः॥कृष्णानुकूलेषुयथामहत्सुक्षुद्रैःप्रयुक्ताऋषतीरू
क्षवाचः॥२८॥तेस्वप्रयासंवितथंनिरीक्ष्यहरावभक्ताहृतयुद्धदर्पाः॥पलायनायाजिमुखेविसृज्यपतिं
मनस्तेदधुरात्तसाराः॥२९॥

चपूगैःसमूहैस्तानक्षतान्स्वस्तिमतःसुखिनःद्रुमादिभिश्चअवि
क्षतान्निशाम्यवृत्रोनाथोयेषांते॥तत्रसुभीताः॥२७॥कृताः कृताःपुनःपुनःकृताःकृष्णोऽनुकूलोयेषांतेषु
देवगणेषुरुषतीःरुषत्यःअकल्याणाःरूक्षाःपरुषावाचोयथामहत्सुक्षुद्रेभ्यःमोघाभवंतितद्वत्॥२८॥हृते राम॰
युद्धदर्पोयेषां॥आत्तःपरैर्गृहीतःसारोधैर्यंयेषांतेअतिप्रसिद्धाअपितदैत्याएवंतेइत्यस्यापौनरुक्तं ३१
आजिमुखेयुद्धारंभेपतिंविसृज्यपलायनायमनोदधुः॥यतोहरावभक्ताः॥२९॥ ॥

कृतंव्यवसितंनिश्चयोयेनआत्मानंक्षेत्रज्ञंसन्नयन्नेकीकुर्वन्नतनुंजहौ॥११॥यताश्रद्धादयोयेन।तत्वंपरस्पती।
तितथाध्वस्तानिगतानिबंधनानियस्य॥१२॥अथेंद्रः अशोभतेत्युत्तरेणान्वयः मुनेःशुक्तिभिः।अस्थिभिर्निर्मिते

शुकउवाच॥एवंकृतव्यवसितोदधीचिराथर्वणस्तनुं॥परेभगवतिब्रह्मण्यात्मानंसंनयञ्जहौ॥११॥यता
त्मासुमनोबुद्धिस्तत्वदृग्ध्वस्तबंधनः॥आस्थितःपरमंयोगंनदेहंबुबुधेगतं॥१२॥अथेंद्रोवज्रमुद्य
म्यनिर्मितंविश्वकर्मणा॥मुनेःशक्तिभिरुत्सिक्तोभगवत्तेजसान्वितः॥१३॥वृतोदेवगणैःसर्वैर्गजेंद्रो
पर्यशोभत॥स्तूयमानोमुनिगणैस्त्रैलोक्यंहर्षयन्निव॥१४॥वृत्रमभ्यद्रवच्छत्रुमसुरानीकयूथपैः॥पर्यः
स्तमोजसाराजन्क्रुद्धोरुद्रइवांतकं॥१५॥ततःसुराणामसुरैरणःपरमदारुणः॥त्रेतामुखेनर्मदाया
मभवत्प्रथमेयुगे॥१६॥रुद्रैर्वसुभिरादित्यैरश्विभ्यांपितृवह्निभिः॥मरुद्भिर्ऋभुभिःसाध्यैर्विश्वेदेवै
र्मरुत्पतिं॥१७॥दृष्ट्वावज्रधरंशक्रंरोचमानंस्वयाश्रिया॥नामृष्यन्नसुराराजन्मृधेवृत्रपुरःसराः॥१८॥
नमुचिःशंबरोऽनर्वाद्विमूर्धाऋषभोंबरः॥हयग्रीवःशंकुशिराविप्रचित्तिरयोमुखः॥१९॥पुलोमा
वृषपर्वाचप्रहेतिर्हेतिरुत्कलः॥दैतेयादानवायक्षारक्षांसिचसहस्रशः॥२०॥सुमालिमालिप्रमुखाः
कार्तस्वरपरिच्छदाः॥प्रतिषिध्येंद्रसेनाग्रंमृत्योरपिदुरासदं॥२१॥अभ्यर्दयन्नसंभ्रांताःसिंहनादेनदुर्म
दाः॥गदाभिःपरिघैर्बाणैःप्रासमुद्गरतोमरैः॥२२॥

उत्सिक्तःऊर्जितःमुनेःशक्तिभिरितिवापाठः॥१३॥१४
असुरानीकानांयूथपैःपर्यस्तंपरिवृतं॥१५॥रणःसंग्रामःप्रथमेचतुर्युगेत्रेतायुगस्यमुखेआरंभे॥१६॥१७॥ना

स्कंधाष्टमटी० ८॥१०॥१८॥२२

तदाहुः द्वाभ्यां ॥ मातुरुच्चरितैः पुरीषप्रायैः ॥ प्रधने युद्धे देवानां संबोधनं वः श्रद्धा तोर्हतैर्दैत्यैः किं न किंचित् न यशो नापि धर्मः तदेवाह ॥ नहीति ॥४॥ प्रधने संग्रामे सारं धैर्यं हेतुः क्षुल्लकाः क्षुद्राः मात्रं क्षणमात्रं अग्रे तिष्ठत ॥ न चेदिह लोकभोगे स्पृहास्ति ॥५॥ सुरगणान् अरीन् व्यनदत् सुमहान् प्राणो बलं यस्य ॥ येन विचेतसो बभूवुः ॥६॥ वृत्रस्य विस्फोटनेन ननादेन ॥७॥

38

किं व उच्चरितैर्मातुर्धावद्भिः पृष्ठतो हतैः ॥ न हि भीतवधः श्लाघ्यो न स्वर्ग्यः शूरमानिनां ॥४॥ यदि वः प्रधने श्रद्धा सारं वा क्षुल्लका हृदि ॥ अग्रे तिष्ठत मात्रं मे न चेद्ग्राम्यसुखे स्पृहा ॥५॥ एवं सुरगणान् क्रुद्धो भीषयन् वपुषा रिपून् ॥ व्यनदत्सुमहाप्राणो येन लोका विचेतसः ॥६॥ तेन देवगणाः सर्वे वृत्रविस्फोटनेन वै ॥ निपेतुर्मूर्छिता भूमौ यथैवाशनिना हताः ॥७॥ ममर्द पद्भ्यां सुरसैन्यमातुरं निमीलिताक्षं रणरंगदुर्मदः ॥ गां कंपयन्नुद्यतशूल ओजसा नालं वनं यूथपतिर्यथोन्मदः ॥८॥ विलोक्य तं वज्रधरोत्यमर्षितः स्वशत्रवेऽभिद्रवते महागदां ॥ चिक्षेप तामापततीं सुदुःसहां जग्राह वामेन करेण लीलया ॥९॥ स इंद्रशत्रुः कुपितो भृशं तया महेंद्रवाहं गदयोरुविक्रमः ॥ जघान कुंभस्थल उन्नदन्मृधे तत्कर्म सर्वे समपूजयन्नृप ॥१०॥ ऐरावतो वृत्रगदाभिमृष्टो विघूर्णितोऽद्रिः कुलिशाहतो यथा ॥ अपासरद्भिन्नमुखः सहेंद्रो मुंचन्नसृक् सप्तधनुर्भृशार्तः ॥११॥ न सन्नवाहाय विषण्णचेतसे प्रायुंक्त भूयः स गदां महात्मा ॥ इंद्रोऽमृतस्पंदिकराभिमर्शवीतव्यथक्षतवाहोऽभितस्थे ॥१२॥

उद्यतं शूलं येन ॥ नालं नलानां वनं ॥ उरुतोमदो यस्य स यूथपतिर्गजो यथा मर्दयति ॥८॥९॥ सप्तधनुःप्रमाणं देशं ॥११॥ सन्नोऽवसन्नो वाहो यस्य तस्मै न प्रायुंक्त ॥ अमृतस्पंदी अमृतस्रावी यः स्वकरः तेनाभिमर्शः स्पर्शः तेन वीतव्यथो गतदुःखः

प्रधावतः पलायमानान् ॥ प्रेक्ष्य आदौ वेवतीव्रेणाभयेनपलायितंभग्नंचततल्लसैन्यंतद्दृष्ट्वाएतद्भाषमाणंबभा
षे ॥३०॥ तदेवविशिनष्टि कालोपपन्नामवसरोचितांमनस्विनांरुचिरां हे मय हे अनर्वन्नेवमेवांच श्रृणुत ॥३१॥ ततो
मृत्योः इहयशः लोकः स्वर्गश्चपदिस्यात् अथतर्हि अमुंमृत्युंयुक्तंसमीचीनंप्राप्तंवा ॥३३॥ ब्रह्मसंधारणयाकलेव
रंजह्यादितियत्स एको मृत्युः वीरशयने ॥ भमोऽन्यनिवृत्तः अपराङ्मुखः सन्जह्यादितियत् स चैकः तौ द्वाविह
शास्त्रसंमतौ मृत्यूतथाचस्मृतिः ॥ द्वाविमौपुरुषौलोके सूर्यमंडलभेदिनौ ॥ परिव्राड्योगयुक्तश्चरणेचाभिमुखः

वृत्रोऽसुरांस्ताननुगान्मनस्वी प्रधावतः प्रेक्ष्य बभाष एतत् ॥ पलायितं प्रेक्ष्य बलं च भग्नं भयेन ती
व्रेण विहस्य वीरः ॥३०॥ कालोपपन्नां रुचिरां मनस्विनां उवाच वाचं पुरुषप्रवीरः ॥ हे विप्रचित्ते न
मुचे पुलोमन् मयानर्वन् शंबर मे शृणुध्वं ॥३१॥ जातस्य मृत्युर्ध्रुव एष सर्वतः प्रतिक्रिया यस्य न चे
ह कॢप्ता ॥ लोको यशश्चाथ ततो यदि ह्यमुं को नाम मृत्युं न वृणीत युक्तं ॥३३॥ द्वौ संमताविह मृत्यू
दुरापौ यद्ब्रह्मसंधारणया जितासुः ॥ कलेवरं योगरतो विजह्याद्यदग्रणीर्वीरशये निवृत्तः
॥३४॥ इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे दशमोऽध्यायः ॥१०॥ श्रीशुक उवाच ॥ त एवं शंसतो ध
र्मं वचः पत्युरचेतसः ॥ नैवागृह्णन् भयत्रस्ताः पलायनपरा नृप ॥१॥ विशीर्यमाणां पृतना
मासुरीमसुरर्षभः ॥ कालानुकूलैस्त्रिदशैः काल्यमानामनाथवत् ॥२॥ दृष्ट्वाऽतप्यत संक्रुद्ध इं
द्रशत्रुरमर्षितः ॥ तान्निवार्यौजसा राजन् निर्भर्त्स्येदमुवाच ह ॥३॥

खो हतः इति ॥३४॥ षष्ठे दशमः ॥
एकादशे तु वृत्रस्य युध्यमानस्य वज्रिणा ॥ भक्तिज्ञानबलोदर्काश्चित्रवाचोऽनुवर्णिताः ॥ शंसतः क
थयतः पत्युर्वचः ॥१॥ कालानुकूलैः कालानुवर्तिभिः ॥ काल्यमानां विद्राव्यमाणां ॥२॥ अमर्षितः असह

ह्यमानः तांस्त्रिदशान्निवार्य निर्भर्त्स्य वेदं वक्ष्य
णमुवाच ॥३

भा॰ ष॰
३६

जीविताद्पि मृत्युरेव ममाभिमत इत्याशयेनाह ॥ सुरेशेति ॥ न हिनोषि न क्षिपसि ॥ गदेव विफलो यास्यतीति संश
यमा कार्षीः ॥ कृपणार्थः प्रयोजनं यस्याः सा याच्ञा यथा निःफला तथा न स्यात् ॥१९॥ अमोघत्वे हेतुं वदन् तं प्रो
त्साहयति ॥ न च इति ॥ तेजितस्तीक्ष्णीकृतः ॥ शत्रुं मां जहि विष्णुना यंत्रितः प्रेरितः ॥२०॥ हननेन मम पीडा स्यादि
त्यपि मा संशयिष्ठा इत्याह ॥ अहमिति ॥ संकर्षणो मत्पतिर्यथाऽऽह तथा तदीयचरणारविंदे मनः समाधाय

सुरेश कस्मान्न हिनोषि वज्रं पुरः स्थिते वैरिणि मय्यमोघं ॥ मा संशयिष्ठा न गदेव वज्रं स्यान्निःफलं कृ
39 पणार्थेव याच्ञा ॥१९॥ नन्वेष वज्रस्तव शक्र तेजसा हरेर्दधीचेस्तपसा च तेजितः ॥ तेनैव शत्रुं जहि
विष्णुयंत्रितो यतो हरिर्विजयः श्रीर्गुणास्ततः ॥२०॥ अहं समाधाय मनो यथाह संकर्षणस्तच्चरणार
विंदे ॥ त्वद्वज्ररंहोलुलितग्राम्यपाशो गतिं मुनेर्याम्यपविद्धलोकः ॥२१॥ पुंसां किलैकांतधियां स्वकानां
याः संपदो दिवि भूमौ रसायां ॥ न राति यद्द्वेष उद्वेग आधिर्मदः कलिर्व्यसनं संप्रयासः ॥२२॥ त्रैवर्गिकाया
सविघातमस्मत्पतिर्विधत्ते पुरुषस्य शक्र ॥ ततोऽनुमेयो भगवत्प्रसादो यो दुर्लभोऽकिंचनगोचरोऽन्यैः ॥२३॥

मुनेर्योगिनो गतिमहं यास्यामि त्वद्वज्ररंहसा लुलितः छिन्नो ग्राम्यपाशो विषयभोगलक्षणो यस्य ॥ अपविद्धलो
कः त्यक्तदेहः ॥२१॥ तर्हि भगवान् संकर्षणः स्वभक्ताय मह्यमेव स्वर्गादिसंपदो दास्यतीत्यपि मा संशयिष्ठा इत्या
ह ॥ पुंसामिति ॥ स्वर्गे भूमौ रसातले च याः संपदस्ताः किंतु निश्चितं न राति न ददाति ॥ तत्र हेतुः यतयाभ्यः द्वेषाद राम॰
यो भवंति ॥२२॥ तर्हि स्वभक्तस्य किं विधत्ते ॥ अत्राह ॥ त्रैवर्गिको धर्मार्थकामविषयो य आयासस्तस्य विघातं वि ३६
धत्ते ॥ तत आयासोपरमादनुमेयः न त्वैश्वर्यादिना ॥ अतः सम्यक् भगवत्प्रसादाभावान्न संपदो भविष्यंतीति भावः ॥२३॥

सहवृत्रः हे नपेंद्र आहवकाम्यया युद्धेच्छया ऽवस्थितं ॥ भ्रातृहणं भ्रातरं विश्वरूपं हंतारं ॥ नृशंसं क्रूरं ॥ न देवाह ॥ पापं तस्य
कर्म स्मरन् ॥१३॥ यो ब्रह्महा ब्राह्मणं हतवान् विशेषतश्च गुरुः ॥ मम च भ्रातरस भवान्नृगतः समवस्थितः तेन दिष्ट्या
भद्रं जातं दिष्ट्येत्यव्ययमानंदार्थे हे अप्रसन्न मम भ्रात्तेनान्निर्भिन्नं हृषन्तुल्यत् हृतत्तदयं यस्य तेन त्वया निमित्तभूतेन
अद्य अचिरादेव भ्रातुरनृणं दृस्या एतच्च दिष्ट्या ॥१४॥ स्वर्गकामो यो भवान् अश्वत्थवत् ॥ स्वर्गकामो याज्ञिकः पशोरि

स तं नपेंद्राहवकाम्यया रिपुं वज्रायुधं भ्रातृहणं विलोक्य ॥ स्मरंश्च तत्कर्म नृशंसमंहः शोकेन मोहेन हस
न् जगाद ॥१३॥ वृत्र उवाच ॥ दिष्ट्या भवान्मे समवस्थितो रिपुर्यो ब्रह्महा गुरुहा भ्रातृहा च ॥ दिष्ट्या ऽनृणो ऽ
द्याहमसत्तम त्वया मच्छूलनिर्भिन्नदृषद्धृदा चिरात् ॥१४॥ यो नो ऽग्रजस्यात्मविदो द्विजातेर्गुरोरपापस्य च
दीक्षितस्य ॥ विश्रभ्य खड्गेन शिरांस्यवृश्चत् पशोरिवाऽकरुणः स्वर्गकामः ॥१५॥ ह्रीश्रीदयाकीर्त्तिभिरु
ज्झितं त्वां स्वकर्मणा पुरुषादैश्च गर्ह्यं ॥ कृच्छ्रेण मच्छूलविभिन्नदेहमस्पृष्टवह्निं समदंति गृध्राः ॥१६॥ अ
न्ये तु ये त्वेह नृशंसमज्ञा यदुद्यतास्त्राः प्रहरंति मह्यं ॥ तैर्भूतनाथान् सगणान् निशातत्रिशूलनिर्भिन्नगलै
र्यजामि ॥१७॥ अथो हरे मे कुलिशेन वीर हर्त्ता प्रमथ्यैव शिरो यदीह ॥ तत्रानृणो भूतबलिं विधाय म
नस्विनां पादरजः प्रपत्स्ये ॥१८॥

वेति वा ॥१५॥ तं त्वामस्पृष्टवह्निमदग्धदेहं समदंति । वर्त्तमानसामीप्ये व
र्त्तमानवन्निर्देशः ॥१६॥ अन्योपि ये अज्ञा इह त्वां नृशंसमनुमत्य उद्यतास्त्राः संतो यदि प्रहरंति तैर्भूतना
थान् भैरवादीन् यजामि कथंभूतैः निशातेन तीक्ष्णीकृतेन यन्मम त्रिशूलं तेन निर्भिन्ना गला येषां तैः ॥१७॥ अथो
अथवा हे हरे भो इंद्र यदि भवानेव मम शिरो हर्त्ता हरिष्यति तत्र तथा सति ॥ अनृणश्चिरमुक्तकर्मबंधः सन् ॥ ते
भ्यो बलिं देहेन विधाय मनस्विनां पादरजः प्रपत्स्ये धीराणां पदं प्राप्स्यामि ॥१८॥ ॥

भा·ष० द्वादशेतिविर्विणोनस्वयमुत्साहितेनतु ॥ महेंद्रेणमहायुद्धेवृत्रस्यवधईर्यते ॥१॥ महापुरुषंश्रीविष्णुंअप्सुप्लवयोदके ॥१॥
४०. युगांताग्निवत्कठोराजिह्वाशिखायस्यतत्आविध्यभ्रामयित्वा ॥२॥ ततएवआपततआगच्छतःविचलतत्तपरिभ्रमत ॥
गरुडश्चउत्काचगरुडोत्कंतद्वत्दुःप्रेक्षंशतंपर्वाणियस्यतेनउरगराजोवासुकिःतस्यभोगोदेहस्तदोकारं ॥३॥ हनौ

ऋषिरुवाच ॥ एवंजिहासुर्नृपदेहमाजौमृत्युंवरंविजयान्मन्यमानः ॥ शूलंप्रगृह्याभ्यपतत्सुरेंद्रंयथामहापु
रुषंकैटभोऽप्सु ॥१॥ ततोयुगांताग्निकठोरजिह्वमाविध्यशूलंतरसाऽसुरेंद्रः ॥ क्षिप्त्वामहेंद्रायविनद्यवीरोहतो
40 ऽसिपापेतिरुषाजगाद ॥२॥ खआपतत्तद्विचलद्ग्रहोल्कवन्निरीक्ष्यदुःप्रेक्ष्यमजातविक्लवः ॥ वज्रेणवज्रीशतप
र्वणाछिनद्भुजंचतस्योरगराजभोगं ॥३॥ छिन्नैकबाहुःपरिघेणवृत्रःसंरब्धआसाद्यगृहीतवज्रं ॥ हनौत
ताडेंद्रमथाऽमरेभंवज्रंचहस्तान्न्यपतन्मघोनः ॥४॥ वृत्रस्यकर्मातिमहाद्भुतंतत्सुरांश्चारणसिद्ध सुरा
संघाः ॥ अपूजयंस्तत्पुरुहूतसंकटंनिरीक्ष्यहाहेतिविचुक्रुशुर्भृशं ॥५॥ इंद्रोनवज्रंजगृहेविलज्जित
श्च्युतंस्वहस्तादरिसंनिधौपुनः ॥ तमाहवृत्रोहरआत्तवज्रोजहिस्वशत्रुंनविषादकालः ॥६॥ युयुत्सतां
कुत्रचिदाततायिनांजयःसदैकत्रनवैपरात्मनां ॥ विनैकमुत्पत्तिलयस्थितीश्वरंसर्वज्ञमाद्यंपुरुषं
सनातनं ॥७॥ लोकाःसपालायस्येमेश्वसंतिविवशावशे ॥ द्विजाइवशिचाबद्धाःसकालइहकारणं ॥८॥

कपोलप्रांतेअमरेभमैरावतंच ॥४॥५॥ पुनश्चतमाह ॥ वृत्रोहेहरेइंद्र ॥६॥ सदाजयोनैवकिंतुकुत्रचिज्जयः एक
त्रकुत्रचितनवैयद्वाकुत्रचिदपिपुनःसतांसद्वाजयोनैवाकिंत्वेकत्रैवकदाचिदेवेत्यर्थः परोदेहआत्मायेषांप रामं
राधीनात्मनामितिवा आद्यमनादिंसनातनंनित्यं ॥७॥ पराधीनतामेवाहलोकाइतिसप्तभिः यस्यवशेस्थिताःस्व ४०
यंविवशाःसंतःश्वसंतिचेष्टंते ॥ द्विजाःपक्षिणःशिचाजालेन ॥ कालःकलयतीतिभगवानिहजयादौकारणं ॥८॥

एवमिंद्रायस्वाभिप्रायंनिवेद्यभगवंतंप्रार्थयते अहमिति॥तवपादावेवएकंमूलमाश्रयोयेषांतेषांतेदासानाम
नुदासःभूयोभवितास्मिभाविष्याम्यभवेयं असुपतेःप्राणनाथस्यतवगुणान्ममममनःस्मरतु।वागपितानेवकीर्त्तय
तुकायस्त्वैववकर्मकरोतु॥२४॥ननुकिंदास्येनतुभ्यंमहांतिफलानिदास्यामितत्राह॥नाकपृष्ठंध्रुवपदं।ब्रह्मलोकादिकं
च।हेसमंजसनिखिलसौभाग्यनिधेत्वात्वांविरह्य्यपृथक्कृत्यनकांक्षेनेच्छामि॥२५॥तर्हिकिमिच्छसितदाह

अहंहरेतवपादैकमूलदासानुदासोभवितास्मिभूयः॥मनःस्मरेतासुपतेर्गुणांस्तेगृणीतवाक्कर्मकरोतु
कायः॥२४॥ननाकपृष्ठंनचपारमेष्ठ्यंनसार्वभौमंनरसाधिपत्यं॥नयोगसिद्धीरपुनर्भवंवासमंजसत्वावि
रहय्यकांक्षे॥२५॥अजातपक्षाइवमातरंखगाःस्तन्यंयथावत्सतराःक्षुधार्त्ताः॥प्रियंप्रियेवव्युषितंविष
ण्णामनोरविंदाक्षदिदृक्षतेत्वां॥२६॥ममोत्तमश्लोकजनेषुसख्यंसंसारचक्रेभ्रमतःस्वकर्मभिः॥त्वन्मा
ययात्मात्मजदारगेहेष्वासक्तचित्तस्यननाथभूयात्॥२७॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेएकादशो
ध्यायः॥११॥

अजातपक्षाःखगाःघूकादिभिःपीडितायथामातरंयथाचदाम्नाबद्धाः।बालवत्साःस्तन्यंयथाच
व्युषितंदूरदेशगतंप्रियंकामेनविषण्णाप्रिया॥तथाममेमनस्तापत्रयपीडितंकर्मभिर्बद्धंवकामादिभिर्वि
षण्णंत्वांदिदृक्षतेद्रष्टुमिच्छतीत्यर्थः॥२६॥उत्तमश्लोकस्यतवजनेषुभक्तेष्वेवसख्यंभूयात्त्वन्माय
यादेहादिष्वासक्तचित्तस्यभूयोपितेष्वासक्तिर्नभूयात्॥२७॥षष्ठेएकादशः॥११॥ ॥

भा·ष·
४१

गतालीकं निःकपटं ।१८। भक्तः सेवितवानसि ।१९। २१ न स्यत वरखातकोदकैः गर्त्तादिजलोयमैः स्वर्गादिभिः किं ।२२ युद्धा
नां स्वामिनौ पती मुख्यौ ।२३ हे मारिष श्रेष्ठ राजन् ।२४।२५ उत्कृत्तमूलयोयोस्ताभ्यां रक्तस्रवतीति तथा गोत्रः पर्वतः

श्रीशुक उवाच ॥ इंद्रो वृत्रवचः श्रुत्वा गतालीकमपूजयत् ॥ गृहीतवज्रः प्रहसंस्तमाह गतविस्मयः ॥१८॥
इंद्र उवाच ॥ अहो दानव सिद्धोसि यस्य ते मतिरीदृशी ॥ भक्तः सर्वात्मनात्मानं सुहृदं जगदीश्वरं ॥१९॥ भवानतार्षी
न्मायां वै वैष्णवीं जनमोहिनीं यद्विहायासुरं भावं महापुरुषतां गतः ॥२०॥ खल्विदं महदाश्चर्यं यद्रजः
प्रकृतेस्तव ॥ वासुदेवे भगवति सत्वात्मनि दृढा मतिः ॥२१॥ यस्य भक्तिर्भगवति हरौ निःश्रेयसेश्वरे ॥
विक्रीडतोमृतांभोधौ किं क्षुद्रैः खातकोदकैः ॥२२॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति ब्रुवाणावन्योन्यं धर्मजिज्ञास
या नृप ॥ युयुधाते महावीर्याविंद्रवृत्रौ युधांपती ॥२३॥ आविध्य परिघं वृत्रः कार्ष्णायसमरिंदमः ॥ इंद्राय
प्राहिणोद्घोरं वामहस्तेन मारिष ॥२४॥ स तु वृत्रस्य परिघं करं च करभोपमं ॥ चिच्छेद युगपद्देवो व
ज्रेण शतपर्वणा ॥२५॥ दोर्भ्यामुत्कृत्तमूलाभ्यां बभौ रक्तस्रवोसुरः ॥ छिन्नपक्षो यथा गोत्रः खाद्भ्रष्टो वज्रि
णा हतः ॥२६॥ कृत्वाधरां हनुं भूमौ दैत्यो दिव्युत्तरां हनुं ॥ नभोगंभीरवक्त्रेण लेलिहोल्बणजिह्वया ॥२७॥ दंष्ट्रा
भिः कालकल्पाभिर्ग्रसन्निव जगत्त्रयं ॥ अतिमात्रमहाकाय आक्षिपंस्तरसा गिरीन् ॥२८॥ गिरिराट् पादचा
रीव पद्भ्यां निर्जरयन्महीं ॥ जग्रास स समासाद्य वज्रिणं सहवाहनं ॥२९॥ महाप्राणो महावीर्यो महास
र्प इव द्विपं ॥ वृत्रग्रस्तं तमालोक्य सप्रजापतयः सुराः ॥ हा कष्टमिति निर्विण्णाश्चुक्रुशुः समहर्षयः ॥ नि
गीर्णोप्यसुरेंद्रेण न ममारोदरं गतः ॥३१॥

॥२६॥ कृत्वाधरामित्यादे जग्रासेति तृतीयेनान्वयः नभोवद्गंभी
रेण वक्त्रेण लेलिहः सर्पः तद्वदुल्बणया जिह्वया ॥२७॥ कालकल्पाभिः ग्रसन् ॥२८॥ चालयन् निर्जरयन् क्षपयन्

राम·
४१

र्जन आदिरूपं कालं तं देहे तुमज्ञाय अविज्ञाय जडं संतमात्मानं देहं हेतुं मन्यते ॥ ९ ॥ १० ॥ ननु स्वारंभक प्रधान पुरुषादितं त्रा
णीति युक्तं तत्राह पुरुष इति व्यक्तं महत्तत्वं आत्मा अहंकारः ॥ ११ ॥ न तु स्व कर्मैवो राजीव एव सष्पादेहे तुरिति मी
मांसका मन्यते तत्राह ॥ एवं मविद्वान ॥ अनीशमेवात्मानमीश्वरं स्वतंत्रं मन्यते ॥ न नोपत्रादयः स्वस्यारादृश्यं तेव्याघ्रा
दपस्तकं हंतारस्तत्राह ॥ भूतैरिति स्वयंईश्वरः ॥ १२ ॥ न नु त्वया पराजितस्य मम जयादिशाकेवनोस्ति किं मितमावला

र्जुनः स देहो बलं प्राणा ममैतं मत्सु मेव च ॥ तम ज्ञाय जनो देहे तु मात्मानं मन्यते जडं ॥ ९ ॥ यथा दारुमयी
नारी यथा यंत्रमयो मृगः एवं भूतानि मघवन्नईशतंत्राणि विद्धि भो ॥ १० ॥ पुरुषः प्रकृतिर्व्यक्तमात्मा
भूतेंद्रियाशयाः ॥ शक्नुवंत्यस्य सर्गादौ न विनायदनुग्रहात् ॥ ११ ॥ अविद्वानेवमात्मानं मन्यतेऽनी
शमीश्वरं ॥ भूतैः सृजति भूतानि ग्रसते तानि तैः स्वयं ॥ १२ ॥ आयुः श्रीः कीर्त्तिरैश्वर्यमाशिषः पुरुष
स्य याः ॥ भवंत्यव हि तत्काले यथा नि कौ विपर्ययाः ॥ १३ ॥ तस्मादकीर्तियशसोर्जयापजययोरपि ॥
समः स्यात्सुखदुःखाभ्यां मत्यु जीवितयोस्तथा ॥ १४ ॥ सत्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्नात्मनो गुणाः ॥ तत्र
साक्षिणमात्मानं यो वेद स न बध्यते ॥ १५ ॥ पश्य मां निर्जितं शक्र वृक्णायुधभुजं मृधे ॥ घटमानं य
थाशक्ति तव प्राणजिहीर्षया ॥ १६ ॥ प्राणग्लहोऽयं समर इष्वक्षो वाहनासनः ॥ अत्र न ज्ञायते मुष्य
जयो मुष्य पराजयः ॥ १७ ॥

तत्युद्धे पर्वर्त्तयसि तत्राह ॥ आयुरिति तत्काले जयादिकाले च विपर्ययाः अकी
र्त्यादयः ॥ १३ ॥ यस्मादेवं सर्वमीश्वराधीनं तस्मात्समः स्याद्धर्षविषादहीनो भवेत् ॥ १४ ॥ समदर्शने उपायमा
ह ॥ सत्वमिति हर्षादिभिर्न बध्यते ॥ १५ ॥ हर्षविषादनिर्वृत्ये त्वं वाहमेव गुरुरित्याह ॥ पश्येति वृक्ण मायुधं भु
जश्च यस्य ॥ १६ ॥ अनियतत्वं द्यूतरूपकेणोपसंहरति ॥ प्राणा एव ग्लहः पणो यस्मिन् इष्व एव अक्षाः यस्मि

॥ ८७ ॥

भा॰ष॰ ४२

हरेरिंद्रस्य ॥ ३ ॥ तस्य दुःखहेतुं वक्तुं प्रस्तावकथामाह वृत्रविक्रमेत्यादिना ॥ आर्थयन् प्रार्थयंत ॥ बृहद्वधात् ब्राह्मणव
धाद्भीतः सन् ॥ ४ ॥ एनः पापं विभक्तं विभज्य गृहीतं मार्ज्मि शोधयामि ॥ ५ ॥ ६ ॥ वृषाकपिमिंद्रं ॥ १० ॥ तया देवादिभिः कीर्तिया

राजोवाच ॥ इंद्रस्यानिर्वृतेर्हेतुं श्रोतुमिच्छामि भो मुने ॥ येनासन् सुखिनो देवा हरेर्दुःखं कुतोऽभवत्
॥ ३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ वृत्रविक्रमसंविग्नाः सर्वे देवाः सहर्षिभिः ॥ तद्वधायार्थयन्निंद्रं नैच्छद्भीतो बृहद्वधात्
॥ ४ ॥ इंद्र उवाच ॥ स्त्रीभूजलद्रुमैरेनो विश्वरूपवधोद्भवं ॥ विभक्तमनुगृह्णद्भिर्वृत्रहत्यां क मार्ज्म्यहं
॥ ५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ऋषयस्तदुपाकर्ण्य महेंद्रमिदमब्रुवन् ॥ याजयिष्याम भद्रं ते हयमेधेन मा स्म भैः ॥ ६ ॥
हयमेधेन पुरुषं परमात्मानमीश्वरं ॥ इष्ट्वा नारायणं देवं मोक्ष्यसेऽपि जगद्वधात् ॥ ७ ॥ ब्रह्महा पितृ
हा गोघ्नो मातृहाचार्यहाघवान् ॥ श्वादः पुल्कसको वापि शुद्ध्येरन् यस्य कीर्तनात् ॥ ८ ॥ तमश्वमेधेन
महामखेन श्रद्धान्वितोऽस्माभिरनुष्ठितेन ॥ हत्वापि सब्रह्म चराचरं त्वं न लिप्यसे किं खलनिग्रहेण ॥ ९ ॥
श्रीशुक उवाच ॥ एवं संचोदितो विप्रैर्मरुत्वानहनद्रिपुं ॥ ब्रह्महत्या हते तस्मिन्नाससाद वृषाकपिं
॥ १० ॥ तयेंद्रः स्मासहत्तापं निर्वृतिर्नामुमाविशत् ॥ ह्रीमंतं वाच्यतां प्राप्तं सुखयंत्यपि नो गुणाः ॥ ११ ॥ तां
ददर्शानुधावंतीं चांडालीमिव रूपिणीं ॥ जरया वेपमानांगीं यक्ष्मग्रस्तामसृक्पटां ॥ १२ ॥ विकी
र्य पलितान् केशांस्तिष्ठ तिष्ठेति भाषिणीं ॥ मीनगंध्यसुगंधेन कुर्वंतीं मार्गदूषणं ॥ १३ ॥ नभो गतो दि
शः सर्वाः सहस्राक्षो विशांपते ॥ प्रागुदीचीं दिशं तूर्णं प्रविष्टो नृप मानसं ॥ १४ ॥

स्मेत्यवधारणे ॥ इंद्र

एवं तापमसहेन नान्यः ॥ अमुमिंद्रं निर्वृतिर्नाविशत् ॥ ननु धैर्यादिगुणयुक्तस्य कुतोऽनिर्वृतिः तत्राह ॥ ह्रीमं
तं वाच्यतां निंद्यतां ॥ ११ ॥ यक्ष्मग्रस्तां क्षयरोगव्याप्तां ॥ १२ ॥ मीनस्येव गंधो यस्य स मीनगंधिः स चासावासुश्च श्वासवायु
स्तस्य गंधेन ॥ १३ ॥ प्रागुदीचीं दिशं गतः सन् तूर्णं मानसं सरः ॥ १४ ॥ ॥

राम॰ ४२

महापुरुषेण कवचरूपेण श्रीनारायणेन संनद्धो दंशितः योगबलेन मायाबलेन च ॥ ३२ ॥ बलभित् इंद्रः अव
कार्त्तं विच्छेद ॥ ३ ॥ तस्य कंधरं कंधरां ॥ आशुवेगः अतिवेगवान् ॥ ज्योतिषां सूर्यादीनां अयनेन दक्षिणोत्तरगति
रूपे संवत्सरे योऽहर्गणः षष्ठ्युत्तरशतत्रयात्मकः तावता अहर्गणेन वार्त्रहत्ये वृत्रहत्यायोपि कालेन्यपातयत्

महापुरुषसन्नद्धो योगमायाबलेन च ॥ भित्त्वा वज्रेण तत्कुक्षिं निष्क्रम्य बलभिद्विभुः ॥ उच्चकर्त्त शिरः
श शत्रोर्गिरिशृंगमिवौजसा ॥ ३३ ॥ वज्रस्तु तत्कंधरमाशुवेगः कृंतन्समंतात्परिवर्त्तमानः ॥ न्यपातयत्तावद
हर्गणेन यो ज्योतिषामयने वार्त्रहत्ये ॥ ३४ ॥ तदा च खे दुंदुभयो विनेदुर्गंधर्वसिद्धाः समहर्षिसंघाः ॥ वा
र्त्रघ्नलिंगैस्तमभिष्टुवाना मंत्रैर्मुदा कुसुमैरभ्यवर्षन् ॥ ३५ ॥ वृत्रस्य देहान्निःक्रांतमात्मज्योतिररिंदम
पश्यतां सर्वलोकानामलोकं समपद्यत ॥ ३६ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे वृत्रवधो नाम द्वा
दशोध्यायः ॥ १२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ वृत्रे हते त्रयो लोका विना शक्रेण भूरिद ॥ सपाला ह्यभवन्सद्यो वि
ज्वरा निर्वृतेंद्रियाः ॥ १ ॥ देवर्षिपितृभूतानि दैत्या देवानुगाः स्वयं ॥ प्रतिजग्मुः स्वधिष्ण्यानि ब्रह्मेशेंद्रादयस्ततः
॥ २ ॥

यद्वा स्वार्थे तद्धितः ॥ वृत्रहत्यायां च वृत्रहननार्थं परिवर्त्तमान इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ वार्त्रघ्नलिंगैर्मंत्रैः वृत्रहंतुर्वीर्यप्रकाश
कैः ॥ वार्त्रहत्याय शवसे पृतनाषाह्याय च त्वा चेत्स्तमिंद्रमभिष्टुवानाः अभिष्टुवंतः ॥ ३५ ॥ अलोकं लोकातीतं भ
गवंतं ॥ ३६ ॥ षष्ठे द्वादशः ॥ त्रयोदशे तु वृत्रस्य ब्रह्महत्यामहाभयात् ॥ चिरं नष्टो वितः शक्रो विष्णुनेति निरूप्य

भा·ष·
४३

पुरुषस्य हरेराधनं यस्मिंस्तेन ॥१८॥ सर्वदेवमयः आत्मा मूर्त्तिर्यस्य तस्मिन् वेदमयात्मनीति वा पाठः ।
ब्रह्मवादिभिर्वितते ऽनुष्ठिते अश्वमेधे महेंद्रेण इज्यमाने पुरुषे सति ॥१९॥ तेनैव पुरुषेणैव शून्यायनी
तः नाशित इत्यर्थः ॥२०॥ अधिकृताय यज्ञाये नतं ॥२१॥ पागदिविधान्तु माख्यानं स्तौति ॥ इदमिति ॥ प्रक्षा
ल्पते ऽनेनेति प्रक्षालनं तीर्थपदस्यानुकीर्त्तनं यस्मिन् ॥ भक्त्युच्छ्रयो यस्मिन् ॥ भक्तजनानामनुव

43

तं च ब्रह्मर्षयो भ्येत्य हयमेधेन भारत ॥ यथावद्दीक्षयांचक्रुः पुरुषाराधनेन ह ॥१८॥ अथेज्य
माने पुरुषे सर्वदेवमयात्मनि ॥ अश्वमेधे महेंद्रेण वितते ब्रह्मवादिभिः ॥१९॥ स वै त्वाष्ट्रवधो
भूयानपि पापचयो नृप ॥ नीतस्तेनैव शून्याय नीहार इव भानुना ॥२०॥ स वाजिमेधेन यथोदिते
न वितायमानेन मरीचिमिश्रैः ॥ इष्ट्वाधियज्ञं पुरुषं पुराणमिंद्रो महानास विधूतपापः ॥२१॥
इदं महाख्यानमिदं सदा बुधाः शृण्वंत्यथो पर्वणि पर्वणींद्रियं ॥ धन्यं यशस्यं निखिलाघमो
चनं रिपुंजयं स्वस्त्ययनं तथायुषं ॥२३॥ इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे इंद्रविजयो नाम
त्रयोदशो ध्यायः ॥१३॥

र्णनं यस्मिन् ॥ महेंद्रस्य मोक्षो यस्मिन् ॥ मरुत्वतो विशेषेण जयो यस्मिन् ॥२२॥ इंद्रि
यं तत्पाटवकरं ॥ इंद्रसंबंधीति वा ॥ आयुषं आयुष्यं ॥२३॥ षष्ठे त्रयोदशः ॥ वृत्रस्य ज्ञानभक्त्यादि श्रुत्वा
पृष्टः परीक्षिता ॥ हेतुमाह चतुर्भिस्तत्प्रागजन्मचरितोक्तिभिः ॥१॥ चतुर्दशे तु सहसा कृतकृल्ये राम·
सुते मृते ॥ चित्रकेतोरतिस्नेहाद् अतिशोको निरूप्यते ॥२॥ ॥ ॥ ४३

सइंद्रःसहस्रंचवर्षाणिपुष्करनालस्यतंतूनावसत् । कथंभूतःनलब्धोभोगोयेनसःकुतएतत्यस्मात्इहजलेवसत्
अग्निदूतश्चस्वयं ॥ अग्नेश्चस्वदूतस्यहविर्भागान्नितुजलेप्रवेशासंभवादलब्धभोगइत्यर्थः पाटांतरेनलब्धो
यज्ञभागोयेनसः ॥१५॥ त्रिणाकंनञ्अकंदुःखंयस्मिन्नितिनाकःपुण्यलोकःत्रितायेनाकंस्वर्गंननुमनुष्यस्यकुतः
स्वर्गराज्यंतत्राह ॥ विद्यादिभिरनुभावःस्वर्गपालनसामर्थ्यंयस्यसः । तर्हितस्मिन्रसतिकथमिंद्रस्यपुनःस्वर्ग
प्राप्तिस्तत्राह ॥ सनहुषःसंपदैश्वर्याभ्यांयोमदस्तेनांधाबुद्धिर्यस्यसः इंद्रपत्न्याशच्यातिरश्चांगतिंसर्पयो

सआवसत्पुष्करनालतंतून्अलब्धभोगोयदिहाग्निदूतः । वर्षाणिसाहस्रमलक्षितोंतःसंचिं
तयन्ब्रह्मवधाद्विमोक्षं ॥१५॥ तावत्त्रिणाकंनहुषःशशासविद्यातपोयोगबलानुभावः ॥ ससंप
दैश्वर्यमदांधबुद्धिर्नीतस्तिरश्चांगतिमिंद्रपत्न्या ॥१६॥ ततोगतोब्रह्मगिरोपहूतऋतंभरध्यान
निवारिताघः ॥ पापस्तुदिग्देवतयाहतौजास्तंनाभ्यभूदवितंविष्णुपत्न्या ॥१७॥ ॥

निंनीतःउपायेनप्रापितः ॥ एवंह्याख्यायते ॥ नहुषःकिलकदाचिदिंद्राणीमुवाचइंद्रस्तावदहंअतस्त्वं
मांभजेति ॥ तयाचावेदितवृत्तांतोबृहस्पतिस्तामुवाच ॥ ब्राह्मणवाह्यशिबिकामारुह्यागतंत्वांभ
जिष्यामीतिब्रूहि ॥ ततोसौब्रह्मशापात्पतिष्यतीति ॥ तयाचतथोक्तोनहुषोऽगस्त्यादीन्शिबिकांवाहयामा
स ॥ तदाचशीघ्रंसर्पसर्पेत्यगस्त्यंपदापस्पर्शतेननकुपितेनसर्पोभवेतिशप्तोमहासर्पःअजगरःअ
भूदिति ॥१६॥ ततःइंद्रःस्वर्गंगतःप्राप्तःकथंभूतःब्रह्मगिराब्राह्मणवाक्येनोपहूतःसन्ऋतंभरःसत्य
पालकोहरिःतस्यध्यानेननिवारितमघंयेनप्राक्अपितुपापोब्रह्मवधस्तमिंद्रंनाभ्यभूत्तत्रतस्याभिभवं
नाकरोत्कुतःदिग्देवतयाप्रागुदीच्यांदिशिस्थितयाश्रीरुद्राण्याअवितंरक्षितंसंतं ॥१७॥

उपासीदनतस्यसमीपंउपविवेश॥समाहितःसंयतः॥१५॥१६॥अपिकिं॥अनामयमारोग्यंस्वस्तिशुभं॥प्रकृत
धीनमेवहिराज्यमितिसहस्रांतमाह॥यथामहदादाद्याभिःसप्तभिःप्रकृतिभिःपुमान्जीवोनित्यंगुप्तोभवति
नतुतद्व्यतिरेकेणाकृणामपितिश्रुतिस्तथाराजापिसप्तभिःस्वाम्यमात्यौजनपददुर्गदंडकोशसंचयाःदंडोमित्र
चतस्यैताःसप्तप्रकृतयोमताइत्युक्तलक्षणाभिर्नित्यगुप्तःसन्॥१७॥आत्मानंप्रकृतिषुश्रद्धासात्ताविधायतद

नतस्यसंपदःसर्वामहिष्योवामलोचनाः॥सार्वभौमस्यभूयश्चेयमभवन्प्रीतिहेतव॥१३॥तस्यै
कदातुभवनमंगिराभगवानृषिः॥लोकाननुचरन्नेतानुपागच्छद्यदृच्छया॥१४॥संपूजयित्वाविधि
वत्प्रत्युत्थानार्हणादिभिः॥कृतातिथ्यमुपासीदत्सुखासीनंसमाहितः॥१५॥महर्षिस्तमुपासीनं
प्रश्रयावनतंक्षितौ॥प्रतिपूज्यमहाराजसमाभाष्येदमब्रवीत्॥१६॥अंगिराउवाच॥अपितेनाम
यंस्वस्तिप्रकृतीनांतथात्मनः॥यथाप्रकृतिभिर्गुप्तःपुमान्राजाचसप्तभिः॥१७॥आत्मानंप्रकृतिषु
द्धानिधायश्रेयआप्नुयात्॥राज्ञातथाप्रकृतयोनरदेवाहिताधयः॥१८॥अपिदाराःप्रजामात्याभृत्याः
श्रेण्योऽथमंत्रिणः॥पौराजानपदाभृत्याआत्मजावशवर्त्तिनः॥१९॥

नुवर्त्तिनंकृत्वाश्रेयोराज्यसुखंप्राप्नु
यादित्यर्थः॥स्वामीगुरुःस्वयंवा॥मंत्रसहायोमित्रंकर्मसहायोऽमात्यइतिभेदः॥प्रकृतीनांचसुखंराज्ञाधी
नमेवेत्याह॥हेनरदेवतथाप्रकृतयोऽपिराज्ञाआहिताधयःनिहितनिहितपाधनैःसमृद्धाभवंति॥पागंत
रेआसमंततोहृताधयोनिरस्तमनोदुःखाभवंतीत्यर्थः॥१८॥प्रजाश्चअमात्याश्चश्रेण्यश्चसमपविशे
षिणासंघशोवर्त्तमानावणिक्प्रभृतयःपौराःपुरवासिनःजानपदाःतत्तद्देशाधिकारिणः॥१९॥

रजश्चतमश्चस्वभावोयस्य॥१॥२॥भक्तेर्दुर्लभत्वंप्रपंचयति त्रिभिः पार्थिवैरजोभिःपरमाणुभिःसमाःसंख्याताःअनंत
इत्यर्थः॥जंतवोजीवाःतेषांमध्येयेकेचनकतिपयेश्रेयोधर्ममीहंतेकुर्वंति॥३॥मुच्येतगृहादिसंगाद्विमुच्यतेसि

परीक्षिदुवाच॥रजस्तमःस्वभावस्यब्रह्मन्वृत्रस्यपाप्मनः॥नारायणेभगवतिकथमासीदृढाम
तिः॥१॥देवानांशुद्धसत्वानामृषीणांचामलात्मनां॥भक्तिर्मुकुंदचरणेनप्रायेणोपजायते॥२॥रजो
भिःसमसंख्याताःपार्थिवैरिहजंतवः॥तेषांयेकेचनेहंतेश्रेयोवैमनुजादयः॥३॥प्रायोमुमुक्षवस्ते
षांकेचनैवद्विजोत्तम॥मुमुक्षूणांसहस्रेषुकश्चिन्मुच्येतसिध्यति॥४॥मुक्तानामपिसिद्धानांनारा
यणपरायणः॥सुदुर्लभःप्रशांतात्माकोटिष्वपिमहामुने॥५॥वृत्रस्तुसकथंपापःसर्वलोकोपता
पनः॥इत्थंदृढमतिःकृष्णआसीत्संग्रामउल्बणे॥६॥अत्रनःसंशयोभूयान्श्रोतुंकौतूहलंप्रभोः॥
यःपौरुषेणसमरेसहस्राक्षमतोषयत्॥७॥सूतउवाच॥परीक्षितोथसंप्रश्नंभगवान्बादरायणिः॥निशम्यश्र
द्दधानस्यप्रतिनंद्यवचोब्रवीत्॥८॥श्रीशुकउवाच॥शृणुष्वावहितोराजन्नितिहासमिमंयथा॥श्रुतंद्वै
पायनमुखान्नारदाद्देवलादपि॥९॥आसीद्राजासार्वभौमःशूरसेनेषुवैनृप॥चित्रकेतुरितिख्या
तोयस्यासीत्कामधुङ्मही॥१०॥तस्यभार्यासहस्राणांसहस्राणिदशाभवन्॥सांतानिकश्चापिनृपोनलेभि
तासुसंततिं॥११॥रूपौदार्यवयोजन्मविद्यैश्वर्यश्रियादिभिः॥संपन्नस्यगुणैःसर्वैश्चिंतावंध्यापतेरभूत्॥१२॥

ध्यतितत्वंजानाति॥४॥६॥७॥नचेंद्रभियाकश्मलंगतइत्याह॥पौरुषेणेति॥७॥८॥अथायथावच्छृणु॥९॥
१०॥भार्यासहस्राणांदशसहस्राणिकोटिरित्यर्थः॥सांतानिकःस्वयंसंतानार्हःपिपुत्रोत्पादनसमर्थोपि
पितासुसंततिंनलेभे॥सर्वास्तावंध्याएवदैवयोगेनमिलिताइतिभावः॥११॥नदेवाहवंध्यापतेरिति॥१२॥१३॥१

भा·ष· ३० शूरसेनानामीशस्य तेजसा वीर्येण यो गर्भः स ववृधे ॥ ३१ ॥ ३२ जातकं जातकर्म ॥ ३३ अर्बुदं दशकोटयः वेदे तु
४५ कोटिरर्बुदं नियुतं च प्रयुतं चार्बुदं चेति प्रयुतानंतरं निर्देशात् ॥ ३४ धन्यं धनकरं आयुष्यं आयुःकरं ॥ ३५ ॥ ३६
मोहस्य समुद्भवो यस्मिन् ॥ प्रजाकामः स एव ज्वरस्तापः ॥ ३७ दारे इत्येकवचनमार्षं ॥ ३८ ॥ आनपत्येन अपुत्रत्वनिमित्तेन

सापि तत्प्राशनादेव चित्रकेतोरधारयत् ॥ गर्भं कृतद्युतिर्देवी कृत्तिकाग्नेरिवात्मजं ॥ ३० ॥ तस्या अनुदिनं
गर्भः शुक्लपक्ष इवोडुपः ॥ ववृधे शूरसेनेशतेजसा शनकैर्नृप ॥ ३१ ॥ अथ कालउपावृत्ते कुमारः समजायत ॥
45 जनयन् शूरसेनानां शृण्वतां परमां मुदं ॥ ३२ ॥ हृष्टो राजा कुमारस्य स्नातः शुचिरलंकृतः ॥ वाचयित्वा
शिषो विप्रैः कारयामास जातकं ॥ ३३ ॥ तेभ्यो हिरण्यं रजतं वासांस्याभरणानि च ॥ ग्रामान् हयान् गजान् प्रा
दाद्धेनूनामर्बुदानि षट् ॥ ३४ ॥ ववर्ष कामानन्येषां पर्जन्य इव देहिनां ॥ धन्यं यशस्यमायुष्यं कुमारस्य महाम
नाः ॥ ३५ ॥ कृच्छ्रलब्धेऽथ राजर्षेस्तनयेऽनुदिनं पितुः ॥ यथा निःस्वस्य कृच्छ्राप्ते धने स्नेहोऽन्ववर्द्धत ॥ ३६ ॥ मा
तुस्त्वतितरां पुत्रे स्नेहो मोहसमुद्भवः ॥ कृतद्युतेः सपत्नीनां प्रजाकामज्वरोऽभवत् ॥ ३७ ॥ चित्रकेतोरति
प्रीतिर्यथा दारे प्रजावति ॥ न तथान्येषु संजज्ञे बालं लालयतोऽन्वहं ॥ ३८ ॥ ताः पर्यतप्यन्नात्मानं गर्हयंत्योऽभ्य
सूयया ॥ आनपत्येन दुःखेन राज्ञो नादरेण च ॥ ३९ ॥ धिगप्रजां स्त्रियं पापां पत्युश्चागृहसम्मतां ॥ सुप्रजा
भिः सपत्नीभिर्दासीमिव तिरस्कृतां ॥ ४० ॥ दासीनां को नु संतापः स्वामिनः परिचर्यया ॥ अभीक्ष्णं लब्धमाना
नां दास्या दासीव दुर्भगाः ॥ ४१ ॥ एवं संदह्यमानानां सपत्न्याः पुत्रसंपदा ॥ राज्ञोऽसंमतवृत्तीनां विद्वेषो बलवा
नभूत् ॥ ४२ ॥ विद्वेषनष्टमतयः स्त्रियो दारुणचेतसः ॥ गरं ददुः कुमाराय दुर्मर्षा नृपतिं प्रति ॥ ४३ ॥

न ३९ न गृहे संमतां न बहुमतां यद्वा गृहिणीं वा गृहं न भार्येति संमतामित्यर्थः ॥ ४० दास्या दासी यथा तथा वयं दुर्भ राम०
गाः ॥ ४१ न संमता वृत्तिर्जीवनं यासां ॥ ४२ विद्वेषेण नष्टा मतिर्यासां ताः ॥ गरं विषं ॥ दुर्मर्षाः असहमानाः ॥ ४३ ॥ ४५

तवमतः स्ववशेवानवेत्यर्थात्पकृति ॥ यस्यात्मामनः ॥ अनुवशः अनुवर्त्ती अधीनः स्यात् ॥ तस्यवशगाइमेस
र्वेभवंति ॥ किंच ॥ लोकाश्चतस्यबलिंयच्छंति ॥ १९ ॥ आत्माभवान् आत्मनोनप्रीयतेनतुष्यति ॥ तत्किंपरतोवास

यस्यात्मानुवशश्चेत्स्यात्सर्वेतद्वशगाइमे ॥ लोकाःसपालायच्छंतिसर्वेबलिमतंद्रिताः ॥ २० ॥ आत्मनःप्री
यतेनात्मापरतःस्वतएववा ॥ लक्षयेऽलब्धकामंत्वांचिंतयाशबलंमुखं ॥ २१ ॥ एवंविकल्पितोरा
जन्विदुषामुनिनापिसः ॥ प्रश्रयावनतोऽभ्याहप्रजाकामस्ततोमुनिं ॥ २२ ॥ चित्रकेतुरुवाच ॥ भगव
न्किंनविदितंतपोज्ञानसमाधिभिः ॥ योगिनांध्वस्तपापानांबहिरंतःशरीरिषु ॥ २३ ॥ तथापिपृच्छतोब्रू
यांब्रह्मन्नात्मनिचिंतितं ॥ भवतोविदुषश्चापिचोदितस्त्वदनुज्ञया ॥ २४ ॥ लोकपालैरपिप्रार्थ्याःसा
म्राज्यैश्वर्यसंपदः ॥ ननंदयंत्यप्रजंमांक्षुत्तृट्काममिवापरे ॥ २५ ॥ ततःपाहिमहाभागपूर्वैःसह
गतंतमः ॥ यथातरेमदुस्तारंप्रजयातद्विधेहिनः ॥ २६ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ इत्यर्थितःसभगवान्कृपा
लुर्ब्रह्मणःसुतः ॥ श्रपयित्वाचरुंत्वाष्ट्रंत्वष्टारमयजद्द्विजः ॥ २७ ॥ ज्येष्ठाश्रेष्ठाचयाराज्ञोमहिषीणां
चभारत ॥ नाम्नाकृतद्युतिस्तस्यैयज्ञोच्छिष्टमदाद्द्विजः ॥ २८ ॥ अथाहनृपतिंराजन्भवितैक
स्तवात्मजः ॥ हर्षशोकप्रदस्तुभ्यमितिब्रह्मसुतोययौ ॥ २९

तोवा ॥ अलब्धकामंत्वालक्षये ॥ २१ ॥ वि
दुषासर्वज्ञेनापि ॥ २२ ॥ अलब्धकामत्वंकथयन्नपुत्रंयाचते ॥ भगवान्नितिचतुर्भिः ॥ २३ ॥ २४ ॥ अप्रजंमपुत्रंक्षुत्तृ
ड्भ्यामन्नपानकामंअपरेस्रक्चंदनादयोयथानसुखयंति ॥ २५ ॥ पूर्वैःपित्रादिभिःसहगतंप्राप्तंतमःनरकं
प्रजयायथातरेमतन्नथाविधेहि ॥ २६ ॥ २७ ॥ यज्ञोच्छिष्टंपत्नशेषं ॥ २८ ॥ जन्मनाहर्षंमरणेनचशोकंप्रद

भा॰ प॰ ५६ आत्मसृष्टेरप्रतिरूपं अननुरूपं चेष्टसे। तदेवाह। अहो परे वृद्धे जीवति। अपरस्य बालस्य या मृतिस्तत्। तदा
दि वृद्धस्य सस्थि सामर्थ्याभावे बाले मृते सति तत्वसृष्टिर्न स्यादित्यर्थः। सांप्रतं स्वसृष्टेर्विपरीतो ऽस्मीति चे
त्तत्राह। विपर्ययः विपरीतो ऽसि चेत् तर्हि त्वं प्राणिनामतिदुःखकारित्वात् ध्रुवः नित्यः परः शत्रुरसि न तु कृपालु
रित्यर्थः॥५४॥ ननु जीवकर्मानुसारेण जन्मादि कुर्वतो मम को ऽपराधस्तत्राह। न हीति पुत्रे जीवत्येव पिता म्रिय

46 अहो विधातस्त्वमतीव बालिशो यस्त्वात्मसृष्ट्यप्रतिरूपमीहसे। परे नु जीवत्यपरस्य या मृतिर्वि
पर्ययश्चेत्त्वमसि ध्रुवः परः॥५४॥ न हि क्रमश्चेदिह मृत्युजन्मनोः शरीरिणामस्तु तदात्मकर्म
भिः। यः स्नेहपाशो निजसर्गवृद्धये स्वयं कृतस्ते तमिमं विवृश्चसि॥५५॥ त्वं नात नार्हसि च मां कृपण
मनाथां त्यक्तुं विचक्ष्व पितरं तव शोकतप्तं। अंजस्तरेम भवताऽप्रजदुस्तरं यत्ध्वांतं न यात्यक
रुणेन यमेन दूरं॥५६॥ उत्तिष्ठ तात त इमे शिशवो वयस्यास्त्वामाह्वयंति नृपनंदन संविहर्तुं। सुप्त
श्चिरं ह्यशनया च भवान्परीतो भुंक्ष्व स्तनं पिब शुचो हर नः स्वकानां॥५७॥

ते पितरि जीवत्येव पुत्रो जा
यते इति क्रमो नास्ति कर्माधीनत्वादिति चेत् तर्ह्यात्मकर्मभिरेव तज्जन्मादिकमस्तु किं त्वया कृतं। न
नु मयेश्वरेण विना जडैः कर्मभिरिदं कथं सिद्ध्येत भवतु नाम तथापि निजसर्गवृद्धये ते त्वया यः स्ने
हपाशः कृतस्तमिमं स्वयमेव विवृश्चसि छिनत्सीत्यादि क्रोशति। न ह्येवंविधं दुःखं दृष्ट्वा कश्चिद
पि पुत्रादिषु स्नेहं करिष्यतीति भावः॥५५॥ अप्रजदुस्तरं अप्रजानां दुस्तरं अकरुणेन सह॥५६॥ अशनया क्षुधा राम॰
॥५७॥ ५६

४४ ॥ धात्रीस्तनदायिनी ॥ ४५ ॥ जहतेतारकेकनीनिकेययोस्तेलोचनेयस्यतं ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ विभ्रष्टाः शिरोरुहाः अंबरेचयस्याः सा
४८ ॥ ताश्चसपत्न्योपि अलक्षितः अंतकः मत्पुरहंतुर्येस्यतं ॥ ४९ ॥ अनुगताः प्रकृतयोऽमत्यादयोयस्यसोऽनुप्रकृतिः ॥ ५०

कृतघ्नतिरजानंतीसपत्नीनामघंमहत् ॥ सुप्तएवेतिसंचिंत्यनिरीक्षव्यचरद्गृहे ॥ ४४ ॥ शयानंसुचि
रंबालमुपधार्यमनीषिणी ॥ पुत्रमानयमेभद्रेइतिधात्रीमचोदयत् ॥ ४५ ॥ साशयानमुपव्रज्यदृष्ट्वाचोत्ता
रलोचनं ॥ प्राणेंद्रियात्मभिस्त्यक्तंहतास्मीत्यपतद्भुवि ॥ ४६ ॥ तस्यास्तदाकर्ण्यभृशातुरंस्वरंघ्नंत्याः कराभ्या
मुरउच्चकैरपि ॥ प्रविश्यराज्ञीत्वरयात्मजांतिकंददर्शबालंसहसामृतंसुतं ॥ ४७ ॥ पपातभूमौपरिवृद्धया
शुचामुमोहविभ्रष्टशिरोरुहांबरा ॥ ततोनृपांतःपुरवर्तिनोजनानराश्चनार्यश्चनिशम्यरोदनं ॥ ४८ ॥ आ
गत्यतुल्यव्यसनाः सुदुःखितास्ताश्चव्यलीकरुरुदुःकृतागसः ॥ श्रुत्वामृतंपुत्रमलक्षितांतकंविनष्टदृ
ष्टिः प्रपतन्स्खलन्पथि ॥ ४९ ॥ स्नेहानुबंधैधितयाशुचाभृशंविमूर्छितोनुप्रकृतिर्द्विजैर्वृतः ॥ पपात
बालस्यसपादमूलेमृतस्यविस्रस्तशिरोरुहांबरः ॥ ५० ॥ दीर्घंश्वसन्बाष्पकलोपरोधतोनिरुद्धकंठो
नशशाकभाषितुं ॥ पतिंनिरीक्ष्योरुशुचार्पितंतदामृतंचबालंसुतमेकसंततिं ॥ ५१ ॥ जनस्यराज्ञीप्रकृतेश्च
हृद्रुजंसतीदधानाविललापचित्रधा ॥ स्तनद्वयंकुंकुमगंधमंडितंनिषिंचतीसांजनबाष्पबिंदुभिः ॥ ५२ ॥
विकीर्यकेशान्विगलत्स्रजः सुतंशुशोचचित्रंकुररीवसुस्वरं ॥ ५३ ॥

बाष्पकलाभिः अश्रुबिंदुभिरुपरोधतः
संवृतत्वेननिरुद्धः कंठोयस्य ॥ उरुशुचार्पितंबहुशोकेनव्याप्तंएकमेवसंततिरूपं ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ विगलंत्यः स्रजोये

भा॰ष॰
४७

तथा प्येतावंतं कालं ममपुत्रो नाभूत् । वार्द्धके जातो मृत इति दुःखमिति चेत्तत्राहतुः । यथा धानासु बीजेषु धानाः बीजां
तराणि भवंति कासुचित्कदाचिन्न भवंति नोत्पद्यंते नश्यंति च न तु भवंत्येव तिष्ठंत्येव वेति वा नियमः । एवमेव भूतानि
पुत्रादिरूपाणि भूतेषु पित्रादिषु अतो धानानां जन्यजनकत्वेपि यथा पितृपुत्रादिभावो नास्ति एवमत्रापीति न शो
कः कार्य इति भावः ईशमायाप्रेरितानामेव भवनमभवनं न वस्तुतः ॥४॥ न सु च सर्वसाधारणत्वात्पुत्र एव शोच
नीय इत्याहतुः ॥ वयं चेति तुल्यकाला वर्तमानकालीनाः जन्मनः प्राक् मृत्योः पश्चाच्च यथा न संति एवमधुनापि
न संति भो राजन् आद्यंतयोरसत्त्वान्मध्ये वदित्यर्थः ॥५॥ असत्त्वे कथं प्रतीतिः कथं वाहमस्य जनक इत्याद्यभिमा
नस्तत्राहतुः ॥ भूतैरिति ईश्वरेण मायया सृष्टत्वात्प्रतीतिः निमित्तमात्रत्वेनैव च भूतानामयमभिमान इति भावः

यथा धानासु वै धाना भवंति न भवंति च । एवं भूतेषु भूतानि चोदितानीशमायया ॥४॥ वयं च त्वं च ये चे
मे तुल्यकालाश्चराचराः ॥ जन्ममृत्योर्यथा पश्चात्प्राङ्नैवमधुनापि भो ॥५॥ भूतैर्भूतानि भूतेशः सृ
जत्यवति हंत्यजः ॥ आत्मसृष्टैरस्वतंत्रैरनपेक्षोपि बालवत् ॥६॥ देहेन देहिनो राजन्देहाद्देहो
भिजायते ॥ बीजादेव यथा बीजं देह्यर्थ इव शाश्वतः ॥७॥ देहदेहिविभागोयमविवेककृतः
पुरा ॥ जातिव्यक्तिविभागोयं यथा वस्तुविकल्पितः ॥८॥

नन्वीश्वरस्य सृष्ट्यादिभिः साध्यमस्ति चेत्तर्हि अपूर्ण
कामता प्राप्ता नास्ति चेत्कुतः प्रवृत्तिस्तत्राहतुः अनपेक्षोपि बालवल्लीलया करोतीति ॥६॥ अयं च जन्मा
दिव्यवहारो देहानामेव न त्वात्मन इत्याहतुः देहिनः पितुर्देहेन देहिनः पुत्रस्य देहो मातुर्देहिनो देहाद
भिजायते यथा बीजादेव बीजं जायते देही तु शाश्वत एव अर्थो भूम्यादिर्यथा तद्वत् ॥७॥ ननु नश्वरदेहप्रतियो
गित्वात्तद्देह्यपि न शाश्वतः स्यात्तत्राहतुः देहदेहिनोरयं परस्परप्रतियोगिविभागः पुरा अनादि अविवे
ककृतः अज्ञानकल्पितः जातिः सामान्यं व्यक्तिर्विशेषः तयोर्विभागो यथा वस्तुनि सन्मात्रे कल्पितः पर

राम॰
४७

तन्नजहेपुत्रनाहंप्रथमंत्वत्सार्द्धमागतासतीनवमुग्धस्मितंवक्त्रंददर्शोनदृष्टवत्यस्मि।इदानीमपिगिरोनशृणोमि
तर्हिकिं अपुनरत्वयंपुनरागमनंयथानभवतितथागतोसि॥५८॥ ६१॥ षष्ठेचतुर्दशः॥ ततःपंचदशेचित्रकेतोः
शोकापनोदनं॥ कृतंतत्त्वोपदेशेननारदेनांगिरसायुजा॥ मृतकोपांतेशवसमीपे॥१॥ त्वंचास्यबंधुनाकृतमःस
ख्यापूजारूपायां॥ अयंपुत्रःअहंचास्यपितेतिचेन्नतत्राहतुःपुरेति॥ येपूर्वजन्मनिपित्रादिरूपेणसंयु

नाहंतनूजददृशेहतमंगलातेमुग्धस्मितंमुदितवीक्षणमाननाब्जं॥ किंवागतोस्यपुनरन्वयमन्यलो
कंनीतोघृणेननशृणोमिकलागिरस्ते॥५८॥ श्रीशुकउवाच॥ विलपंत्यामृतंपुत्रमितिचित्रविलापनैः॥ चि
त्रकेतुर्भृशंतप्तोमुक्तकंठोरुरोदह॥५९॥ तयोर्विलपतोःसर्वेदंपत्योस्तदनुव्रताः॥ रुरुदुःस्मनरानार्यः
सर्वमासीदचेतनं॥६०॥ एवंकश्मलमापन्नंनष्टसंज्ञमनायकं॥ ज्ञात्वांगिरानाममुनिराजगामसनारदः॥६१॥
इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेचतुर्दशोध्यायः॥१४॥ श्रीशुकउवाच॥ ऊचतुर्मृतकोपांतेपतितंमृ
तकोपमं॥ शोकाभिभूतंराजानंबोधयंतौसदुक्तिभिः॥१॥ कोयंस्यात्तवराजेंद्रभवान्यमनुशोचति॥ त्वं
चास्यकतमःसृष्टौपुरेदानीमतःपरं॥२॥ यथाप्रयांतिसंयांतिस्रोतोवेगेनवालुकाः॥ संयुज्यंतेवियु
ज्यंतेतथाकालेनदेहिनः॥३॥

ज्ञा आसन्॥ तएवमरणेनवियुक्ताःसंतोवर्त्तमानजन्मनिकदाचित्त
स्यैवान्यस्यवापुत्रादयोभवंति॥ तेजन्मांतरेतस्यैवान्यस्यवाकलत्रादयःशत्रुमित्रादयोवाभवंति॥ अ
तोनायंनियमइतिभावः॥२॥ तमेवाभिप्रायंप्रकटयति॥ यथेति॥ स्रोतसःप्रवाहस्यवेगेनयथाप्रयां
तिवियुज्यंते॥ संयांतिसंयुज्यंते॥ तथाकालवेगेनदेहिनोजीवा अपि॥३॥ ॥

हे शूरसेन इमे सर्वेऽपि शोकादिप्रदाः ॥ किं च ॥ आगमापायित्वेन गंधर्वनगरतुल्याः गंधर्वनगरं त्वकस्मादेव क्वचिदायातिवाऽपयातीति प्रसिद्धं ॥ तदेवमनित्यत्वं शोकादिहेतुत्वं चागमापायित्वं चोक्तं मिथ्यात्वमप्याह ॥ स्वप्नश्च माया च मनोरथश्च यथा तद्वत् ॥२३॥ मनोभवाः मनोमात्रविजृंभिताः ॥ अत्र हेतुः ॥ अर्थेन तात्त्विकस्वरूपेण विनैव दृश्यमानाः तत्कुतः यस्मात्क्षणांतरे न दृश्यंते ॥ तात्त्विकत्वे हि क्षणांतरे बाधो न स्यात् ॥ अतो मनोमात्रविजृंभितत्वेन स्वप्नादिवन्मिथ्याभूता इत्यर्थः ॥ न त्वेते पुण्यापुण्यकृता इति मीमांसकाः प्राहुस्तत्तु तां मनोभवत्वं तत्राह ॥ कर्मवासनाभिः अर्थान्ध्यायतः पुंसो मनस एव निमित्तात्कर्माण्यभवन् ॥ पाठांतरे कर्मेप्सि

सर्वेऽपि शूरसेनेमे शोकमोहभयार्त्तिदाः ॥ गंधर्वनगरप्रख्याः स्वप्नमायामनोरथाः ॥२३॥ दृश्यमाना विनार्थेन न दृश्यंते मनोभवाः ॥ कर्मभिर्ध्यायतो नानाकर्माणि मनसोऽभवन् ॥२४॥ अयं हि देहिनो देहो द्रव्यज्ञानक्रियात्मकः ॥ देहिनो विविधक्लेशसंतापकृदुदाहृतः ॥२५॥ तस्मात्स्वस्थेन मनसा विमृश्य गतिमात्मनः ॥ द्वैते ध्रुवार्थविश्रंभं त्यजोपशममाविश ॥२६॥

ततमभिध्यायत इत्यर्थः

कर्माण्यपि मनोभवत्वात्तन्साध्या अर्था अपि मनोभवा एवेति भावः ॥२४॥ तदेवं ममतास्पदानां दुःखादिहेतुत्वमुक्तं ॥ तत्र देहसंबंधो मूलमित्याह ॥ अयं हीति ॥ हीत्यवधारणे ॥ अयं द्रव्यज्ञानक्रियात्मकः ॥ अधिभूताधिदैवाध्यात्मरूपो देह एव देहिनः देहोऽहमिति मन्यमानस्य देहिनो जीवस्य विविधान् क्लेशान् संतापांश्च करोतीति तथा ॥२५॥ स्वस्थेनाव्यग्रेण गतिं तत्त्वं ॥ ध्रुवोऽयमर्थ इति विश्रंभं विश्वासं प्रणयं वा त्यज ॥ ततश्च उपशममाविश आश्रय ॥२६॥ ॥ ॥

आधिनाम्लानंवक्त्रं॥९॥१०॥उन्मत्तस्येवलिंगंयेषांते॥११॥१५॥ममप्रभूरुत्कौबोधेसमर्थावितिवा॥अतोयुवाभ्यांज्ञा

श्रीशुकउवाच॥एवमाश्वासितोराजाचित्रकेतुर्द्विजोक्तिभिः॥प्रमज्यपाणिनावक्त्रमाधिम्लानमभाषत॥९॥
राजोवाच॥कौयुवांज्ञानसंपन्नौमहिष्ठौचमहीयसां॥अवधूतेनवेषेणगूढाविहसमागतौ॥१०॥चरंति
ह्यवनौकामंब्राह्मणाभगवत्प्रियाः॥मादृशांग्राम्यबुद्धीनांबोधायोन्मत्तलिंगिनः॥११॥कुमारोनारदऋ
भुरंगिरादेवलोऽसितः॥अपांतरतमोव्यासोमार्कंडेयोथगौतमः॥१२॥वसिष्ठोभगवान्रामःकपिलो
बादरायणिः॥दुर्वासायाज्ञवल्क्यश्चजातुकर्णस्तथारुणिः॥१३॥रोमशश्च्यवनोदत्तआसुरिःसपतं
जलिः॥ऋषिर्वेदशिराधौम्योमुनिःपंचशिखस्तथा॥१४॥हिरण्यनाभःकौशल्यःश्रुतदेवऋतध्वजः॥एते
परेचसिद्धेशाश्चरंतिज्ञानहेतवः॥१५॥तस्माद्युवांग्राम्यपशोर्ममम्मूढधियःप्रभू॥अंधेतमसिमग्नस्यज्ञा
नदीपउदीर्यतां॥१६॥अंगिराउवाच॥अहंतेपुत्रकामस्यपुत्रदोऽस्म्यंगिरानृप॥एषब्रह्मसुतःसाक्षान्ना
रदोभगवानृषिः॥१७॥इत्थंत्वांपुत्रशोकेनमग्नंतमसिदुस्तरे॥अतदर्हमनुस्मृत्यमहापुरुषगोचरं॥१८॥अ
नुग्रहायभवतःप्राप्तावावामिहप्रभो॥ब्रह्मण्योभगवद्भक्तोनावसीदितुमर्हति॥१९॥तदैवतेपरंज्ञानंद
दामिगृहमागतः॥ज्ञात्वाऽन्याभिनिवेशंतेपुत्रमेवददाम्यहं॥२०॥अधुनापुत्रिणांतापोभवतैवानुभूयते
एवंदारागृहारायोविविधैश्वर्यसंपदः॥२१॥शब्दादयश्चविषयाश्चलाराज्यविभूतयः॥महीराज्यंबलंको

नदीपःप्रवर्त्यतां॥१६॥१७॥महापुरुषगोचरंत्वांहरिभक्तं॥१८॥१९॥तदैवयदाप्रथमागतोस्मि॥२०॥रायअर्थाः॥२१॥

कर्मभिर्भ्राम्यमाणत्वे दृष्टांतः। यथा पण्यानि क्रयविक्रयार्हाणि कर्तृषु ब्यवहर्तृषु परिभ्रमंति एवं जीवोपि योनिषु जनकेषु॥६॥ एकस्मिन्नपि जन्मनि संबंधस्यानियतत्वे दृष्टांतमाह। द्वाभ्यां। नित्यस्य जीवतोपि अर्थस्य पश्वादेः अनित्यः अनियतः विक्रयादिना संबंधो नृणां॥७॥ एवं योनिगतः पित्रादिसंबंधं प्राप्तोपि स जीवो नित्यः देहजन्मादिना तस्य जन्माद्यभावात्। अत एव वस्तुतो निरहंकृतः अहं मेस्य पुत्र इत्यभिमानशून्यः यत्र पित्रादौ संबंधित्वेन यावदुपलभ्येत कर्मवशेन वर्तेत तावदेव तस्य पित्रादेः तस्मिन्स्वत्वं न तु विक्रयाद्युत्तरकालमपि अर्थे चैव संबंधः यद्वा कलेवर समाविश्येति। तत्र तस्मिन्कलेवरे ममेदानीं स्वत्व निवर्तत इति दृष्टांतमाह नित्यस्य चिरकालावस्थायिनः सुवर्णादेः योनिगतो देहं प्रविष्टः। यत्र देहे तस्य जीवस्य तत्र तस्मिन्देहे स्वत्वं न तु मर

49

यथा वस्तूनि पण्यानि हेमादीनि ततस्ततः। पर्यटंति नरेष्वेवं जीवो योनिषु कर्तृषु॥६॥ नित्यस्यार्थस्य संबंधो ह्यनित्यो दृश्यते नृषु। यावद्यस्य हि संबंधो ममत्वं तावदेव हि॥७॥ एवं योनिगतो जीवः स नित्यो निरहंकृतः। यावद्यत्रोपलभ्येत तावत्स्वत्वं हि तस्य तत्॥८॥ एष नित्योव्ययः सूक्ष्म एष सर्वाश्रयः स्वदृक्। आत्ममायागुणैर्विश्वमात्मानं सृजते प्रभुः॥९॥

णोत्तरकालमपीत्यर्थः शेषं समानं॥८॥ जीवस्य नित्यत्वं साधयति। एष नित्यः तत्र हेतुः अव्ययः अपक्षयशून्यः। तत्कुतः सूक्ष्मः जन्मादिशून्यः। तच्च कुतः सर्वाश्रयः जन्मादिमतो देहादेराश्रयः। न तु देहादिरूपः यतः स्वदृक् स्वप्रकाशः सर्वाश्रयत्वमुपपादयति। आत्ममायायाः गुणैरात्मानमेव विश्वं विश्वात्मकं सृजति तदात्मानं स्वयमकुरुतेति श्रुतेः। उपादानकारणत्वात् सर्वाश्रय इत्यर्थः। जीवस्य वस्तुतो ब्रह्मत्वाद्ब्रह्मण एव चिच्छक्तिविशिष्टस्येश्वरत्वेन स्रष्टृत्वाज्जीवं सृजतीति वाचोयुक्तिः। यद्वा स्वकर्मद्वारा साक्षिनिमित्तत्वेन स्रष्टृत्वं भोग्यस्य च सर्वस्य भोक्त्राश्रयत्वात्सार्वाश्रयत्वं चोक्तमिति द्रष्टव्यं॥९॥ ॥ ॥ ॥

अंगिरसोपदिष्टं तत्वं परमेश्वरप्रसादं विनान प्राप्यत इति तत्प्रसादायमंत्रविद्यां नारद उपदिशति॥ एतामिति उप
निषदां परं श्रेयोऽस्यामित्युपनिषत् संकर्षणोपनिषत् तां प्रतीक्षस्व गृहाण॥ द्रष्टासि द्रक्ष्यति भवान्॥ २७॥ अतुलं च
तदनधिकं च समानाधिकशून्यं परं मद्धिमानं प्राप्स्यसि पश्यति॥ २८॥ षष्ठे पंचदशः षोडशे तत्सुतोत्तौ विवि
शोकीकृत्य तं नृपं॥ आदिदेश महाविद्यां नारदः शेषतोषिणीं॥ आदौ तावत्तत्पुत्रसुखेनैव पितपुत्रादि संबंधो मिथ्ये
ति दर्शयितुं योगबलेन तमेव ज्ञातीनां दर्शयित्वा जीवात्मनित्याक्षवाच॥ १॥ २॥ शेषमेवशिष्यमायुरस्ति त्वपमत्यना

नारद उवाच॥ एतां मंत्रोपनिषदं प्रतीच्छ प्रयतो मम॥ यां धारयन्सप्तरात्राद्द्रष्टासंकर्षणं प्रभुं
॥२७॥ यत्पादमूलमुपसृत्य नरेंद्र पूर्वे शर्वादयो भ्रममिमं द्वितयं विसृज्य॥ सद्यस्तदीयमतुलानधि
कं महित्वं प्राप्ता भुर्भवानपि परं न चिरादुपैति॥ २८॥ इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे पंचदशोऽध्यायः
॥१५॥ शुक उवाच॥ अथ देवऋषी राजन्संपरेतं नृपात्मजं॥ दर्शयित्वेति होवाच ज्ञातीनामनुशोचतां॥ १॥ ना
रद उवाच॥ जीवात्मन्पश्य भद्रं ते मातरं पितरं च ते॥ सुहृदो बांधवास्तप्ताः शुचा त्वत्कृतया भृशं॥ २॥
कलेवरं स्वमाविश्य शेषमायुः सुहृद्वृतः॥ भुंक्ष्व भोगान्पितृप्रत्तानधितिष्ठ नृपासनं॥ ३॥ जीव उ
वाच॥ कस्मिन्जन्मन्यमी मह्यं पितरो मातरोऽभवन्॥ कर्मभिर्भ्राम्यमाणस्य देवतिर्यङ्नृयोनिषु॥ ४॥
बंधुज्ञात्यरिमध्यस्थमित्रोदासीनविद्विषः॥ सर्व एव हि सर्वेषां भवंति क्रमशो मिथः॥ ५॥

मतत्वादित्य
र्थः॥ तदेव कलेवरं प्रविश्योत्थितो जीव उवाच॥ यद्वा॥ अंतराले प्रेतशरीरे स्थितत्वेति ज्ञेयं॥ ३॥ ४॥ मपिमत्तेपुत्र
द्वेषाशोकश्चेतशत्रुद्वेषाद्धर्षः किं न क्रियत इत्याशयेन संबंधस्यानियतत्वमाह॥ बंधवो विवाहादिभिः संब
धिनः॥ ज्ञातयः सपिंडाः॥ अरयो घातकाः॥ मित्राणि रक्षकाः मध्यस्था उभयव्यतिरिक्ताः विद्विषोऽप्यादिनिमित्तेन

भा·ष· निवृत्ताद्वैतदृष्टिर्यस्मात् ॥१९॥ न्यस्तां निरस्ताः शत्रूर्मयः मायानिमित्ता रागद्वेषादयो येन ॥२०॥ मनसा सह वच
५० सि अप्राप्यो परं तेस निया का वा प्रकाशते न वचसीति सर्वेंद्रियोपलक्षणं ॥ सोऽस्मान् पातु सदसत्परः कार्यकारणयोः
कारणं ॥२१॥ तदेवाह ॥ यस्मिन्निदं कोपकारणं तिष्ठति अप्येति च यतश्च जायते ॥ मन्मयेषु घटादिषु मज्जातिर्मृ
न्मात्रमिव सर्वानुस्यूतं पतनतस्मै ॥२२॥ ननु सर्वानुस्यूतं चेत् जातिवत् प्रतीयेत कथं मनोवचसोरप्राप्तिस्तत्रा
ह ॥ यद् ब्रह्म व्योमवदिततमपि ॥ असवः प्राणाः क्रियाशक्त्या न स्पृशन्ति ॥ मन आदीनि च ज्ञानशक्त्या न विदुः तद्
ह नतोस्मि ॥२३॥ तेषां तदज्ञाने हेतुमाह ॥ देहेंद्रियादयोऽसी पदंशविद्धाः यच्चैतन्यांशेनाविष्टाः संतः कर्मसु स्व

50 नमो विज्ञानमात्राय परमानंदमूर्त्तये ॥ आत्मारामाय शांताय निवृत्तद्वैतदृष्टये ॥१९॥ आत्मानंदा
नुभूत्यैव न्यस्तशक्त्यूर्मये नमः ॥ हृषीकेशाय महते नमस्तेऽविश्वमूर्त्तये ॥२०॥ वचस्युपरतेऽप्राप्य
एको मनसा सह ॥ अनामरूपश्चिन्मात्रः सोऽव्यान्नः सदसत्परः ॥२१॥ यस्मिन्निदं यतश्चेदं तिष्ठत्यप्येति
जायते ॥ मन्मयेष्विव मज्जातिस्तस्मै ते ब्रह्मणे नमः ॥२२॥ यन्न स्पृशंति न विदुर्मनोबुद्धीन्द्रियासवः ।
अंतर्बहिश्च विततं व्योमवत्तन्नतोऽस्म्यहं ॥२३॥ देहेंद्रियप्राणमनोधियोऽमी यदंशविद्धाः प्रचरंति
कर्मसु ॥ नैवान्यदा लोहमिवाप्रतप्तं स्थानेषु तद्द्रष्ट्रपदेशमेति ॥२४॥

विषयेषु चरंति जाग्रत्स्वप्नयोः
अन्यदा सुषुप्तिमूर्च्छादौ नैव प्रचरंति ॥ यथा अप्रतप्तं लोहं न दहति ॥ अतो यथा लोहमग्निशक्त्यैव दह
कं सदग्निं विना न दहति ॥ एवं ब्रह्मगतज्ञानक्रियाशक्तिभ्यां प्रवर्त्तमानादेहादयस्तन्न स्पृशंति न विदंश्चे
तिभावः ॥ जीवस्तर्हि द्रष्टृत्वाज्जानातु नेत्याह ॥ स्थानेषु जाग्रदादिषु द्रष्टृपदेशं द्रष्टृसंज्ञां तदेवैति प्राप्नो
ति ॥ नान्यो जीवो नामास्ति ॥ नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिश्रुतेः ॥ यद्वा द्रष्टृपदेशो द्रष्टृसंज्ञं जीवमपि तदैव ति
ज्ञानाति ॥ ननु जीवस्तज्जानातीत्यर्थः ॥ तदुक्तं ॥ हंसगुह्यस्तोत्रे देहे सर्वो ज्ञातृ इत्यादि ॥२४॥ ॥ ॥ राम· ५०

यदुक्तं सुहृदित्यादि सुहृदो बांधवास्तस्य इति च तत्राह ॥ न त्वस्येति ॥ तत्र हेतुः । एकः सुहृदादिसंगरहितः । न कुतः
गुणदोषयोर्हिताहितयोः कर्तॄणां मित्रादीनां याः सर्वा धियः विचित्रा बुद्धयः तासां द्रष्टा साक्षी ॥ १० ॥ यद्वोक्तं भुंक्ते भोगा
नित्यादि तत्राह नादत्त इति गुणं सुखं दोषं दुःखं क्रियाफलं च राज्यादिकं ॥ उदासीनत्वे हेतुः परावरदृक् कार
णस्य कार्यस्य च साक्षी न तु भोक्ता यत ईश्वरः देहादिपारतंत्र्यशून्यः अत एवंभूतस्य समं च ॥ पुण्यकं च संबंधाभाव
श्लोकमाकुरुतेति वाक्यार्थः ॥ ११ ॥ ३ । द्विजभाषितं गिरं सा प्रोक्तं ॥ पुत्रादीनां दुःखहेतुत्वस्मरंत्यः पुत्रकामनाम्

न त्वस्यास्ति प्रियः कश्चिन्नाप्रियः स्वः परोपि वा ॥ एकः सर्वधियां द्रष्टा कर्तॄणां गुणदोषयोः ॥ १० ॥
नादत्त आत्मा हि गुणं न दोषं न क्रियाफलं ॥ उदासीनवदासीनः परावरदृगीश्वरः ॥ ११ ॥ बादरायणिरुवाच
इत्युदीर्य्य गतो जीवो ज्ञातयस्तस्य ते तदा ॥ विस्मिता मुमुचुः शोकं छित्वात्मस्नेहशृंखलां ॥ १२ ॥ निर्ह
त्य ज्ञातयो ज्ञातेर्देहं कृत्वोचिताः क्रियाः ॥ तत्यजुर्दुस्त्यजं स्नेहं शोकमोहभयार्तिदं ॥ १३ ॥ बालघ्न्यो व्रीडि
तास्तत्र बालहत्याहतप्रभाः ॥ बालहत्याव्रतं चेरुर्ब्राह्मणैर्यन्निरूपितं ॥ यमुनायां महाराज स्मरंत्यो द्वि
जभाषितं ॥ १४ ॥ स इत्थं प्रतिबुद्धात्मा चित्रकेतुर्द्विजोक्तिभिः ॥ गृहांधकूपान्निःक्रांतः सरःपंकादिव द्विपः
॥ १५ ॥ कालिंद्यां विधिवत्स्नात्वा कृतपुण्यजलक्रियः ॥ मौनेन संयतप्राणो ब्रह्मपुत्राववंदत ॥ १६ ॥ अथ त
स्मै प्रपन्नाय भक्ताय प्रयतात्मने ॥ भगवान्नारदः प्रीतो विद्यामेतामुवाच ह ॥ १७ ॥ नमस्तुभ्यं भगवते वा
सुदेवाय धीमहि ॥ प्रद्युम्नायानिरुद्धाय नमः संकर्षणाय च ॥ १८ ॥

न्या निर्मत्सरा सत्य इति भावः ॥ १४ ॥ निवि
डपंकतुल्यं गृहं विहाय निःक्रमणमतिधीरस्य तस्यैव योग्यं नान्यस्येति सदृष्टांतमाह सरसः पंकात् द्विपो ग
ज इवेति ॥ १५ ॥ कृताः पुण्यजलक्रियाः पितृतर्पणाद्या येन संयतप्राणो नियतेंद्रियः ॥ १६ ॥ १७ ॥ धीमहि ध्यायेम

तं प्रसमीडितुं स्तोतुं चिरं नैवाशकन्नशशाक ॥ तत्र हेतुः उत्तमश्लोकस्य पादाब्जयोर्विष्टरमासनं उपमेहयन् ॥ अभिषिं
चन् ॥ प्रेम्णा उपरुद्धः अखिलानां वर्णानां निर्गमद्वाराणि यस्य सः ॥ ३२ ॥ मनीषया बुद्ध्या मनः समाधाय तद्रूपमा
णं बभाषे ॥ प्रतिलब्धवाक्येन ॥ सात्वतशास्त्रोक्तो विग्रहो यस्य तं ॥ ३३ ॥ अन्योन्यप्रेमज्ञानादिनिभृतान स्वामिसेवका
न् अभिनंदन्मुदास्तोति दशभिः पंचभिर्विभुरे ॥ अजित अन्यैरजितोऽपि भवानसाधुभिर्भक्तैर्जितः स्वाधीनएव कृतः
यतो भवानतिकरुणः तेऽपि च निष्कामाः अपि भवता जिताः ॥ यो भवानकामात्मनामात्मानमेव ददाति ॥ ३४ ॥ ननु

स उत्तमश्लोकपदाब्जविष्टरं प्रेमाश्रुलेशैरुपमेहयन्मुहुः ॥ प्रेमोपरुद्धाखिलवर्णनिर्गमो नैवाशक
त्तं प्रसमीडितुं चिरं ॥ ३२ ॥ ततः समाधाय मनो मनीषया बभाष एतत्प्रतिलब्धवागसौ ॥ नियम्य सर्वे
न्द्रियबाह्यवर्त्तनं जगद्गुरुं सात्वतशास्त्रविग्रहं ॥ ३३ ॥ चित्रकेतुरुवाच ॥ अजित जितः सममतिभिः सा
धुभिर्भवान् जितात्मभिर्भवता ॥ विजितास्तेऽपि च भजतामकामात्मनां य आत्मदोऽतिकरुणः ॥ ३४ ॥
तव विभवः खलु भगवन् जगदुदयस्थितिलयादीनि ॥ विश्वसृजस्तेंऽशांशास्तत्र मृषा स्पर्द्धंति
पृथगभिमत्या ॥ ३५ ॥ परमाणुपरममहतोस्त्वमाद्यंतान्तरवर्त्ती त्रयविधुरः ॥ आदावंते च सत्त्वानां य
द्ध्रुवं तदेवांतरालेऽपि ॥ ३६ ॥

भक्तैरेव जित इति कथं स्पर्द्धमानैरपि सृष्ट्यादिकर्तृभिरन्यैरीश्वरैर्जयसं
भवात् तत्राह ॥ तवेति जगत उदयादीनि तवैव किं भवः विभवं महिमा लीलेत्यावत ॥ आदिशब्देन प्रवेशानि
यमादीनि ॥ विश्वसृजस्तु ब्रह्मादयो नेश्वराः किंतु तव अंशस्य पुरुषस्य अंशांशाः तत्र एवं स्थितेऽपि पृथक् पृथगीश्वरो
ऽस्मीत्यभिमानेन तव स्पर्द्धंते ॥ ३५ ॥ त्वमेव सृष्ट्यादिकर्त्तेत्येतदुपपादयति ॥ परमाणुः सूक्ष्मं मूलकारणं परममहत्त
अंतिमकार्यं तयोस्त्वमेवाद्यंतांतरवर्त्ती आदावंते च अंतरे मध्ये च वर्त्तितुं शीलं यस्य सः अतएव त्रयविधुरः आद्यंत
मध्यशून्यो ध्रुवः ते च त्वया सत्त्वेन तु ध्रुवाः कुत इत्याह सत्त्वानां सत्त्वेन प्रतीतानां कार्याणामादावंतेऽपि अंतरा

वाऽपि तत्त्व ... ॥ ३६ ॥

सकलायेसात्वतपरिवृढाः तेषांनिकरस्समूहस्तस्यकरकमलानांकुड्मलैरुपलालितंचरणारविंदयुगलंयस्यत
स्यसंबोधनंपरमउत्कृष्टपरमेष्ठिनसेव्यैश्वर ॥२५॥ पूर्वस्मिनारदोगिराआजगमेत्यगिराप्राधान्येनोक्तःचित्रके
तोःपुत्रप्रदत्वेनतस्यपृथक्उक्तत्वात्तद्हेतुनारदोगिरसासाकंयया विद्ययानारदस्यप्राधान्याभिदेशःतदुप
देशेनतस्यवैराग्योत्पत्तेःप्रभोदेसमर्थो ॥२६॥ यथायथावद्धारयामास ॥२७॥ विद्याधराधिपत्यंचावांतरफलं
ले ॥ अप्रतिहतमस्खलितं ॥२८॥ कतिपयैरहोभिःविद्ययोद्द्देनदीप्तेनमनसागतिर्यस्य ॥२९॥ मृणालवद्गौरशि

ॐनमोभगवतेमहापुरुषायमहानुभावायमहाविभूतिपतयेसकलसात्वतपरिवृढनिकरक
रकमलकुड्मलोपलालितचरणारविंदयुगलपरमपरमेष्ठिन्नमस्ते ॥२५॥ श्रीशुकउवाच ॥ भक्तायै
तांप्रपन्नायविद्यामादिश्यनारदः ॥ ययावंगिरसासाकंधामस्वायंभुवंप्रभो ॥२६॥ चित्रकेतुस्तुविद्यांतां
यथानारदभाषितां ॥ धारयामाससप्ताहमब्भक्षःसुसमाहितः ॥२७॥ ततश्चसप्तरात्रांतेविद्ययाधा
र्यमाणया ॥ विद्याधराधिपत्यंसलेभेप्रतिहतंनृप ॥२८॥ ततःकतिपयाहोभिर्विद्ययेद्धमनोगतिः ॥
जगामदेवदेवस्यशेषस्यचरणांतिकं ॥२९॥ मृणालगौरंशितिवाससंस्फुरत्किरीटकेयूरकटित्र
कंकणं ॥ प्रसन्नवक्त्रारुणलोचनंवृतंददर्शसिद्धेश्वरमंडलैःप्रभुं ॥३०॥ तद्दर्शनध्वस्तसमस्तकि
ल्बिषःस्वच्छामलांतःकरणोऽभ्ययान्मुनिः ॥ प्रवृद्धभक्त्याप्रणयाश्रुलोचनःप्रहृष्टरोमाऽनमदादिपूरुषं ३१

तिवाससंनीलांबरंस्फुरंतिकिरीटादीनियस्य ॥ कटित्रंकटिसूत्रं ॥ प्रसन्नानिवक्त्राणियस्यअरुणानि
लोचनानियस्यतंचतंच ॥३०॥ दृष्ट्वाचतमादिपुरुषंअभ्ययात्अभ्यागतः ॥ अनमत्ननामकथंभूतःतस्यदर्श
नेनध्वस्तंसमस्तंकिल्बिषंयस्य ॥ स्वच्छममलंचांतःकरणंयस्यप्रणयेनाश्रुपूर्णेलोचनेयस्य ॥ प्रहृष्टानि

भागवतस्कं: ६ ४१

एवंभूतत्वेन कालतः परिच्छेदो नास्तीत्युक्त्वा देशतोप्यपरिच्छेदमाह॥ क्षित्यादिभिरिति पूर्वस्मात् पूर्वस्मात् दशगुणा
उत्तरैरधिकैरावृतः॥ यत्र त्वयि अणुकल्पः पतति परिभ्रमति तेन त्वं अनंतस्त्वं॥३७॥ यस्मादेवं परमेश्वरस्त्वमेव॥ अन्ये
देवास्तव विभूतयः अतस्त्वां विहाय विषयकामनया अन्योपासका अतिमंदा इत्याह॥ विषयेषु तृट् तृष्णा येषां ते नरा
काराः पशवः॥ कुतः ये विभूतीरिंद्राद्या उपासते न तु परं त्वां॥ ततः किं तत्राह॥ तेषामिति तदनु उपास्यनाशानंतरं॥ यथा रा
जकुलमनु॥ राजकुलनाशानंतरं यथा तत्सेवकानामाशिषो नश्यंति तद्वत् अपंचपरमोऽवधिः मध्योपि लश्यंपत्येव
52 ३८॥ विषयकामेनापि कृता त्वत्सेवा मोक्षफलैवेत्याह॥ कामधियः विषयकामना अपि हे परम त्वयि रचिताः कृता

क्षित्यादिभिरेष किलावृतः सप्तभिर्दशगुणोत्तरैरंडकोशः॥ यत्र पतत्यणुकल्पः सहांडकोटिकोटिभि
स्तदनंतः॥३७॥ विषयतृषो नरपशवो य उपासते विभूतीर्न परं त्वां॥ तेषामाशिष ईश तदनु विनश्यंति
यथा राजकुलं॥३८॥ कामधियस्त्वयि रचिता न परम रोहंति यथा करंभबीजानि॥ ज्ञानात्मन्यगुणमये गुण
गणतोऽस्य द्वंद्वजालानि॥३९॥ जितमजित तदा भवता यदाह भागवतं धर्ममनवद्यं॥ निष्किंचना ये
मुनय आत्मारामा यमुपासतेऽपवर्गाय॥४०॥

अतो न रोहंति देहांतरोत्पत्तये न भवंति करंभबीजानि
भर्जितबीजानि भर्जितबीजानि यथा॥ यतोऽस्य जीवस्य गुणगणादेव द्वंद्वसमूहा भवंति अतः कामेनापि
निर्गुणस्य तव भजनाच्छनैः नैर्गुण्यं भवतीत्यर्थः॥३९॥ फलकामनापि त्वदाराधनं पदामोक्षहेतुः तदा किं वक्त
व्यं भगवद्धर्ममाहात्म्यमिति वक्तुं तत्संप्रदायप्रवर्तकत्वेन च भगवंतं स्तौति जितमिति पदा भवान् भाग
वतं धर्ममाह तदा हे भगवन् त्वया जितं सर्वोत्कर्षेण स्थितं॥ तत्र हेतुः ये निःकिंचनाः सनत्कुमारादयो मुन
यस्त्वे यं भवंतं अपवर्गाय सेवंते तेन भवता जितं यं धर्ममिति वा॥४०॥ राम

अनवद्यतामेवाह॥ विषममतिर्यत्रयस्मिन्भागवतेधर्मेनास्ति। यदन्यत्रयथान्यस्मिन्काम्यधर्मेननुसोऽपि
वेदोक्तत्वादनवद्यएवतत्राह॥ विषमधियाशत्रुमरणादिकामनयारचितोयःसत्यविशुद्धःरागद्वेषादिमत्वात्
क्षयिष्णुश्चनश्वरफलत्वात्। अधर्मबहुलश्चहिंसादिबाहुल्यात्। तदुक्तंशाबरस्वामिभिः उभयमिदंचोदना
यालक्ष्यतेअर्थोऽनर्थश्चेत्यादि॥४१॥ एतत्प्रपंचयति कःक्षेमःकिंकुशलंनकिंचित निजपरयोःस्वस्यपरस्यच
स्वपरद्रुहास्वस्मैपरस्मैचद्रुह्यतीतिस्वपरध्रुक्तेनपुनःस्वद्रोहात्अत्पत्तकापक्तेशात्तवकोपःपीडासं

विषममतिर्नयत्रनृणांत्वमहमितिममतवेतिचयदन्यत्र॥ विषमधियारचितोयःसह्यवि
शुद्धःक्षयिष्णुरधर्मबहुलः॥४१॥ कःक्षेमोनिजपरयोःकियानर्थःस्वपरद्रुहाधर्मेण॥ स्वद्रोहात्तव
कोपःपरसंपीडयाचतथाऽधर्मः॥४२॥ नव्यभिचरतितवेक्षाययाह्यभिहितोभागवतोधर्मः॥ स्थि
रचरसत्वकदंबेष्वपृथग्धियोयमुपासतेत्वार्याः॥४३॥ नहिभगवन्नघटितमिदंत्वद्दर्श
नान्नृणामखिलपापक्षयः॥ यन्नामसकृच्छ्रवणात्पुक्कसकोऽपिविमुच्यतेसंसारात्॥४४॥

भवति॥ तदुक्तंगीतासु। कर्षयंतःशरीरस्थंभूतग्राममचेतसः। मांचैवांतःशरीरस्थंतान्विद्ध्यासुरनिश्च
यानिति॥ तथापरसंपीडयाऽधर्मःवशब्दात्तवकोपश्च। अतस्त्वयारागांधमपिकथंचिद्वेदमार्गेप्रव
र्तयितुंकाम्यधर्मोऽभिहितोनतत्वदृष्ट्या॥४१॥ भागवतधर्मेणतुनद्रोहइत्याह॥ नव्यभिचरतिनप
रमार्थंजहातीतितवईक्षातद्दृष्टिः। अव्यभिचारहेतुः॥ स्थिरेति। स्थावरजंगमप्राणिसमहेषुसमबु
द्धयोभागवतायंधर्मंसेवंते॥४३॥ एवंभूतस्यभागवतधर्मप्रवर्त्तकस्यतवदर्शनात्सर्वपापक्षयो
भवतीतिकिंचित्रमित्याह॥ नहीति॥४४॥

तद्बोधदार्ढ्याय स्वयमप्युपदिशति ॥ अहमित्यादिना । सर्वभूतान्यहमेव भूतानामात्मा भोक्ताऽप्यहमेव । भोक्तृभो-
ग्यात्मकं विश्वं मद्व्यतिरिक्तं नास्तीत्यर्थः यतोऽहं भूतभावनः भूतानां प्रकाशककारणं च ॥ ननु शब्दब्रह्म प्रकाशकं
परं ब्रह्म कारणं च प्रकाशकं च सत्येन उभे ममैव रूपे इत्याह । शब्दब्रह्मेति ॥ शाश्वती शाश्वतौ ॥ ५१ ॥ अतस्त्वमेवं
पश्येत्याह ॥ लोके भोग्यप्रपंचे भोक्तृत्वेन विततमनुगतमात्मानं लोकं चात्मनि भोग्यत्वेन संततं व्याप्तं तदुभ-
यं च मया कारणात्मना व्याप्तमपि चैवाभयं कृतं कल्पितं स्मरेदिति नन्तीयेनान्वयः । पश्येदित्यध्याहारो
वा ॥ ५२ ॥ ननु जाग्रदाद्यवस्थाभेदेन भोक्तृभोग्यात्मकं ॥ विश्वं स्फुटं प्रतीयमानं कथं कल्पितं स्यादित्याशंक्य

53 अहं वै सर्वभूतानि भूतात्मा भूतभावनः । शब्दब्रह्म परं ब्रह्म ममोभे शाश्वती तनू ॥ ५१ ॥ लोके विततमात्मा-
नं लोकं चात्मनि संततं । उभयं च मया व्याप्तमपि चैवाभयं कृतं ॥ ५२ ॥ यथा सुषुप्तः पुरुषो विश्वं पश्यति चात्म-
नि । आत्मानमेकदेशस्थं मन्यते स्वप्न उत्थितः ॥ ५३ ॥ एवं जागरणादीनि जीवस्थानानि चात्मनः । माया-
मात्राणि विज्ञाय तद्द्रष्टारं परं स्मरेत् ॥ ५४ ॥ येन प्रसुप्तः पुरुषः स्वापं वेदात्मनस्तदा । सुखं च निर्गुणं ब्रह्म त-

स्वप्नयतं जाग्रदादि दृष्टांतेन संभावयन्नाह । यथेति द्वाभ्यां यथा स्वप्ने सुषुप्तो विश्वं गिरिवनादिरूपं देशांतर-
स्थमात्मन्येव पश्यति स्वप्नमध्ये सुषुप्तिं स्वप्नं च पश्यतीत्यर्थः । तथा स्वप्नादेव उत्थितः सन् आत्मानमेकदेशस्थं शय-
नदेशे स्थितं मन्यते जाग्रदवस्थामनुभवति ॥ ५३ ॥ एवं प्रसिद्धान्यपि जागरादीनि जीवस्थानानि जीवोपाधेर्बुद्धेरव-
स्था आत्मनो मायामात्राणीत्येवं विज्ञाय तेषां द्रष्टारं । अत एव परं तदवस्थारहितमात्मानं स्मरेत् ॥ ५४ ॥ ननु
तेषां द्रष्टारमिति कथमुच्यते स्वापे दृश्याभावेन तद्द्रष्टृत्वाभावात् । तत्राह । येनेति । प्रसुप्तः पुरुषो जीवः
येन रूपेण तदा स्वापकाले आत्मनः स्वापं निर्गुणमतींद्रियं सुखं च वेद तमात्मानं ब्रह्म मामेव विद्धि । तदा-
स्वापसुखयोरसंवेदने सुखमहमस्वाप्समिति स्मृतेरसंभवात् ॥ ५५ ॥ ॥

अतोहंकृतार्थोऽस्मीत्याह अथेति अतोहेतोः॥ तवावलोकनेनपरिमृष्टानिरस्ताआशयेचित्तेमलायेषांते॥
त्वद्दर्शनंचममनारदोपदेशेनजातमित्याह॥ सुरर्षिणेति॥ ४५॥ यथाचाहपूर्वमतिमूढआसंयथाचनारदेनी
नुगृहीतोऽस्मितत्सर्वंतवविदितमित्याहविदितमिति॥ विशेषेणज्ञाप्यंप्रकाश
नीयंकियदिवनकिमपीत्यर्थः॥ सवितुर्यथारवेर्द्योतैःप्रकाशनीयंनास्तितद्वत्॥ ४६॥ उक्तलक्षणंभगवंतं

अथभगवन्वयमधुनात्वदवलोकपरिमृष्टाशयमलाः॥ सुरर्षिणायदुदितंनावकेनकथ
मन्यथाभवति॥ ४५॥ विदितमनंतसमस्तंतवजगदात्मनोजनैरिहाचरितं॥ विज्ञाप्यंपरमगुरोःकि
यदिवसवितुरिवखद्योतैः॥ ४६॥ नमस्तुभ्यंभगवतेसकलजगत्स्थितिलयोदयेशायदुरवसिता
त्मगतयेकुयोगिनांभिदापरमहंसाय॥ ४७॥ यंवैश्वसंतमनुविश्वसृजःश्वसंतियंचेकितानमनु
चित्तयउच्चकंति॥ भूमंडलंसर्षपायतियस्यमूर्ध्निंतस्मैनमोभगवतेस्तुसहस्रमूर्ध्ने॥ ४८॥ श्रीशु
कउवाच॥ संस्तुतोभगवानेवमनंतस्तमभाषत॥ विद्याधरपतिंप्रीतश्चित्रकेतुंकुरूद्वह॥ ४९॥ श्री
भगवानुवाच॥ यन्नारदांगिरोभ्यांतेव्याहृतंमेनुशासनं॥ संसिद्धोसितयाराजन्विद्ययादर्शनाच्चमे॥ ५०॥

प्रणमति॥ नमइति द्वाभ्यां॥ सकलस्यजगतःस्थित्यादीनामीशायसमर्थायदुरवसिताअविज्ञाताआत्मगति
र्निजंतत्वंयस्यतस्मैकेषांकुयोगिनां॥ केनभिदाभेददृष्ट्या॥ ४७॥ श्वसंतिचेष्टंते॥ चेकितानंपश्यंतमनुचि
त्तयःज्ञानेंद्रियाणिउच्चकंतिसारूपंपश्यंति॥ ४८॥ ४९॥ मेनुशासनंमद्विषयउपदेशःतेनचतयाचविद्ययाच

भा०ष०
५४

एतद्दिव्रणोति ॥ सुखायेति त्रिभिः दुःखस्यानिवृत्तिः सुखस्याप्राप्तिः ॥ ६० ॥ विज्ञाः उद्यमे प्रवीणा वयमित्यभिमानवतां
स्थानत्रयविलक्षणां तुरीयां बुधाः ॥ ६१ ॥ दृष्टश्रुताभिर्मात्राभिरैहिकामुष्मिकविषयैः स्वेन तेजसा विवेकबलेन
॥ ६२ ॥ न चातः परः पुरुषार्थोऽस्तीत्याह एतावानिति योगनैपुण्ययस्याः सा बुद्धिर्येषां परस्यात्मन एकदर्शनमितिप

54

सुखाय दुःखमोक्षाय कुर्वाते दंपती क्रियाः ॥ ततो निवृत्तिरप्राप्तिर्दुःखस्य च सुखस्य च ॥ ६० ॥ एवं विप
र्ययं बुधानां विज्ञाभिमानिनां ॥ आत्मनश्च गतिं सूक्ष्मां स्थानत्रयविलक्षणां ॥ ६१ ॥ दृष्टश्रुताभिर्मात्रा
भिर्निर्मुक्तः स्वेन तेजसा ॥ ज्ञानविज्ञानसंतृप्तो मद्भक्तः पुरुषो भवेत् ॥ ६२ ॥ एतावानेव मनुजैर्योगनै
पुण्यबुद्धिभिः ॥ स्वार्थः सर्वात्मना ज्ञेयो यत्परात्मैकदर्शनं ॥ ६३ ॥ त्वमेतच्छ्रद्धया राजन्नप्रमत्तो वचो
मम ॥ ज्ञानविज्ञानसंपन्नो धारयन्नाशु सिध्यसि ॥ ६४ ॥ शुक उवाच ॥ आश्वास्य भगवानित्थं चित्रके
तुं जगद्गुरुः ॥ पश्यतस्तस्य विश्वात्मा ततश्चांतर्दधे हरिः ॥ ६५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कं
धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ शुक उवाच ॥ यतश्चांतर्हितोऽनंतस्तस्यै कृत्वा दिशे नमः ॥ विद्याधरश्चित्र
केतुश्चचार गगनेचरः ॥ १ ॥ स लक्षं वर्षलक्षाणां अव्याहतबलेंद्रियः ॥ स्तूयमानो महायोगी मुनिभिः सि
द्धचारणैः ॥ २ ॥ कुलाचलेंद्रद्रोणीषु नानासंकल्पसिद्धिषु ॥ रेमे विद्याधरस्त्रीभिर्गापयन्हरिमीश्वरं ॥ ३ ॥

त्वं एतावानेव ॥ ६३ ॥ ६५ ॥ इति षष्ठे षोडशोऽध्यायः ॥ ततः सप्तदशे मोघमहर्द्धिं प्राप्य खेचरन् ॥ विद्रूप्य गि
रिशं शापाद्वृत्रतां गतः ॥ यत इति यस्यां तस्यै दिशे नमः नमनं कृत्वा ॥ १ ॥ स विद्याधरस्त्रीभिर्हरिं गापयन् रे
मे इति द्वयोरन्वयः अव्याहतं बलमिंद्रियपाटवं च यस्य नानाविद्याः संकल्पेनैव सिद्ध्यो यासु ताः सु ॥ २ ॥

राम
५४

ननु स्वापसाक्षिणा दृष्टं कथं जाग्रदवस्थः स्मरेत् ॥ नत्वन्येन दृष्टमन्यः स्मरति ॥ तत्राह ॥ उभयं प्रस्वापं प्रतिबोधं च स्म
रतः अनुसंदधतः तयोः प्रस्वापप्रतिबोधयोः प्रकाशकत्वेन यदन्वेति । ताभ्यां व्यतिरिच्येत च एकैकापायेप्य
नपायात् ॥ तत्र ज्ञानं परं ब्रह्म तदेव न तु भिन्नमित्यर्थः ॥ अतो बाल्ये दृष्टस्य यौवने स्मृतिवदवस्थांतरत्वेऽ
पि स्वापानंदयोः स्मरणं घटत इति भावः तदेवंभूतं ब्रह्मात्मानमवेदीत्यनुषंगः ॥ ५६ ॥ विपक्षे दोषमाह

उभयं स्मरतः पुंसः प्रस्वापप्रतिबोधयोः ॥ अन्वेति व्यतिरिच्येत तत्र ज्ञानं ब्रह्म तत्परं ॥ ५६ ॥ य
देतद्धि स्मृतं पुंसो मद्भावं भिन्नमात्मनः ततः संसार एतस्य देहाद्देहो मृतेर्मृतिः ॥ ५७ ॥ लब्ध्वेह मा
नुषीं योनिं ज्ञानविज्ञानसंभवां ॥ आत्मानं यो न बुध्येत न क्वचित्क्षेममाप्नुयात् ॥ ५८ ॥ स्मृत्वेहा ६१
यां परिक्लेशं ततः फलविपर्ययं ॥ अभयं चाप्यनीहायां संकल्पाद्विरमेत्कविः ॥ ५९ ॥

यत्तु यदि एतन्मद्भावं मत्स्वरूपं ब्रह्म विस्मृतं तदात्मनः सकाशात् भिन्नं भवति । तत एतस्य पुंसः संसा
रो भवति ॥ संसारस्वरूपमाह ॥ देहाद्देहं जन्मानंतरं पुनर्जन्म मृतेरनंतरं मृतिश्चेति ॥ ५७ ॥ योन्यंतरेऽपि भो
गासंपादनं शक्यं ज्ञानार्थं त्वत्रैव यतितव्यमित्याह ॥ लब्ध्वेति ॥ ज्ञानं शास्त्रोक्तं विज्ञानमपरोक्षं तयोः
संभवो यस्यां तां ॥ ५८ ॥ वैराग्यार्थमाह ॥ ईहायां प्रवृत्तिमार्गे ततः ईहातः अनीहायां निवृत्तिमार्गे तु अभ
यं मोक्षो भवतीति च स्मृत्वा फलसंकल्पाद्विरमेत् ॥ पाठांतरे नोभयं परिक्लेशः फलविपर्ययश्च नास्तीत्येवं स्मृत्वा ॥ ५९ ॥

भा॰ष॰ ननु हरिभक्तोयं न दंडार्ह इति चेत्तत्राह ।। नायं साधुभिः परिसेवितं वैकुंठस्य पादमूलोपसर्पणमर्हतीति यतः संभावि
५५ ताऽहमधिक इति कृतामतिर्येन ।। अत एव स्तब्धः अनम्रः ।१४। तदेवं स्वयं दंडयित्वा निर्भर्त्सयति ततः प्राह अत इति
हे पुत्र ।। यथा भूयो महतां किल्बिषमपराधं न कर्ता न करिष्यसि तथा याहीत्यर्थः ।१५ ।१६। पूर्वदिष्टं प्राचीनकर्म
प्राप्तमेव ।१७। अयं च संसारचक्रस्वभाव एव न चित्रमित्याह ।। संसारचक्र इति ।१८। अत एवात्र मम च तव च

नायमर्हति वैकुंठपादमूलोपसर्पणं ।। संभावितमतिस्तब्धः साधुभिः पर्युपासितं ।१४। अतः पा
पीयसीं योनिमासुरीं याहि दुर्मते ।। यथेह भूयो महतां न कर्ता पुत्र किल्बिषं ।१५। श्रीशुक उवाच ।
55 एवं शप्तश्चित्रकेतुर्विमानादवरुह्य सः ।। प्रसादयामास सतीं मूर्ध्ना नम्रेण भारत ।१६। चित्रकेतुरु
वाच ।। प्रतिगृह्णामि ते शापमात्मनोंजलिनांबिके ।। देवैर्मर्त्याय यत्प्रोक्तं पूर्वदिष्टं हि तस्य तत् ।।
।१७। संसारचक्र एतस्मिन्जंतुरज्ञानमोहितः ।। भ्राम्यन्सुखं च दुःखं च भुंक्ते सर्वत्र सर्वदा ।१८। नैवा
त्मा न परश्चापि कर्ता स्यात्सुखदुःखयोः ।। कर्तारं मन्यते प्राज्ञ आत्मानं परमेव च ।१९। गुणप्रवा
ह एतस्मिन्कः शापः को न्वनुग्रहः ।। कः स्वर्गो नरकः को वा किं सुखं दुःखमेव वा ।२०। एकः सृजति
भूतानि भगवानात्ममायया ।। एषां बंधं च मोक्षं च सुखं दुःखं च निष्कलः ।२१।

न कोपि दोष इत्याह नैवेति
एवं तावत्सुखदुःखादिकमंगीकृत्योक्तं ।१९। इदानीं तदपि वस्तुतो नास्तीत्याह ।। गुणानां मायामयानां प्र राम॰
वाहे संसारे ।२०। ननु मायागुणानां चेदयं प्रवाहस्तर्हि तेषां जडत्वाद्बंधमोक्षाद्यनुभवो न स्यात्तत्राह ।। एकः ५५
परमेश्वरो मायया निमित्तभूतया भूतानि प्राणिनः सृजति एषां बंधादिकं च सृजति निष्कलः स्वयं बंधादिशून्यः ।२१।

अकस्मादद्भुतैश्वर्यगर्वात्तीव्रकर्मतः॥ आसुरीं योनिमापन्नो भवानीशापतः स तु॥ तदाह एकदेत्यादिना॥ अंकीकृतां उत्संगे निवेशितां देवीं बाहुनाऽऽलिंग्य परिष्वज्य उवाच॥ जहास च तस्यांतिके स्थितः सन्॥५॥ धर्मं वक्ता वदति शरीरिणां मध्ये मुख्यश्च भार्यया मिथुनीभूय चास्ते॥६।८॥ अगाधा गंभीरा धीर्यस्य सः॥९॥ न तस्य वीर्य-

एकदा स विमानेन विष्णुदत्तेन भास्वता॥ गिरिशं ददृशे गच्छन्परीतं सिद्धचारणैः॥४॥ आलिंग्यांकीकृतां देवीं बाहुना मुनिसंसदि॥ उवाच देव्याः शृण्वंत्या जहासोच्चैस्तदंतिके॥५॥ चित्रकेतुरुवाच एष लोकगुरुः साक्षाद्धर्मं वक्ता शरीरिणां॥ आस्ते मुख्यः सभायां वै मिथुनीभूय भार्यया॥६॥ जटाधरस्तीव्रतपा ब्रह्मवादिसभापतिः॥ अंकीकृत्य स्त्रियं चास्ते गतह्रीः प्राकृतो यथा॥७॥ प्रायशः प्राकृताश्चापि स्त्रियं रहसि बिभ्रति॥ अयं महाव्रतधरो बिभर्त्ति सदसि स्त्रियं॥८॥ भगवानपि तच्छ्रुत्वा प्रहस्यागाधधीर्नृप॥ तूष्णीं बभूव सदसि सभ्याश्च तदनुव्रताः॥९॥ श्रीशुक उवाच॥ इत्यतद्वीर्यविदुषि ब्रुवाणे बह्वशोभनं॥ रुषाह देवी धृष्टाय निर्जितात्माभिमानिने॥१०॥ पार्वत्युवाच॥ अयं किमधुना लोके शास्ता दंडधरः प्रभुः॥ अस्मद्विधानां दुष्टानां निर्लज्जानां च विप्रकृत्॥११॥ न वेद धर्मं किल पद्मयोनिर्न ब्रह्मपुत्रा भृगुनारदाद्याः॥ न वै कुमारः कपिलो मनुश्च ये नो निषेधंत्यतिवर्त्तिनं हरं॥१२॥ एषामनुध्येयपदाब्जयुग्मं जगद्गुरुं मंगलमंगलं स्वयं॥ यः क्षत्रबंधुः परिभूय सूरीन्प्रशास्ति धृष्टस्तदयं हि दंड्यः॥१३॥

प्रभावं विद्वान् अतद्वीर्यविद्वान्॥ निर्जितात्माभिमानिने जितेंद्रियोऽहमित्यभिमानवते॥१०॥ इति रुषा क्रोधेनाह॥ विरुद्धमकर्म एव करोतीति विप्रकृत्॥११॥ अतिवर्त्तिनं शास्त्रमतिक्रम्य वर्त्तमानं शीलं यस्य तं नो निषेधंति निवारयंति॥१२॥ एषां ब्रह्मादीनामनुध्येयं पदाब्जयुग्मं यस्य तं मंगलमंगलं परमधर्ममूर्त्तिं सूरीन्परिभूय अज्ञानं कृत्वा जग-

भा॰ष॰ तत्र तदुक्तमेव हेतुमाह द्वाभ्यां॥ देहिनामिति सुखदुःखमित्यादि द्वंद्वानि ईश्वरस्य लीलया मायया भवंति॥२९॥ तेषु
५६ च गुणदोषविकल्प इत्येवेत्यन्वयः॥ इष्टानिष्टभेद इव यः स्फुरति स आत्मन्यर्थभेदः सुखादिभेदः पुंसस्त्व
पेयथा अविवेककृतो भवति॥ स्रजि वस्त्र सर्पमालादिभिदेव यथा तथैव वक्तव्ये तद्वत्प्रयोगः स्रग्वदिति वक्तव्ये स्रजि
वदित्यार्षं॥ पाठांतरे तु सुगमं॥३०॥ अतो भागवतानां निस्पृहत्वमुचितमेवेत्याह॥ वासुदेव इति ज्ञानवैराग्य

देहिनां देहसंयोगात द्वंद्वानीश्वरलीलया॥ सुखं दुःखं मृतिर्जन्म शापोऽनुग्रह एव च॥२९॥ अविवेककृ
तः पुंसो ह्यर्थभेद इवात्मनि॥ गुणदोषविकल्पश्च भिदेव स्रजिवत्कृतः॥३०॥ वासुदेवे भगवति भक्ति
56 मुद्वहतां नृणां॥ ज्ञानवैराग्यवीर्याणां नेह कश्चिद्व्यपाश्रयः॥३१॥ नाहं विरिंचो न कुमारनारदौ न
ब्रह्मपुत्रा मुनयः सुरेशाः॥ विदाम यस्येहितमंशकांशका न तत्स्वरूपं पृथगीशमानिनः॥३२॥ न
ह्यस्यास्ति प्रियः कश्चिन्नाप्रियः स्वः परोऽपि वा॥ आत्मत्वात्सर्वभूतानां सर्वभूतप्रियो हरिः॥३३॥
तस्य चायं महाभागश्चित्रकेतुः प्रियोऽनुगः सर्वत्र समदृक् शांतो ह्यहं चैवाऽच्युतप्रियः॥३४॥ त
स्मान्न विस्मयः कार्यः पुरुषेषु महात्मसु॥ महापुरुषभक्तेषु शांतेषु समदर्शिषु॥३५॥ शुक उवाच॥
इति श्रुत्वा भगवतः शिवस्योमाभिभाषितं॥ बभूव शांतधी राजन् देवी विगतविस्मया॥३६॥

यो वीर्यं बलं येषां व्यपाश्रयः त्रिशिष्टवुधा आश्रयणीयोर्थो नास्ति॥३१॥ अस्य च हरिदासत्वेन तत्स्वभावत्वा
त्रैतच्चित्रमिति वक्तुं हरेर्महात्म्यमाह॥ नाहमिति द्वाभ्यां ईहितमभिप्रायं लीलां वा यद्वा वयं न विद्म राम॰
स्तदा तस्य स्वरूपं मंशकांशका अपि संतः पृथगीशमानिनो न विदुरेव॥३२॥ अतएव हरिरपि सर्वे ५६
षां भूतानां प्रियः॥३३॥ अहं चैवाच्युतस्य प्रियः तस्मान्ममास्मिन्क्रोधो नाभूदिति भावः॥३४॥३६॥

नन्वेवं भूतविषमस्यैतस्य किं कारणं त्रिपादि वैषम्याभावादित्याशंक्य यद्यपि प्रियादयो न संति तथाऽपि तत्तत्क
र्मवशात्सर्गं च रुद्रत्पादनतस्येति द्वाभ्यां प्रतीपः शत्रुः प्रियः न ज्ञातिर्बंधुः स्वः स्वत्पथः तत्र हेतुः ॥ सर्वत्र समस्य तत्कु
तः निरंतनस्य निःसंगस्य अत एव तन्निमित्तं सुखे रागो नास्ति ॥ रागाननुबंधो रोषः कुतः स्यात् ॥२२॥ यद्यप्येवं तथा
पि तस्य शक्त्या मायया यो विसर्गः पुण्यपापादिलक्षणं कर्म एषां शरीरिणां सुखाद्यर्थमवकल्पते समर्थो भ

न तस्य कश्चिद्दयितः प्रतीपो न ज्ञातिबंधुर्न परो न च स्वः ॥ समस्य सर्वत्र निरंजनस्य सुखे न रागः
कुत एव रोषः ॥२२॥ तथापि तच्छक्तिविसर्ग एषां सुखाय दुःखाय हिताहिताय ॥ बंधाय मोक्षाय च मृत्यु
जन्मनोः शरीरिणां संसृतयेऽवकल्पते ॥२३॥ अथ प्रसादये न त्वां शापमोक्षाय भामिनि ॥ यन्मन्यसे ह्य
असाधूक्तं मम तत्क्षम्यतां सति ॥२४॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति प्रसाद्य गिरिशौ चित्रकेतुररिंदम ॥ ज
गाम स्वविमानेन पश्यतोः स्मयतोस्तयोः ॥२५॥ ततस्तु भगवान्रुद्रो रुद्राणीमिदमब्रवीत् ॥ देवर्षि
दैत्यसिद्धानां पार्षदानां च शृण्वतां ॥२६॥ रुद्र उवाच ॥ दृष्टवत्यसि सुश्रोणि हरेरद्भुतकर्मणः ॥
माहात्म्यं भृत्यभृत्यानां निस्पृहाणां महात्मनां ॥२७॥ नारायणपराः सर्वे न कुतश्चन बिभ्यति ॥ स्वर्गा
पवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः ॥२८॥

वति यथोक्तं गीतासु भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञित इति ॥२३॥
अथ तस्मात् हे भामिनि कोपने त्वां केवलं प्रसादयामि न तु शापमोक्षाय तर्हि किं प्रसादनेनात आह मम उक्तं
साधु अपि असाधु चेन्मन्यसे तत्त्वया क्षम्यतां ॥२४॥ गिरिशौ भवानीशंकरौ प्रसाद्य ॥ स्मयतो विस्मयं कुर्वतोः स
तोः ॥२५॥२७॥ स्वर्गादौ च तुल्योऽर्थः प्रयोजनमिति द्रष्टुं शीलं येषां ते तथा ॥२८॥ ॥

भा॰ष॰
५७

चर्षणी वरुणस्य भार्यासीत् ॥ पूर्वं ब्रह्मणः पुत्रो भृगुर्यस्यां पुनर्जातः वाल्मीकिर्वरुणस्यैव पुत्रोऽभवत् ॥ तौ वरुण
स्यासाधारणौ पुत्रौ ॥ ४ ॥ तथा न्सर्गादयो मित्रस्यासाधारणाः तयोरेवसाधारणौ द्वौ पुत्रौ चाह अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च
ऋषी मित्रावरुणयोरभवतां यतस्तौ पि कुंभे रेतः सिषिचतुः सत्रे हजानाविषितामनोभिः कुंभे रेतः सिषिचतुः

चर्षणी वरुणस्याऽसीद्यस्यां जातो भृगुः पुनः ॥ वाल्मीकिश्च महायोगी वल्मीकादभवत्किल ॥ ४ ॥ अग
स्त्यश्च वसिष्ठश्च मित्रावरुणयोरृषी ॥ रेतः सिषिचतुः कुंभे उर्वश्याः सन्निधौ द्रुतं ॥ ५ ॥ रेवत्यां मित्र उ
त्सर्गमरिष्टं पिप्पलं व्यधात् ॥ पौलोम्यामिंद्र आधत्त त्रीन्पुत्रानिति नः श्रुतं ॥ ६ ॥ जयंतमृषभं तात तृती
यं मीढुषं प्रभुः ॥ ७ ॥ उरुक्रमस्य देवस्य मायावामनरूपिणः ॥ कीर्त्तौ पत्न्यां बृहच्छ्लोकस्तस्यासन्सौभगा
दयः ॥ ८ ॥ तत्कर्मगुणवीर्याणि काश्यपस्य महात्मनः ॥ पश्चाद्वक्ष्यामहेऽदित्यां यथैवाऽवततार ह ॥ ९ ॥
अथ कश्यपदायादान्दैतेयान्कीर्त्तयामि ते ॥ यत्र भागवतः श्रीमान्प्रह्लादो बलिरेव च ॥ १० ॥ दितेर्द्वावे
व दायादौ दैत्यदानववंदितौ ॥ हिरण्यकशिपुर्नाम हिरण्याक्षश्च कीर्त्तितौ ॥ ११ ॥ हिरण्यकशिपोर्भार्या
कयाधुर्नाम दानवी ॥ जंभस्य तनया दत्ता सुषुवे चतुरः सुतान् ॥ १२ ॥ संह्रादं प्रागनुह्रादं ह्रादं प्रह्रादमे
व च ॥ तत्स्वसा सिंहिका नाम राहुं विप्रचितोऽग्रहीत् ॥ १३ ॥ शिरोऽहरद्यस्य हरिश्चक्रेण पिबतोऽमृतं ॥ सं
ह्रादस्य कृतिर्भार्याऽसूत पंचजनं ततः ॥ १४ ॥ ह्रादस्य धमनिर्भार्याऽसूत वातापिमिल्वलं योऽगस्त्याय त्वऽ
तिथये पेचे वातापिमिल्वलं ॥ १५ ॥

समानमिति श्रुतेः द्रुतं स्कन्नं ॥ ५ ॥ ८ ॥ पश्चात् अष्टमस्कंधे ॥ ९ ॥ अथेति
कश्यपस्यादितेः पुत्राणां द्वादशादित्यानां संततिमुक्त्वा दितेः पुत्रान् कथयामीत्यर्थः हिरण्यकशिपुहिर
ण्याक्षश्चेति ॥ प्रथमं द्वावेव ॥ तौ च कीर्त्तितौ तृतीयस्कंधे ॥ ११ ॥ १२ ॥ विप्रचितो दानवाद्भर्त्तुः सकाशाद्राहुं पुत्र
मग्रहीत् ॥ ततः संह्रादादसूत ॥ १४ ॥ यो मेषरूपं वातापिं पेचे तमिल्वलं ॥ यं पेचे तं च वातापिं चासूत तस्य चेयं ॥ १५ ॥

रा॰म॰
५७

प्रतिशापं दातुमलंतमः समर्थतमोपि॥३७॥ असुरजातेः असुरभावेनोत्पत्तेः भगवतिमतेश्च॥३९॥४०॥ एततत्पतं॥
४१॥ षष्ठे सप्तदशः॥ आदित्यानां चतुर्थस्य त्वष्टुर्वंशप्रसंगतः प्रोक्तमिदं कृतं विश्वरूपवृत्रवधादिकं॥ अथ
दितेः पंचमादीनां पुत्राणामन्वयोक्तितः॥ अष्टादशे दितेर्गर्भशक्रेणमरुतां भिदा॥ त्वष्टुर्वंशमनुक्रम्य प्रसं
संगपथाक्रमं॥ आदित्यानामथान्येषां वंशानाह मुनीश्वरः दक्षकन्याद्वयानुकथने अदित्याः द्वादशपु

इतिभागवतोदेव्याः प्रतिशप्तुमलंतमः॥ मेने संजगृहे शापमेतावत्साधुलक्षणं॥३७॥ जज्ञे त्वष्टुर्द
क्षिणाग्नौ दानवीं योनिमाश्रितः॥ वृत्र इत्यभिविख्यातो ज्ञानविज्ञानसंयुतः॥३८॥ एतत्ते सर्वमाख्या
तं यन्मां त्वं परिपृच्छसि॥ वृत्रस्यासुरजातेश्च कारणं भगवन्मतेः॥३९॥ इतिहासमिमं पुण्यं चित्रकेतो
र्महात्मनः॥ माहात्म्यं विष्णुभक्तानां श्रुत्वा बंधाद्विमुच्यते॥४०॥ य एतत्प्रातरुत्थाय श्रद्धया वाग्यतः पठे
त्॥ इतिहासं हरिं स्मृत्वा स याति परमां गतिं॥४१॥ इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे सप्तदशो
ध्यायः॥१७॥ श्रीशुक उवाच॥ पृश्निस्तु पत्नी सवितुः सावित्रीं व्याहृतीं त्रयीं॥ अग्निहोत्रं पशुं सोमं चा
तुर्मास्यं महामखान्॥१॥ सिद्धिर्भगस्य भार्यांग महिमानं विभुं प्रभुं॥ आशिषं च वरारोहां कन्यां प्रा
सूत सुव्रतां॥२॥ धातुः कुहूः सिनीवाली राका चानुमतिस्तथा॥ सायं दर्शमथ प्रातः पूर्णमासमनुक्र
मात्॥ अग्नीन्पुरीष्यानाधत्त क्रियायां समनंतरः॥३॥

त्राः॥ विवस्वानर्यमा पूषा त्वष्टाऽथ सविता
भगः धाता विधाता वरुणो मित्रः शक्र उरुक्रम इति॥ ननु अयमध्याये तमारभ्य विश्वरूपवृत्रचित्रकेतूपाख्यानैः त्व
ष्टुर्वंशमनुवर्ण्य इदानीं सवितुर्वंशमाह॥ पृश्निस्त्विति॥ सावित्रीमित्यादिषु प्रासूतेत्यनुषंगः पशुं पशुयागं
महामखान्पंच प्रासूत॥१॥२॥ धातुर्भार्या कुहूः सापि पुत्रं प्रासूत॥ एवं सिनीवाली दर्शमित्यनुक्रमान्॥ समनंत
रो विधाता क्रियायां भार्यायां पुरीष्यान् अग्नींश्च चितान्॥ पुरीष्यासो अग्नय इति पंच वा एते अग्नयो यच्चितय इति च श्रुतेः॥३

भा॰ष॰ ५८

इदं दोहदादिकं ध्रुवं निश्चितं आशासानस्य मन्यमानस्य अतउन्नद्धं उत्कं खलं चेतो यस्य तस्येन्द्रस्य यो मदस्तस्य शोषकः पुत्रो मे येन हेतुना भूयात् भवेत् ॥२८॥ भर्तुः प्रियाचरणमेवेति भावेन सा भर्तुः प्रियमसकृदाचचार ॥२९॥३०॥ विवशः स्त्रीपरतन्त्रः सन् बाढं तव मनोरथं पूरयिष्यामीति यदाह तन्न चित्रं ॥३१॥ तत्र हेतुमाह विलोक्येति । एकान्तभूतानि निःसमानि मैथुनेन सृष्टिहेत्वर्थं स्वदेहार्धमेव स्त्रियं चक्रे ॥३२॥ एवं स्त्रिया शुश्रूषितः सन् ॥३३॥ इ

58

आशासानस्य तस्येदं ध्रुवमुन्नद्धचेतसः । मदशोषक इन्द्रस्य भूयाद्येन सुतो हि मे ॥२८॥ इति भावेन सा भर्तुराचचारासकृत्प्रियं । शुश्रूषयानुरागेण प्रश्रयेण दमेन च ॥२९॥ भक्त्या परमया राजन्मनोज्ञैर्वल्गुभाषितैः । मनो जग्राह भावज्ञा सुस्मितापाङ्गवीक्षणैः ॥ एवं स्त्रिया जडीभूतो विद्वानपि विदग्धया । बाढमित्याह विवशो न तच्चित्रं हि योषिति ॥३१॥ विलोक्यैकान्तभूतानि भूतान्यादौ प्रजापतिः । स्त्रियं चक्रे स्वदेहार्धं यया पुंसां मतिर्हृता ॥३२॥ एवं शुश्रूषितस्तात भगवान्कश्यपः स्त्रिया ॥ प्रहस्य परमप्रीतो दितिमाहाभिनन्द्य च ॥३३॥ कश्यप उवाच ॥ वरं वरय वामोरु प्रीतस्तेऽहमनिन्दिते । स्त्रिया भर्तरि सुप्रीते कः काम इह चागमः । पतिरेव हि नारीणां दैवतं परमं स्मृतं ॥ मानसः सर्वभूतानां वासुदेवः श्रियः पतिः ॥३५॥ स एव देवतालिङ्गैर्नामरूपविकल्पितैः । इज्यते भगवान्पुंभिः स्त्रीभिश्च पतिरूपधृक् ॥३६॥

इह च कारात् परत्र च । अगमः अप्राप्यः ॥३४॥ ननु परमेश्वरे सुप्रीते सर्वकामप्राप्तिरिति प्रसिद्धं तत्राह पतिरेवेति ननु मनसि स्थितः श्रीवासुदेव एव लक्ष्मीपतिः परं दैवमिति प्रसिद्धं सत्यं स एव स्वाधिकारेण रूपभेदैः पूज्यत इत्याह मानस इति सार्धेन । देवतालिङ्गैः मूर्तिभिरुपलक्षितः तान्येवाह नाम इन्द्रादि रूपं वज्रहस्तत्वादि ताभ्यां विविधं कल्पितैः ॥३५॥ ॥

राम॰ ५८

ततोबलेःसकाशादभवत् तस्यबलेरनुभावः सुश्लोकः गुणकीर्त्यर्हः। यद्वा अनुभाव्यतेसद्भिःस्वरूपतइत्यनुभावंसु
श्लोकंपश्चाद्वक्ष्यतिशेषः॥१९॥ तस्यगणेषु मुख्यतां प्राधान्यं॥२०॥ सात्मतासमानरूपतां॥२१॥ सात्म्यंदेवत्वंप्रापि
ताः॥२२॥२३॥ आदृतंसादरं॥ अल्पंमितार्क्षरं अर्थवत् अर्थयुक्तं॥ सत्रमयनमाश्रयोयस्यहेसत्रायणशौनक॥२४॥
पार्ष्णिग्राहेणपक्षवता सहायेन॥२५॥ भ्रातृहंतारंइंद्रंमारयित्वासुखिनीस्यामितिचिंतयामासदितिः। उल्बणं
क्रूरं अक्लिन्नं आर्द्रंहृदयंकरिनंचित्तं॥२६॥ ननुराजास्वदेहरक्षार्थमन्येषांघातंकरोत्येवकिमत्रचित्रंतत्राह॥कृमी

अनुह्रादस्यसूर्म्यायांबाष्कलोमहिषस्तथा। विरोचनस्तुप्राह्लादिर्देव्यांतस्याऽभवद्बलिः॥१८॥ बा
णज्येष्ठंपुत्रशतमशनायांततोभवत्॥ तस्यानुभावःसुश्लोकःपश्चादेवाभिधास्यते॥१९॥ बाणआराध्य
गिरिशंलेभेतद्गणमुख्यतां॥ यत्पार्श्वेभगवानास्तेह्यद्यापिपुरपालकः॥२०॥ मरुतश्चदितेःपुत्राश्च
त्वारिंशन्नवाधिकाः॥ तआसन्नप्रजाःसर्वेनीताइंद्रेणसात्मतां॥२१॥ राजोवाच॥ कथंतआसुरंभावमपोह्यौ
त्पत्तिकंगुरो॥ इंद्रेणप्रापिताःसात्म्यंकिंतत्साधुकृतंहितैः॥२२॥ इमेश्रद्दधतेब्रह्मन्नृषयोहिमयासह
परिज्ञानायभगवंस्तन्नोव्याख्यातुमर्हसि॥२३॥ सूतउवाच॥ तद्विष्णुरातस्यसबादरायणिर्वचोनिशम्याऽ
दृतमल्पमर्थवत्॥ सभाजयन्सन्निभृतेनचेतसाजगादसत्रायणसर्वदर्शनः॥२४॥ शुकउवाच॥ हतपु
त्रादितिःशक्रपार्ष्णिग्राहेणविष्णुना॥ मन्युनाशोकदीप्तेनज्वलंतीपर्यचिंतयत्॥२५॥ कदानुभ्रातृहं
तारमिंद्रियाराममुल्बणं॥ अक्लिन्नहृदयंपापंघातयित्वाशयेसुखं॥२६॥ कृमिविड्भस्मसंज्ञासीद्यस्येशा
भिहितस्यच॥ भूतध्रुक्तत्कृतेस्वार्थंकिंवेदनिरयोयतः॥२७॥

मिईशःप्रभुरित्यभिहितस्यापियस्यपूर्वं
कांरात्रांदेहस्यमरणानंतरंह्निदिनावस्थितस्यकृमयइतिभस्मादिभिर्भक्षितस्यतुविष्टेति दग्धस्यभस्मेति
संज्ञाआसीत्॥ तत्कृतेनस्यदेहस्यार्थेयोभूतेभ्योद्रुह्यति॥ सकिंस्वार्थंवेदनवेदेवतत्रहेतुः यतोभूतद्रो

कार्याण्यावश्यकानि व्रतं घ्नंतीति । नावश्यकानि न च निषिद्धानि किंत्वनुज्ञातानि सर्वाण्यपि त्रुटि ॥४७॥ तत्रै
कत्रिंशन्निषेधानाह । न हिंस्यादिति पंचभिः । न शपेन्नाक्रोशेत् । यदमंगलं कपालास्थ्यादि कं तन्न स्पृशेत् ॥४८॥ नाप्सु
निमज्ज्य स्नायात् पूर्वं विधृतां स्रजं पुनर्न धारयेत् ॥४९॥ भोजने पंच निषेधानाह । नोच्छिष्टमिति । चंडिकान्नं भद्रका

दितिरुवाच । धारयिष्ये व्रतं ब्रह्मन्ब्रूहि कार्याणि यानि मे । यानि चेह निषिद्धानि न व्रतं घ्नंति पान्स्तु
त ॥४७॥ कश्यप उवाच । न हिंस्याद्भूतजातानि न शपेन्नानृतं वदेत् । न छिंद्यान्नखरोमाणि न स्पृशेत्
59 यदमंगलं ॥४८॥ नाऽप्सु स्नायान्न कुप्येत न संभाषेत दुर्जनैः । न वसीताधौतवासः स्रजं च विधृतां क्व
चित् ॥४९॥ नोच्छिष्टं चंडिकान्नं च सामिषं वृषलाहृतं । भुंजीतोदक्ययादृष्टं पिबेदंजलिना त्वपः ॥५०॥ नो
च्छिष्टाऽस्पृष्टसलिला संध्यायां मुक्तमूर्द्धजा । अनर्चितासंयतवाग्नासंवीता बहिश्चरेत् ॥५१॥ नाधौत
पादाऽप्रयता नार्द्रपान्नोदक्शिराः । शयीत नाऽपराङ् नान्यैर्न नग्ना न च संध्ययोः ॥५२॥ धौतवासाः शुचि
र्नित्यं सर्वमंगलसंयुता । पूजयेत्प्रातराशात्प्राक् गो विप्रान् श्रियमच्युतं ॥५३॥ स्त्रियो वीरवतीश्चा
स.क. र्चेत्स्रग्गंधबलिमंडनैः । पतिं चार्च्योपतिष्ठेत ध्यायेत्कोष्ठगतं च तं ॥५४॥ ॥ ॥

ल्यै निवेदितं पिपीलिकादिदूषितं वा । अंजलिना त्वपो न पिबेत् ॥५०॥ गृहाद्बहिर्निर्गमे सप्त निषेधानाह । नो
च्छिष्टेति । अनर्चिता मंडनहीना असंवीता अप्रावृता ॥५१॥ शयने षण्निषेधानाह । नाधौतपादेति । नापराक्
पश्चिमशिराः ॥५२॥ कार्याण्याह । धौतवासा इति द्वाभ्यां । प्रातराशात् प्रथमभोजनात् ॥५३॥ वीरवतीर्जीव
त्भर्तृकाः आर्च्य संपूज्य कोष्ठगतं कुक्षिस्थं तत्स्वगतं ॥५४॥

३७ । इंद्रहणं इंद्रहंतारं अमर्तुं अमृत्युं अमृतं त्वं येन इंद्रेणा विष्णुनासहायेन घातितौ । ३८ । ४० । स्वभावमनुवर्त्तमानायायोषि
तः को तिक्रमो ऽपराधः ४१ स्वभावमेवाह द्वाभ्यां शरत्पद्मस्यैवोत्सवो विकाशो यस्मिन् अवरोऽअतीत योरम
तं क्षुरधारोपमं चित्तं ४२ स्वाशिषात्मनां स्वार्थकामनया ऽत्यन्तप्रेष्ठत्वेन प्रतीयमानानां ४३ तत्रेदमुपक
ल्पते योग्यं भवति । अयं भावः । वैष्णवव्रततावदुपदेक्ष्यामि तेनैवास्याः शुद्धचित्तायाः इंद्रे क्रोधो निवर्त्ति

तस्मात्पतिव्रता नार्यः श्रेयस्कामाः सुमध्यमे । यजंते ऽनन्यभावेन पतिमात्मानमीश्वरं ३६ सो
ऽहं त्वया ऽर्चितो भद्रे ईदृग्भावेन भक्तितः । तत्ते संपादये काममसतीनां सुदुर्लभं ३७ दितिरुवाच । व
रदो यदि मे ब्रह्मन्पुत्रमिंद्रहणं वृणे । अमृत्युं मृतपुत्राहं येन मे घातितौ सुतौ । ३८ । निशम्य तद्वचो वि
प्रो विम[illegible]नाः पर्यतप्यत । अहो अधर्मः सुमहानद्य
मे समुपस्थितः । ३९ । अहो अर्थेंद्रियारामो योषिन्मय्येह मायया । गृहीतचेताः कृपणः पतिष्ये नरके ध्रु
वं ४० । को ऽतिक्रमो ऽनुवर्त्तत्याः स्वभावमिह योषितः । धिङ्मां बताबुधं स्वार्थे यदहं त्वजितेंद्रियः ४१
शरत्पद्मोत्सवं वक्त्रं वचश्च श्रवणामृतं । हृदयं क्षुरधाराभं स्त्रीणां को वेद चेष्टितं । ४२ न हि कश्चित्प्रियः
स्त्रीणामंजसा स्वाशिषात्मनां । पतिं पुत्रं भ्रातरं वा घ्नंत्यर्थे घातयंति च । ४३ प्रतिश्रुतं ददामीति वचस्तन्न मृ
षा भवेत् । वधं नार्हति चेंद्रो ऽपि तत्रेदमुपकल्पते ४४ इति संचिंत्य भगवान्मारीचः कुरुनंदन । उवाच किं
चित्कुपित आत्मानं च विगर्हयन् ४५ कश्यप उवाच । पुत्रस्ते भविता भद्रे इंद्रहा देवबांधवः । संवत्सरं व्रत
मिदं यद्यंजो धारयिष्यसि ४६ ॥

ष्यते पुत्रस्त्वमर्त्यो भविष्यति । दीर्घकालत्वे च व्रतस्य कथंचिद्विच्छिद्रे गुप्तेऽपि सतीं इ
स्य वधोपितभविष्यतीति । ४४ । ४५ हे भद्रे अंजः यथावद्यदि धारयिष्यसि तर्हि इंद्रहा भविष्यति । वैगुण्ये तु देवबां
धवो भविष्यति । वैष्णवव्रताद्धृतस्य कथंचिद्वैगुण्येऽपि स
सर्वथा वैफल्याभावात् ॥ ४६ ॥

भा॰ष॰
६०

60

सजः सह ॥६८॥७१॥ दित्या निःकपटमन्तोस ति इंद्रोपि निःकपटमेवाह ॥ अंबेति ॥ लब्धमंतरं येन ॥ अर्थ एव बुद्धिर्य

सजः रिंद्रेण पंचाशद्देवास्ते मरुतोभवन् ॥ अपोत्स्यमातृदोषं तेहरिणा सोमपाः कृताः ॥६८॥ दितिरुत्था
यददृशे कुमारानलप्रभान् ॥ इंद्रेण सहितान् देवी पर्य्यतुष्यदनिंदिता ॥६९॥ अथेंद्रमाह ताताहमादि
त्यानां भयावहं ॥ अपत्यमिच्छंत्यचरं व्रतमेतत्सुदुष्करं ॥७०॥ एकः संकल्पितः पुत्रः सप्त सप्ताऽभवन् कथं
यदि ते विदितं पुत्र सत्यं कथय मा मृषा ॥७१॥ इंद्र उवाच ॥ अंब तेहं व्यवसितमुपधार्य्यागतोऽतिकं ॥ ल
ब्धांतरोऽछिदं गर्भमर्थबुद्धिर्न धर्मवित् ॥७२॥ कृत्तो मे सप्तधा गर्भ आसन् सप्त कुमारकाः ॥ तेपि चैकैकं
शो वृक्णाः सप्तधा नाऽपि मम्रिरे ॥७३॥ ततस्तत्परमाश्चर्य्यं वीक्ष्याध्यवसितं मया ॥ महापुरुषपूजायाः सि
द्धिः काप्यऽनुषंगिकी ॥७४॥ आराधनं भगवत ईहमाना निराशिषः ॥ ये तु नेच्छंत्यपि परं ते स्वार्थकुशलाः
स्मृताः ॥७५॥ आराध्यात्मप्रदं देवं स्वात्मानं जगदीश्वरं ॥ को वृणीते गुणस्पर्शं बुधः स्यान्नरकेपि यत् ॥७६॥
तदिदं मम दौर्जन्यं बालिशस्य महीयसि ॥ क्षंतुमर्हसि मातस्त्वं दिष्ट्या गर्भो मृतो स्थितः ॥७७॥ श्रीशुक उवाच
इंद्रस्तयाभ्यनुज्ञातः शुद्धभावेन तुष्टया ॥ मरुद्भिः सह तां नत्वा जगाम त्रिदिवं प्रभुः ॥७८॥ एवं ते सर्वमा
ख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ मंगलं मरुतां जन्म किं भूयः कथयामि ते ॥७९॥ इति श्रीभागवते महापुरा
णे षष्ठस्कंधेऽष्टादशोऽध्यायः ॥१८॥

स्य ॥७२॥७४॥ अपि परं मोक्षमपि ॥७५॥ गुणस्पर्शी विषयभोगं बुधः ॥ राम॰
को वृणीत ॥ यद्यस्मान्नरकेपि स्यात् महीयसि हे महत्तमे ॥ मृतः सन् जस्थितः ॥७७॥७९॥ षष्ठेऽष्टादशमः ॥१८॥ ६०

पुंसवनंपुत्रोत्पत्तिकरंतुभ्यंतव॥५५॥५८॥हरिरिंद्रोव्रतस्यछिद्रंप्रेप्सुःप्राप्तुमिछुः।जिह्मःकुटिलःसाधुवेषः।मृगहालुब्ध
कः।पश्चाम्मृगावेचनायमृगवेषोधवतितद्वत॥५९॥केनमेशिवंस्यादितिचिंतांप्राप्तः॥६०॥अस्पृष्टवारिश्चासावधौतांघ्रि

सांवत्सरंपुंसवनंव्रतमेतदविप्लुतं॥धारयिष्यसिचेत्तुभ्यंशक्रहाभवितासुतः॥५५॥बाढमित्यभिप्रेत्याथदि
तीराजन्महामनाः॥काश्यपंगर्भमाधत्तव्रतंचांजोदधारसा॥५६॥मातृष्वसुरभिप्रायमिंद्रआज्ञायमानदः॥शु
श्रूषणेनाश्रमस्थांदितिंपर्यचरत्कविः॥५७॥नित्यंवनात्सुमनसःफलमूलसमित्कुशान्॥पत्रांकुरमृदो
पश्चकालेकालउपाहरत्॥५८॥एवंतस्याव्रतस्थायाव्रतछिद्रंहरिर्नृप॥प्रेप्सुःपर्यचरज्जिह्मोमृगहेवमृ
गाकृतिः॥५९॥नाध्यगच्छद्व्रतछिद्रंतत्परोथमहीपते॥चिंतांतीव्रांगतःशक्रःकेनमेस्याछिवंत्विह॥६०॥ए
कदासातुसंध्यायामुछिष्टाव्रतकर्शिता॥अस्पृष्टवार्यधौतांघ्रिःसुष्वापविधिमोहिता॥६१॥लब्ध्वात
दंतरंशक्रोनिद्रापहृतचेतसः॥दितेःप्रविष्टउदरंयोगेशोयोगमायया॥६२॥चकर्तसप्तधागर्भंवज्रे
णकनकप्रभं॥रुदंतंसप्तधैकैकंमारोदीरितितान्पुनः॥६३॥तेतमूचुःपाट्यमानाःसर्वेप्रांजलयोनृपनोजि
घांससिकिंइंद्रभ्रातरोमरुतस्तव॥६४॥माभैष्टभ्रातरोमह्यंयूयमित्याहकौशिकः॥अनन्यभावान्पार्षदा
नात्मनोमरुतांगणान्॥६५॥नममारदितेर्गर्भःश्रीनिवासानुकंपया॥बहुधाकुलिशक्षुण्णोद्रौण्यस्त्रेणयथा
भवान्॥६६॥सकृदिष्ट्वादिपुरुषंपुरुषोयातिसाम्यतां॥संवत्सरंकिंचिदूनंदित्यायद्धरिरर्चितः॥६७॥

श्च॥६१॥निद्रयापहृतंचेतोयस्याः॥६२॥मारोदीरित्यपलालयन्निवतान्पुनःसप्तधाचकर्तचिछेद॥६३॥६४॥कौशिकइं

द्रः।गणान्सप्तगणावैमरुतइतिश्रुतेः॥६५॥६७॥

होममंत्रस्योद्धरणं दर्शयति । ओमिति प्रकर्षेण भवंतां मामिति प्रभवौ ॥ ८ ॥ १० ॥ इज्यायज्ञाभिर्निवर्त्तकः पुरुषव्यापारो
भावनाख्यः क्रियाल्लौकिकी ॥ ११ ॥ प्रत्ययो नामरूपयोः प्रकाशः आपाश्रयः तपो राधारः ॥ १२ ॥ १४ ॥ महापुरुषचेतसा ईश्वर

ॐ नमो भगवते महापुरुषाय महाविभूतिपतये स्वाहेति । श्रियं विष्णुं च वरदावाशिषां प्रभवावुभौ । भ
क्त्या संपूजयेन्नित्यं यदीच्छेत्सर्वसंपदः ॥ ९ ॥ प्रणमेद्दंडवद्भूमौ भक्तिप्रह्वेण चेतसा । दशवारं जपेन्मंत्रं ततः
स्तोत्रमुदीरयेत् ॥ ९ ॥ युवां तु विश्वस्य विभू जगतः कारणं परं । इयं हि प्रकृतिः सूक्ष्मा मायाशक्तिर्दुरत्य
या ॥ १० ॥ तस्या अधीश्वरः साक्षात्त्वमेव पुरुषः परः । त्वं सर्वयज्ञ इज्येयं क्रियेयं फलभुग्भवान् ॥ ११ ॥ गुण
व्यक्तिरियं देवी व्यंजको गुणभुग्भवान् । त्वं हि सर्वशरीर्यात्मा श्रीः शरीरेंद्रियाशयाः । नामरूपे भगवती
प्रत्ययस्त्वमपाश्रयः ॥ १२ ॥ यथा युवां त्रिलोकस्य वरदौ परमेष्ठिनौ । तथा म उत्तमश्लोक संतु सत्याम
हाशिषः ॥ १३ ॥ इत्यभिष्टूय वरदं श्रीनिवासं श्रिया सह । तन्निःसार्योपहरणं दत्त्वाचमनमर्चयेत् ॥ १४
ततः स्तुवीत स्तोत्रेण भक्तिप्रह्वेण चेतसा । यज्ञोच्छिष्टमवघ्राय पुनरभ्यर्चयेद्धरिं । पतिं च परया
भक्त्या महापुरुषचेतसा ॥ १५ ॥ प्रियैस्तैस्तैरुपनमेत्प्रेमशीलः स्वयं पतिः । बिभृयात्सर्वकर्माणि पत्न्या
उच्चावचानि च ॥ १६ ॥ कृतमेकतरेणापि दंपत्योरुभयोरपि । पत्न्यां कुर्यादनर्हायां पतिरेतत्समाहितः
॥ १७ ॥ विष्णोर्व्रतमिदं बिभ्रन्न विहन्यात्कथंचन । विप्रान्स्त्रियो वीरवतीः स्रग्गंधबलिमंडनैः । अर्चेद
हरहर्भक्त्या देवं नियममास्थितः ॥ १८ ॥ उद्वास्य देवं स्वे धाम्नि तन्निवेदितमग्रतः । अद्यादात्मविशुद्ध्य
र्थं सर्वकामर्द्धये तथा ॥ १९ ॥

बुद्ध्या उपनमेत् भजेत् ॥ १५ ॥ पतिश्च स्वयं प्रेमशीलः सन् यत्नाः कर्मा
णि बिभृयात्तदनुकूलो भवेदित्यर्थः ॥ १६ ॥ यतः दंपत्योर्मध्ये एकतरेण कृतमुभयोरपि भवति ॥ १७

कृतविशेषं अपत्योत्तं कश्यपेन दितेर्व्रतं॥ तदेव विस्तृतं लोकहिताय हरितोषणं॥ तस्य प्रकारमिति शेषः॥१॥ मार्गशिरे मासे शुक्लपक्षे॥ आदितः प्रतिपदि॥२॥ अनुमंत्र्य पृष्ट्वा॥ शुक्ला दंता यस्याः सा शुक्लदती धौतदंता॥ अलंकृतासती पूजयेत्॥३॥ आदौ तावन्नमस्कारमंत्रानाह त्रिभिः॥ ते तुभ्यं अलं पर्याप्तमेव सर्वं न किंचिदन्यैः कृतमस्ति॥ अ

राजोवाच॥ व्रतं पुंसवनं ब्रह्मन्भवता यदुदीरितं॥ तस्य वेदितुमिच्छामि येन विष्णुः प्रसीदति॥१॥
श्रीशुक उवाच॥ शुक्ले मार्गशिरे पक्षे योषिद्भर्त्तुरनुज्ञया॥ आरभेत व्रतमिदं सार्वकामिकमादितः॥२॥ नि
शम्य मरुतां जन्म ब्राह्मणाननुमंत्र्य च॥ स्नात्वा शुक्लदती शुक्ले वसीतालंकृतांबरे॥ पूजयेत्प्रातराशात्प्रा
ग्भगवंतं श्रिया सह॥३॥ अलं ते निरपेक्षाय पूर्णकाम नमोस्तु ते॥ महाविभूतिपतये नमः सकलसि
द्धये॥४॥ यथा त्वं कृपया भूत्या तेजसा महिमौजसा॥ जुष्ट ईश गुणैः सर्वैस्ततोसि भगवान्प्रभुः॥५॥
विष्णुपत्नि महामाये महापुरुषलक्षणे॥ प्रीयेथा मे महाभागे लोकमातर्नमोस्तु ते॥६॥ ॐ नमो भगव
ते महापुरुषाय महानुभावाय महाविभूतिपतये॥ सह महाविभूतिभिर्बलिमुपाहराणीति।
अनेनाहरहर्मंत्रेण विष्णोरावाहनार्घ्यपाद्योपस्पर्शनस्नानवासउपवीतविभूषणगंधपुष्पधूप
दीपोपचारांश्च समाहितउपाहरेत्॥ हविशेषं तु जुहुयादनले द्वादशाहुतीः॥७॥ टि०भा०ष०स्कं०अ०१९॥

तः केवलं ते तुभ्यं नमो ऽस्तु पर्याप्तो हेतवः॥ निरपेक्षाय हे पूर्णकाम महाविभूतिपतये लक्ष्मीपतये॥ सकलाः सिद्धयोऽणिमाद्या यस्मिन् तस्मै॥४॥ भो ईश यथा यथावत्त्वं कृपादिभिर्जुष्टः॥ अन्यैश्च सत्यसंकल्पत्वादिभिः सर्वैर्गुणैः ततस्तस्मात्॥५॥ महापुरुषस्य परमेश्वरस्येव लक्षणानि नियतत्वादीनि यस्याः तस्याः संबोधनं॥६॥ पूजामंत्रमाह॥ ॐ नमइ

द्वादशमासानित्युक्तेकदाचित्तन्मध्येमलमासेसतितेनसहद्वादशसंख्यायांसत्यांशुद्धस्यैकस्यत्यागःस्यात्।हायन
मित्युक्तेतन्मध्यपातिनस्तस्यापिप्रसंगःस्यात्तदुभयवारयितुमुभयमुक्तं।उपचरेत्उपवसेत्॥२०॥श्वोभूतेप्रभा
तेसति॥२१॥पयसिश्रृतेनपक्वेन।पाकयज्ञविधानेनपार्वणस्थालीपाकविधानेन॥२२॥२३॥सुप्रजास्त्वंसत्पुत्रत्वमि
त्यर्थः।वाग्यतःसन्शेषं॥२४॥२५॥अवीराविधवा।धनेश्वरीसत्यपिपासुदुर्भगासासुभगाभवति॥२६॥यक्ष्मामया

62 एतेनपूजाविधिनामासान्द्वादशहायनं।नीत्वाथोपरमेत्साध्वीकार्तिकेचरमेऽहनि॥२०॥श्वोभूतेऽपउप
स्पृश्यकृष्णमभ्यर्च्यपूर्ववत्॥२१॥पयःश्रृतेनजुहुयाच्चरुणासहसर्पिषा।पाकयज्ञविधानेनद्वादशै
वाऽहुतीःपतिः॥२२॥आशिषःशिरसादायद्विजैःप्रीतैःसमीरिताः।प्रणम्यशिरसाभक्त्याभुंजीततदनुज्ञया॥
२३॥आचार्यमग्रतःकृत्वावाग्यतःसहबंधुभिः।दद्यात्पत्न्यैचरोःशेषंसुप्रजास्त्वंसुसौभगं॥२४॥एतच्चरि
त्वाविधिवद्व्रतंविभोरभीप्सितार्थंलभतेपुमानिह।स्त्रीत्वेतदास्थायलभेतसौभगंश्रियंप्रजांजीवपतिं
यशोगृहं॥२५॥कन्याचविंदेतसमग्रलक्षणंपतिंत्ववीराहतकिल्बिषांगतिं।मृतप्रजाजीवसुताधनेश्व
रीसुदुर्भगासुभगारूपमग्र्यं॥२६॥विंदेद्विरूपाविरुजाविमुच्यतेयआमयावींद्रियकल्यदेहं।एतत्पठ
न्नभ्युदयेचकर्मण्यनंततृप्तिःपितृदेवतानां॥२७॥तुष्टाःप्रयच्छंतिसमस्तकामान्होमावसानेहुतभु 29
क्श्रीहरिश्च।राजन्महन्मरुतांजन्मपुण्यंदितेर्व्रतंचाऽभिहितंमहत्ते॥२८॥इतिश्रीभागवतेम॰षष्ठस्कं
धेपुंसवनव्रतकथनंनामैकोनविंशोऽध्यायः॥१९॥

वीरोगीसविरुजाविशिष्टरूपाविरुजाविमुच्यते।इंद्रियैः
सहितंकल्यंदेहंचविंदेदितिशेषः।पठन्नयोर्वर्तेततस्यपितॄणांदेवतानांचानंततृप्तिर्भवतीत्यर्थः॥२७॥उपसंह
रति।राजन्नितिमहत्सुपुण्यंजन्ममहद्व्रतंच॥षष्ठस्कंधनिगूढार्थदीपिकाःसन्निरासंव्यतामपायतिश्रीधरान्ति
मिता॥१९॥इतिश्रीश्रीधरस्वामिविरचितायांभागवतभावार्थदीपिकायांषष्ठेएकोनविंशोऽध्यायः॥१९॥

63

षष्टस्कंधपत्र८८